

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE
MINISTRY OF CULTURE OF UKRAINE
KYIV NATIONAL UNIVERSITY OF CULTURE AND ARTS

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Збірник наукових праць

INTERNATIONAL RELATIONS: THEORY AND PRACTICAL ASPECTS

Collection of Scientific Papers

Випуск 3
Issue 3

Засновано у 2018 р.
Founded in 2018 year

КИЇВ
ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР КНУКіМ

KYIV
KNUKіM PUBLISHING

2019

УДК 327 (477+100) (0,51)
М 580

Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти: зб. наук. пр. Вип. 3 / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2019. – 259 с.

У збірнику наукових праць висвітлюються актуальні питання міжнародних відносин, суспільних комунікацій і регіональних студій, які стосуються історико-теоретичних питань міжнародних відносин; зовнішньої політики і дипломатії; міжнародного права; світового господарства та міжнародних економічних відносин; суспільних комунікацій і лінгвістичного забезпечення міжнародної діяльності; регіональних студій, соціологічних досліджень у галузі міжнародних відносин.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто прагне отримати ґрунтовні знання теоретичного і прикладного характеру.

Рекомендовано до друку вченою радою

Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 35 від 8 лютого 2019 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ластовський Валерій Васильович, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв (голова редакційної колегії) (Україна); Білецька Оксана Олександрівна, кандидат культурології, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (заступник голови редакційної колегії) (Україна); Безсмертний Роман Петрович, кандидат політичних наук, Надзвичайний і Повноважний Посол України, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Важна Катерина Анатоліївна, кандидат юридичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Дем'яненко Борис Леонідович, доктор політичних наук, професор, Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди (Україна); Димчик Рафал, доктор габілітований, доцент, Університет Адама Міцкевича в Познані (Польща); Дікарєв Олександр Іванович, кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Злобіна Олена Геннадіївна, доктор соціологічних наук, професор, Інститут соціології НАНУ (Україна); Карасьова Наталія Анатоліївна, доктор економічних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Костиця Інна Олександрівна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Кофранкова Вацлава, доктор філософії, науковий співробітник Інституту історії Академії наук Чеської Республіки (Чехія); Кочубей Лариса Олександрівна, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ (Україна); Крестовська Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна); Лікарчук Дар'я Сергіївна, кандидат політичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Міщенко Алла Борисівна, кандидат політичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна); Моравець Норберт, доктор габілітований, доцент, Академія ім. Яна Длугоша в Ченстохові (Польща); Рибак Сергій Олександрович, кандидат економічних наук, Заслужений економіст України, ДННУ «Академія фінансового управління» (Україна); Синовець Олександра, доктор філософії в галузі соціології, доцент, Силезький технологічний університет в Глівіце (Польща); Шевель Інна Петрівна, кандидат соціологічних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна).

Адреса редакційної колегії: м. Київ, вул. Є. Коновальця, 36, к. 920.

Київський національний університет культури і мистецтв,
видавничо-редакційний відділ, тел.: (044) 285–88–54.

Міністерством юстиції України видано Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації № 23121-12961 Р Серія КВ від 29.01.2018.

Збірник відображається і реферується в наступних базах даних: **SIS, WORLDCAT, BASE, Crossref, Google Scholar, Наукова періодика України (УРАН).**

ISSN (print) 2616-745X
ISSN (online) 2616-7794

© Київський національний університет культури і мистецтв, 2019
© Автори, 2019

ЗМІСТ

CONTENTS

**МІЖНАРОДНІ
ВІДНОСИНИ**

**INTERNATIONAL
RELATIONS**

Вавринюк Анджей Антоні <i>Діти як жертви збройних конфліктів на рубежі XX–XXI ст. Опис проблеми</i>	Wawryniuk Andrzej Antoni <i>Children as victims of armed conflict at the turn of XX and XXI centuries. The problem outline</i>	7
Гаврилюк Каріна Карленівна <i>Політична криза в сучасній Україні: причини виникнення та фактори розвитку</i>	Gavrilyuk Karina <i>Political crisis in modern Ukraine: causes and factors of development</i>	20
Дерев'яно Ігор Петрович <i>Європейський вектор України у висвітленні польської преси (1994–1999)</i>	Derevianko Ihor <i>European vector of Ukraine through the prism of the Polish leading press (1994–1999)</i>	30
Лікарчук Дар'я Сергіївна <i>Європейський Союз та Україна: перспективи та проблеми адаптації</i>	Likarchuk Daria <i>The European Union and Ukraine: prospects and problems of adaptation</i>	41
Мищенко Алла Борисівна <i>Довіра громадян до політики правого спрямування в країнах Європи: інтеграційний аспект</i>	Mishchenko Alla <i>Trust of citizens to right-wing politics in countries of Europe: integration aspect</i>	50
Наконечний Володимир Михайлович <i>Польсько-українські взаємини 1930–1940-х рр. у висвітленні Юліана Тарновича</i>	Nakonechnyi Volodymyr <i>Polish-Ukrainian relationships of 1930–1940th years in the view of Yulian Tarnovich</i>	60
Олійник Микола Андрійович <i>Рим і Боспор: військові контакти на тлі взаємовідносин між обома державами в I–II ст. н. е.</i>	Oliynyk Mykola <i>Rome and Bosporan Kingdom: military contacts in connection with the interrelations between two states in I–IInd century AD.</i>	74

<p><i>Семчинський Костянтин Валерійович Агресія Російської Федерації проти України в контексті російської геостратегії на пострадянському просторі</i></p>	<p><i>Semchynskiy Kostiantyn The Russian Federation aggression against Ukraine in the context of the Russian geostrategy in the post-Soviet space</i></p>	<p>89</p>
<p><i>Шевель Інна Петрівна Дипломатична толерантність як вираз нового культурного спілкування в міжнародній практиці</i></p>	<p><i>Shevel Inna Diplomatic tolerance as means of a new cultural communication in international practice</i></p>	<p>100</p>
<p>МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ</p>	<p>INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS</p>	
<p><i>Карасьова Наталія Анатоліївна Креативні індустрії як елемент стратегії постіндустріального розвитку</i></p>	<p><i>Karasova Nataliia Creative industries as a strategy element of the post-industrial development</i></p>	<p>110</p>
<p><i>Ревенко Анатолій Дмитрович Економічний ефект Brexit: хто матиме сильнішу переговорну позицію?</i></p>	<p><i>Revenko Anatoliï Economical effect of Brexit: who will have a stronger negotiating position?</i></p>	<p>121</p>
<p>МІЖНАРОДНЕ ПРАВО</p>	<p>INTERNATIONAL LAW</p>	
<p><i>Важна Катерина Анатоліївна Поняття та характеристика держави як суб'єкта міжнародного публічного права</i></p>	<p><i>Vazhna Kateryna The concept and characteristics of the state as a subject of public international law</i></p>	<p>132</p>
<p><i>Ластовський Валерій Васильович Канонічне право: характер співвідношення з державним і міжнародним правом</i></p>	<p><i>Lastovskyi Valerii Cannon law: character of relationship with state and international law</i></p>	<p>143</p>
<p>РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ</p>	<p>REGIONAL STUDIES</p>	
<p><i>Бурова Ольга Ігорівна Джентрифікація як феномен сучасного світу</i></p>	<p><i>Burova Olha Gentrification as a phenomenon of a modern world</i></p>	<p>154</p>
<p><i>Миколайчак Олександр, Димчик Рафал Українські ченці та паломники на Святому Афоні</i></p>	<p><i>Mikołajczak Aleksander, Dymczyk Rafal Ukrainian monks and pilgrims on the Holy Mount Athos</i></p>	<p>165</p>

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович <i>Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти</i>	Morawiec Norbert, Lastovskyi Valerii <i>Fortification objects of the end of the XVII–XVIII centuries on the Ukrainian territories in the context of international relations: historiographical aspects</i>	178
Сірий Євген Володимирович <i>Теоретичний опис концептуального поля соціальної напруженості в розробці методики її дослідження</i>	Siryi Yevhen <i>Theoretical description of the conceptual field of social tension in the development of methods for its research</i>	193
Шевель Інна Петрівна, Кравцова Наталія Олександрівна <i>Кримськотатарське питання у міждержавних відносинах Туреччини та України</i>	Shevel Inna, Kravtsova Nataliia <i>The Crimean tatar issue in inter-state relations between Turkey and Ukraine</i>	205
Шевченко Марина Іванівна <i>Культурна політика України в умовах євроінтеграції: дилеми та виклики</i>	Shevchenko Maryna <i>Cultural policy of Ukraine under conditions of the European integration: dilemmas and challenges</i>	215
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ	PUBLIC COMMUNICATIONS	
Діброва Валентина Анатоліївна <i>Лінгвістичні та мовні засоби вираження заперечення в англійському та українському офіційному та діловому дискурсі</i>	Dibrova Valentyna <i>Linguistic and speech means of expressing negation in English and Ukrainian official and business discourse</i>	226
Кочубей Лариса Олександрівна <i>Зовнішні інформаційно- комунікативні впливи: виклики для України</i>	Kochubei Larysa <i>External informational and communicative influences: challenges for Ukraine</i>	234
Ручка Анатолій Олександрович, Танчер Віктор Володимирович <i>Компетентність як чинник міжкультурної комунікації в глобалізованому світі</i>	Ruchka Anatolii, Tancher Victor <i>Competency as intercultural communication factor in a globalized world</i>	247

**МІЖНАРОДНІ
ВІДНОСИНИ**

**INTERNATIONAL
RELATIONS**

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

UDC 355.01–058.65–053.6“199/20”

Wawrynik Andrzej Antoni

*Dr. hab., profesor nadzwyczajny,
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie,
Chełm, Polska,
anwaw@wp.pl*

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

In civilised countries in the world, the greatest value of every family is children. It is the parents and families who take care of their upbringing, education and, if necessary, their adult lives, according to their needs, provide the necessary help.

The fact that there are countries in the XXIst century which tolerate children soldiers and, in extreme cases, suicide children, should be met with the protest of everyone whose primary good is their successors.

The fact that ten-year-olds or even teenagers are being used in armed combat should never happen, above all for moral, cultural and demographic reasons.

Key words: children, soldiers, suicides, wars, family, parents, victims.

Wawrynik Andrzej Antoni, доктор габілітований у галузі гуманітарних наук, професор Державної Вищої Професійної Школи в Хелмі, Хелм, Польща

Діти як жертви збройних конфліктів на рубежі XX–XXI ст.

Опис проблеми

У цивілізованих країнах світу найбільша цінність кожної сім'ї – це діти. А саме батьки та сім'ї піклуються про їх виховання, освіту та, якщо необхідно, у дорослому житті, відповідно до своїх можливостей надають необхідну допомогу.

Насправді ж в XXI столітті існують країни, що визнають дітей-військових, а в окремих випадках навіть дітей-самогубців, тому закони та положення цих країн щодо розглянутого питання повинні бути засуджені міжнародним суспільством, оскільки діти є найціннішим скарбом.

Використання десятирічних дітей чи підлітків у збройних конфліктах є неприпустимим, насамперед, з етичних, моральних, культурних та демографічних причин.

Ключові слова: діти, військові, самогубці, війни, сім'я, батьки, жертви.

Ваврынюк Анджей Антони, доктор габилитованный в области гуманитарных наук, профессор Государственной Высшей школы в Хелме, Хелм, Польша

Дети как жертва вооруженных конфликтов на рубеже XX–XXI вв. Описание проблемы

В цивилизованных странах мира самая большая ценность каждой семьи – это дети. А именно родители и семьи заботятся об их воспитание, образование и, если необходимо, во взрослой жизни, в меру своих возможностей оказывают необходимую помощь.

На самом же деле в XXI веке существуют страны, что признают детей-военных, а в отдельных случаях даже детей-самоубийц, поэтому законы этих стран относительно рассмотренного вопроса должны быть осуждены международным обществом, поскольку дети являются самым ценным сокровищем.

Использование десятилетних детей или подростков в вооруженных конфликтах недопустимо, прежде всего с этических, моральных, культурных и демографических причин.

Ключевые слова: дети, военные, самоубийцы, войны, семья, родители, жертвы.

The research justification grounds. For the purpose of this work, we have assumed that armed conflicts are all manifestations of fighting, including unspoken ones, in which the participants are parties who are not subjects of international law. The above term in the literature is used interchangeably with the term “conflict actions”.

It should be noted, however, that none of the treaties currently in force defines what should be understood by the term “armed conflict”. International humanitarian law contains some guidelines to explain this concept. The Committee of the International Red Cross considers that this term should be understood not as a legal term but rather as a “de facto situation” and should be applied to the realities where armed events occur alternately with ceasefire periods¹.

It is also said that “acts of war” is understood as acts of war aimed at attacking enemy forces, including personnel and equipment. This includes the period of preparation for possible battles and the return to bases after they have been completed².

As far as wars are concerned, according to the Stockholm International Peace Research Institute, “war is a greater armed conflict in which military troops under two or more governments and at least one military organisation are fighting for a long time”³.

¹ M. Prucnal, *Ochrona dzieci przed uczestnictwem w działaniach wojennych we współczesnym prawie międzynarodowym*, Warszawa 2012, s. 29.

² M. Michalak, *Ochrona praw dziecka podczas konfliktu zbrojnego*, referat wygłoszony podczas konferencji naukowej „Ludność cywilna wobec aktów terroru”, Wieluń 2014, s. 3.

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

The aim of the article. The concept of “children”, on which no official document has developed a commonly accepted definition, also needs to be clarified. However, it is believed that this group includes persons under the age of 15, although some documents refer to children for persons under the age of 18⁴.

The main research material. In view of the fact that contemporary conflicts are more frequent and claimed by far more victims than wars, we decided to discuss this very problem, highlighting children as the main victims of these actions. We are thinking here of both the deaths and the disability suffered as a result of fighting, as well as of biological and social orphanhood. This interest in the subject is justified by the fact that, as a scientist, I have a duty to make known to me data to warn those in power against harming the most vulnerable groups of society in each country – children, who are often used in a ruthless way even for their active participation as combatants.

Some sources report that there are more than 300,000 child soldiers in the world today. Some of them can be classified as slaves⁵.

The Stockholm International Peace Research Institute, mentioned above, states that until the 1990s as many as 61 UN member states waged wars, and in 1990 alone 31 states fought. It was also calculated that in the period from 1945 to 1990, only 3 years passed without wars. Between 1990 and 2000 a further 41 conflicts were recorded, with 19 such events only in 1997 and 20 more large-scale battles in 2001. It should be stressed, however, that from the second half of the twentieth century to the turn of the twentieth and twenty-first centuries, ethnic and internal conflicts increased in strength, while international fights became a rarity⁶.

Scientists researching war issues claim that between 1945 and 2005 there were over 400 armed conflicts in the world, which, due to their motives, were divided into several categories. These include conflicts based on: national liberation, ideological, religious, ethnic, border or economic grounds⁷. Their intensity is evidenced by the number of people killed. The most dramatic events in the 1950s were, for example, when in 1951 the number of victims was 1 125 200, and a year later there were 1 148 800 people killed. Equally tragic was 1971, when 1 293 000 citizens died in various conflicts around the world. It should also be noted that at the turn of the 20th and 21st century alone, 2 361 100 people were killed. This huge number of deaths, broken down by year, is as follows.

---

³ R. Artymiak, *Wojny i konflikty w XX wieku*, w: *Konflikty współczesnego świata*, red. R. Borkowski, Kraków 2001, s. 39.

⁴ M. Prucnal, *Ochrona dzieci przed uczestnictwem w działaniach wojennych we współczesnym prawie międzynarodowym*, Warszawa 2012, s. 69, 70.

⁵ UNICEF: Nawet 300 000 dzieci-żołnierzy na świecie, <https://www.unicef.pl/Centrum-prasowe/Informacje-prasowe/UNICEF-Nawet-300-000-dzieci-zolnierzy-na-swiecie>, data odczytu 1 marca 2018.

⁶ J. Szkoła, *Współczesne konflikty zbrojne i ich rozwiązywanie*, „Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego” 2011, nr 2, s. 51

⁷ P. L. Wilczyński, *Uwarunkowania geograficzne i zróżnicowanie regionalne konfliktów zbrojnych na świecie po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2011, s. 37.

Table 1

Number of people killed in armed conflicts around the world from 1998 to 2004

Year	Number of victims	Year	Number of victims
1997	93100	2001	326400
1998	327300	2002	67900
1999	704200	2003	90200
2000	667000	2004	85000

Victims of armed conflicts at the turn of the 20th and 21st century

Source: P. L. Wilczyński, *Geographical conditions and regional diversity of armed conflicts in the world after the Second World War*, Łódź, 2011, p. 36.

European Union documents provide estimates that in the past decade armed conflicts have caused the deaths of more than two million children and six million have been physically injured. In addition, around twenty million children have been displaced or have had to flee in search of shelter, and around one million are orphans. Others are being held hostage, abducted or sold⁸.

This is despite the fact that the Convention on the Rights of the Child adopted by the United Nations General Assembly has been in operation since 1989. The comprehensive document contains, inter alia, Article 6, which states that: 1. States Parties recognise that every child has the right to life. 2. States Parties shall ensure as far as possible the living conditions and development of children⁹.

However, since the turn of the century, there has been a widespread belief that wars have changed radically and that between 80 % and 90 % of civilians, including, of course, children, are victims of wars. This view was reflected in the European Security Strategy for the European Union, adopted by the European Council in Brussels in December 2003¹⁰.

From the point of view of this text, the provisions of Article 38 of the aforementioned Convention are important, two of which seem to be essential: "2. States Parties shall take all possible steps (...) to ensure that persons [under fifteen years of age] are not directly involved in armed activities. 3 States Parties shall refrain from recruiting to their armed forces [persons under the age of fifteen] years [and shall recruit

⁸ Wytyczne UE w sprawach dzieci w konfliktach zbrojnych, <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/10019.pl08.pdf>, data odczytu 27 września 2014.

⁹ Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dziennik Ustaw (Dz. U.) z 1991 Nr 120 poz. 526.

¹⁰ A. Roberts, *Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?*, „Survival” 2010, vol. 52, no. 3, p. 115.

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

---

from among persons aged [at least fifteen] but not yet eighteen years old, States Parties [193 States Parties] shall endeavour to give priority to taking into account older persons”¹¹.

At its third session in 1993, the Committee on the Rights of the Child drew the attention of the UN General Assembly to the need for research aimed at developing ways and means to raise standards of protection of children from the harmful effects of armed conflict. There was even presented a report prepared by Graca Machel, who referred to horrifying statistics, stating that millions of children are victims of murders, rapes, mutilations, and hundreds of thousands of others have fallen victim to the fate of child soldiers. The author of the report, quoting cruel statistical data proving the absolute violation of children's rights on a huge scale, draws a painful conclusion from them, claiming that 'the world is sinking deeper and deeper into a huge moral vacuum cast out of man's fundamental values, in which millions of children are exposed to inhumane acts of violence'¹².

It should also be noted that, in addition to the above Convention, in 2002. The United Nations has adopted the Second Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict.

In addition, the UN Security Council adopted two resolutions: the first in 2004 under the number 1539 on children and armed conflict and repeated it in 2005 (Resolution 1612). The African Charter on the Rights and Welfare of the Child, adopted as long ago as 1990, is also a regional instrument. On the same subject, a number of countries have also adopted a number of relevant legal acts. From this point of view, it appears that formally children are adequately protected by global and internal law, all the more so as there are mechanisms to monitor and enforce compliance with international obligations to protect children in armed conflicts. These include, but are not limited to: The Committee on the Rights of the Child, the General Assembly and the UN Security Council, the Special Representative of the UN Secretary-General on Children and Armed Conflict, the United Nations High Commissioner for Refugees, the International Committee of the Red Cross, the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child and international non-governmental organisations¹³. There are also institutions for enforcing compliance with obligations to protect children in armed conflicts. This is primarily the International Criminal Court.

The phenomenon of child abuse in armed conflicts occurs most frequently in Africa. An example of this is the more than ten-year civil war in Sierra Leone, which lasted from 1991 to 2001, in which about 10,000 children fought, which accounted for as

---

¹¹ Ibidem.

¹² M. Prucnal, *Ochrona dzieci przed uczestnictwem w działaniach zbrojnych we współczesnym prawie międzynarodowym*, Warszawa 2012, s. 143, 144.

¹³ M. Michalak, *Ochrona praw dziecka podczas konfliktu zbrojnego*, referat wygłoszony podczas konferencji naukowej „Ludność cywilna wobec aktów terroru”, Wieluń 2014, s. 10.

much as 25 % of the total number of all soldiers involved in the conflict¹⁴. In Burma, some 70 000 minors were officially conscripted into the army. A similar number are fighting in Somalia and around 40 000 in the Democratic Republic of Congo¹⁵.

The armed conflict in the last of these countries, which has been going on since 1996, has so far resulted in the deaths of some 5.4 million people, forcing another million to flee their homes¹⁶.

The Sudan People's Liberation Army committed itself to demobilising children from its ranks by July 2005. To this end, a National Council for Disarmament, Demobilisation and Reintegration (DDR) and DDR Commissions for the North and South were established at the end of 2006. The success of the programme was demobilization – between January 2001 and April 2006 about 20,000 children from the Sudanese People's Liberation Army (SPLA), who returned to their families¹⁷.

In the on-going war in Liberia (1989–1995), out of 60,000 soldiers taking part in armed fighting, about 17,500 (i.e. almost 29 %) were children¹⁸.

For 20 years in northern Uganda, fighting has been taking place, hidden from the public and, above all, concealed from the media. Despite the efforts made by the parties to the conflicts, it is known that at least 20,000 children died in this region of Africa as a result of the so-called Lord's Resistance Army actions¹⁹.

In Bosnia and Herzegovina, in less than two years of war, about 60 % of Sarajevo children up to the age of ten survived the artillery shelling of their homes or found themselves under fire – such information is contained in a report prepared by UNICEF. The authors also reported that 37 % of children lost a relative in Sarajevo and 32% helped to carry the dead or injured, 58 % refused to live, 70 % were persecuted by night-time cruel predictions and 91 % suffered from gastric neurosis, for example²⁰.

Magdalena Adamczuk reports that during the Iran-Iraq war of the 1980s, many thousands of Iranian boys attacked Iraqi shooting positions, believing that they were doing so in the name of Allah and Khomeini²¹.

---

¹⁴ K. Janiszewska, *Wojna w Sierra Leone – z dziećmi w roli głównej*, „Refleksje” Poznań 2013, nr. 8, s. 185.

¹⁵ E. Zielińska, *Konflikty zbrojne a dzieci*, „Głos Gila” 2007, nr. 10 i ½, s. 3.

¹⁶ J. Szambelan, *Krwawe minerały*, http://www.ekonsument.pl/a66700_krwawe_minerale.html, data odczytu 17 listopada 2014.

¹⁷ O. Guz, *Dzieci żołnierze – przykład Sudanu*, „Przez Pryzmat Praw Człowieka” 2013, nr. 1, s. 21.

¹⁸ M. Musiał-Karg, *Ellen Johnson-Sirleaf – pierwszy prezydent w Afryce*, w: *Kobiety we współczesnym świecie. Rola i miejsce kobiet w życiu politycznym*, red. M. Musiał-Karg, B. Secler, Poznań 2010, s. 196.

¹⁹ B. Żero, *Dzieci ofiary wojny*, „Głos Afryki” Natalin 2006, nr. 14, s. 20.

²⁰ M. Trawczyńska, *Geneza i konsekwencje konfliktu w Bośni i Hercegowinie w latach 1992-1995*, <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/32200/0011.pdf>, s. 162.

²¹ M. Adamczuk, *Rola dzieci w strategii islamskich organizacji terrorystycznych*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr. 21, s. 104.

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

It should be noted that even 10-year-old children, who were often taken away from their parents, were on the one hand shocked by what they experienced, but at the same time charmed by what they heard about Hussein and were ready, and even wanted to become his followers. Moreover, the training ground exercises, which lasted for many hours a day, caused the unaware and in a way demented children-recruits – to learn how to use rifles and grenades. After such training, many of them were sent to the front, supplying them with so-called “keys to paradise” with an inscription: “I have a special permission for imam Khomeini to ascend to heaven”. For each child on the front, parents received 6,000 tomanas – the equivalent of the then monthly salary of an Iranian worker. If the child died, the family received a martyr's ID, which gave them privileges when buying food and clothing, and also meant social advancement²².

In Burma, parents voluntarily train their children for the rebellious Karen army, as the partisans provide clothes and two meals a day. In 1990, there were about 900 soldiers under the age of 15 in Karen's army. In other African countries, the youngest citizens of the world are also dying as a result of tribal wars. For example, it is estimated that 330 000 children were killed in Angola between 1980 and 1988 and 490 000 young people died in Mozambique²³.

In August 2000, before the outbreak of the fighting, The New York Times reported on the existence of Palestinian summer camps, where 27 000 children were taught guerrilla tactics, how to use firearms and how to learn about the secrets of kidnappings, etc. In October 2000. UNICEF called on Palestine to take strong measures to discourage people under the age of 18 from taking part in any violent action that poses too great a risk to them²⁴.

Meanwhile, many foreign publications confirm that the emphasis on dedication intifada is often born at home. Many Palestinian parents see the role of young people in the uprising as useful and even honourable. For example, the father of a 13-year-old was supposed to say, 'I pray that God will choose him to be a martyr. One of the mothers, after the tragic death of her son, spoke to a journalist at The Times in London: “I am glad that [the son] was martyred [at the age of 13]. I will dedicate all my sons and daughters (12 children in total) to Al-Aqsa and Jerusalem. Another reason why Palestinian parents allow and even encourage children to engage in combat is the financial incentive offered to

---

²² *Potencjalne Zagrożenia bezpieczeństwa międzynarodowego. Bezpieczeństwo kulturowe, terroryzm, radykalizacja, kobiety terrorystki, kryzys migracyjny*, red. Magdalena El Ghamari, Warszawa 2016, s. 290, 291.

²³ *Children as soldiers*, <https://www.unicef.org/sowc96/2csoldrs.htm>, data odczytu 3 lutego 2018.

²⁴ A. Weinreb, A. Weinreb, *Has Israel Used Indiscriminate Force*, „Middle East Quarterly”, 2002, pp. 17–22.

Por. także <http://www.meforum.org/175/has-israel-used-indiscriminate-force>, data odczytu 3 lutego 2018.

martyr families. Palestine paid \$2000 for the killed child and \$300 for each injured child”²⁵.

In addition, the Arab Liberation Front, a Palestinian group loyal to the then Iraqi President Saddam Hussein, paid the injured and the families of the deceased \$500 each for the wounds they suffered; \$1000 for disability; \$10,000 to families, as martyrs' children were described; and \$25,000 to each family for a suicide martyr.²⁶

Saudi Arabia played an important role in recruiting the youngest children and announced that it had promised \$250 million as the first contribution to a \$1 billion fund to support Palestinian martyr families.

According to information provided by the Minister of the Interior of Pakistan, terrorists are buying children in regions of poverty and families with many children live in extreme poverty. The recruits paid between \$500 and \$25,000 for the child, who is likely to be forced to commit a suicide bombing. The Taliban valued the lives of children between \$7,000 and \$14,000, and the difference in the proposed rates resulted from the tasks that the purchased child was supposed to perform²⁷.

A statement made by a senior officer of such a group in Chad in 2007 testifies to the willingness to recruit children to local armed forces. "Child soldiers are ideal because they don't complain, don't expect payment, and if you tell them to kill, they'll kill"²⁸.

In Nigeria, eight girls between the ages of 12 and 15 were kidnapped in early May 2014. Most likely, the Boko Haram group was behind their abduction. The incident took place in Warabe, a bastion of the Islamist Boko Haram militia. Since April 2014, the group has kidnapped more than 200 schoolgirls. According to the police, they were transported along with the stolen cattle and food. This organisation seeks to establish a Muslim religious state in the northern part of Nigeria with sharia law. The detained girls were used as porters. At the same time, they had to prepare meals...²⁹.

Interesting data on military preparation of children and youth, and especially girls, is provided by a publication on the website tolercja.pl, which, referring to Bratni Zew publishing house, wrote that according to Save the Children's report at the turn of the 20th and 21st century in the world, 120 thousand girls were involved in armed conflicts. From

---

²⁵ J. Weiner, *Child abuse In the Palestynian Authority*, October 5, 2002, <https://likud.nl/2002/10/child-abuse-in-the-palestinian-authority/#content>, data odczytu 3 lutego 2018.

²⁶ Ibidem.

²⁷ *Potencjalne Zagrożenia bezpieczeństwa międzynarodowego. Bezpieczeństwo kulturowe, terroryzm, radykalizacja, kobiety terrorystki, kryzys migracyjny*, red. Magdalena El Ghamari, Warszawa 2016, s. 230, 231.

²⁸ W. Stankiewicz, *Prawnomiędzynarodowe aspekty udziału dzieci-żołnierzy w konfliktach zbrojnych*, <http://www.npw.internetdsl.pl/Dokumenty/2013-2/2013-2-4.pdf>, s. 6.

²⁹ *Konflikty zbrojne odbierają dzieciństwo*, *Wiadomości ze świata*, „Kompanionie”, Kraków 2014, s. 6.

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

1990 to 2003, girls took an active part in so-called government armed groups, militias and paramilitary units in 55 countries, 38 of which were active in tribal battles.

The situation of children in Syria, in which the fighting has been going on since March 2011, deserves a special discussion. It is estimated that as many as 7.5 million of the country's youngest citizens entered the adult world knowing only war and its consequences. As in other countries where armed conflicts took place and Syria, education has also been degraded. It is reported that around 2 million children are not attending school and 25 % of the institutions have been partially or even completely destroyed. Estimates show that during the fighting as many as 60 % of children were forced to work for armed groups or serve in their troops. This type of situation does not exclude a very dangerous threat for the future – susceptibility to radicalisation and Islamic indoctrination in their adult life³⁰.

The situation in Syria is unfavourable inasmuch as more than 250,000 citizens of that country died as a result of the fighting, and 12 million were forced to migrate externally and internally³¹. Another source states that the fighting claimed 320,000 lives, including 17,400 children and 11,000 women³².

An important effect of armed conflicts is also the degradation of education. According to UNESCO 28 million children did not go to school. They were mainly citizens of poor countries, where conflicts of various kinds lasted. It should be stressed that none of the combatants was interested in educating children and the functioning of schools. For example, in Afghanistan in 2009 there were about 613 attacks on educational institutions, while in 2008 there were 347 such actions. In addition, rape and sexual violence have been and continue to be one of the methods of humiliation, and fear of physical violence prevents children, and especially girls, from attending school. UNESCO also points out that humanitarian aid “bypasses the children” of these countries and that only “less than 2 % of humanitarian aid”, i.e. around USD 149 million, is allocated to education, 'which makes it possible to meet only a small proportion of requests for aid' in this area. At the same time, UNESCO postulates, among other things, the establishment of the International Commission on Rape and Sexual Violence and the reform of the humanitarian aid system³³.

Zdzisław Polcikiewicz rightly pointed out that wars have a negative and even ruinous impact on young generations. As I have already mentioned, it is estimated that currently around 300 000 children are serving in various armed groups, and in fact the number of children soldiers may be much higher. One of the reasons for this type of phenomenon is the lack of alternatives for children and young people for a different life

---

³⁰ W. Wilk, *Wojna w Syrii i kryzys humanitarny*, Warszawa 2016, s. 19.

³¹ *Syria kobiet, wojna i ucieczki*, red. M. Kurpiński, Warszawa 2016, s. 16.

³² *320 tys. zabitych w wojnie w Syrii*, „Demence 24” 13.03.2017, s. 1.

³³ MW, *UNESCO: konflikty zbrojne pozbawiają edukacji 28 mln dzieci*, „Nauka w Polsce” PAP, <http://www.naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,380237,unesco-konflikty-zbrojne-pozbawiaja-edukacji-28-mln-dzieci.html>, data odczytu 27 listopada 2014.

in some countries. A juvenile warrior (soldier?) used in the field of adult warfare can use and actually uses the means available to him, not because he is right, but simply because he has no other choice. In the recruitment of children's candidates for the armed forces, partisan movements in African, Asian and South American countries specialize in particular. After ideological and military training [not-contingent order], the children participate in regular battles, distinguished by commitment, great courage and often exceptional brutality. Evidence that this was and still is the case of ethnic cleansing and massacres, in which child soldiers are particularly active. It should be noted that as a result of the war with young people in uniforms, they are demoralised to such an extent that its effects are often far-reaching and irreversible³⁴.

Over the last decade, about two million children have been killed in armed conflict. Three times more seriously injured or permanently disabled, many of whom have been injured by landmines. Many other children have been forced to observe and even participate in other horrific acts of violence³⁵.

In addition to the above-mentioned negative effects of children's participation in armed conflicts or wars, there is the so-called war orphanhood. Norman Davies, among others, drew attention to this fact. He noted that the knowledge about the child's war suffering goes beyond the schematic picture of war, which usually focuses on battles, heroism, crimes, torture, liberation or enslavement. War orphanhood is therefore a historical-social phenomenon, as well as a psychophysical phenomenon, which was directly or indirectly triggered by wars, armed conflicts and the accompanying disasters, such as hunger, disease, homelessness or orphanhood, which in a particular way exposes the youngest citizens to loss of life, health and the right to develop in accordance with the laws of nature³⁶.

In my opinion, no hasty conclusions should be drawn from this information. In many countries of the world, military education for young people is provided as part of school education, but this has nothing to do with the use of young citizens in current wars. As voluntary undertakings of this kind, they even deserve a positive assessment, as they prepare society in the event of a possible need to save people (e.g. sanitary training), or provide a basis for a possible future profession.

To sum up, it should be said that many countries, especially the so-called Third World to maintain local or central government, are using children, giving them weapons to hand, and training in killing and directing them to the front. The millions of victims are clear proof that, in my opinion, the criminal activity of adults should not take place. It should also be noted that a young soldier who was taught to kill, and who actually killed,

---

³⁴ Z. Polcikiewicz, *Właściwości przyszłych wojen oraz ich implikacje społeczne*, „Zeszyty Naukowe WSOWL” 2012, nr. 1 (163), s. 108, 109.

³⁵ *Impact of armed conflict on children*, United Nations, General Assembly, item 108 of the provisional agenda A/51/150, 26 August 1996.

³⁶ W. Theiss, *Sieroctwo wojenne polskich dzieci (1939-1945). Zarys problemu*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr. 1, s. 79

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

---

may in future follow in the footsteps of his adult predecessors. As I said earlier, the losses are enormous: from the loss of society, through the reduction in the level of education, the loss of moral behaviour by part of the population, the demoralization of society and, last but not least, the regression in the democratic development of countries.

Finally, I am aware that the subject matter presented in the article is only a signalling of the problem and that was its assumption. I would also add that the choice of regions was not accidental, if only because of the fact that in these areas we are dealing with the mass participation of children in armed conflicts.

Bibliography:

1. 320 tys. zabitych w wojnie w Syrii. (2017). *Defence 24*, [online] Available at: <https://www.defence24.pl/320-tys-zabitych-w-wojnie-w-syrii> [Accessed 26 September 2018].
2. Adamczuk, M. (2012). 'Rola dzieci w strategii islamskich organizacji terrorystycznych'. *Bezpieczeństwo Narodowe*, no. 21, pp. 103–121.
3. Artymiak, R. (2001). 'Wojny i konflikty w XX wieku'. *Konflikty współczesnego świata*, Kraków: Uczelniane Wydawnictwa AGH.
4. *Children as soldiers*, [online] Available at: <https://www.unicef.org/sowc96/2csoldrs.htm> [Accessed 25 September 2018].
5. Ghamari El, M. ed. (2016). *Potencjalne Zagrożenia bezpieczeństwa międzynarodowego. Bezpieczeństwo kulturowe, terroryzm, radykalizacja, kobiety terrorystki, kryzys migracyjny*. Warszawa.
6. Guz, O. (2013). 'Dzieci żołnierze – przykład Sudanu'. *Przez Pryzmat Praw Człowieka*, no. 1, p. 21.
7. *Impact of armed conflict on children: Item 108 of the provisional agenda A/51/150* (26 August 1996). United Nations, General Assembly.
8. Janiszewska, K. (2013). 'Wojna w Sierra Leone – z dziećmi w roli głównej'. *Refleksje*, [online] Available at: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/r/article/view/8814/8621> [Accessed 23 September 2018].
9. Konflikty zbrojne odbierają dzieciństwo. (2014). *Kombonianie*, no. 3(122), Maj–Czerwiec, p. 2.
10. Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dziennik Ustaw (Dz. U.) z 1991 no. 120 poz. 526.
11. Kurpiński, M. ed. (2016). *Syria kobiet, wojna i ucieczki*. Warszawa.
12. Michalak, M. (2014). Ochrona praw dziecka podczas konfliktu zbrojnego. *Referat wygłoszony podczas konferencji naukowej "Ludność cywilna wobec aktów terroru"*. Wieluń, August 31, 2014.

13. Musiał-Karg, M. (2010). 'Ellen Johnson-Sirleaf – pierwszy prezydent w Afryce'. *Kobiety we współczesnym świecie. Rola i miejsce kobiet w życiu politycznym*. Poznań.

14. MW, UNESCO: konflikty zbrojne pozbawiają edukacji 28 mln dzieci. *Nauka w Polsce*, [online] Available at:<http://www.naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,380237,unesco-konflikty-zbrojne-pozbawiaja-edukacji-28-mln-dzieci.html> [Accessed 24 September 2018].

15. Polcikiewicz, Z. (2012) 'Właściwości przyszłych wojen oraz ich implikacje społeczne'. *Zeszyty Naukowe WSOWL*, no. 1 (163), pp. 94–111.

16. Prucnal, M. (2012). *Ochrona dzieci przed uczestnictwem w działaniach wojennych we współczesnym prawie międzynarodowym*, Warszawa.

17. Roberts, A. (2010). 'Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?'. *Survival*, Vol. 52, no. 3, p. 115.

18. Stankiewicz, W. (2013). 'Prawnomiędzynarodowe aspekty udziału dzieci-żołnierzy w konfliktach zbrojnych'. *Wojskowy Przegląd Prawniczy*, no. 2, pp. 74–92.

19. Szambelan, J. (2013). *Krwawe minerały*, [online] Available at:http://www.ekonsument.pl/a66700_krwawe_minerały.html [Accessed 27 September 2018].

20. Szkoła, J. (2011). 'Współczesne konflikty zbrojne i ich rozwiązywanie'. *Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego*, no. 2, pp. 47–57.

21. Theiss, W. (2012). 'Sieroctwo wojenne polskich dzieci (1939–1945). Zarys problemu'. *Przegląd Pedagogiczny*, no. 1, pp. 79–95.

22. Trawczyńska, M. (2009). *Geneza i konsekwencje konfliktu w Bośni i Hercegowinie w latach 1992–1995*. Wrocław: Katedra Doktryn Politycznych i Prawnych WPAiE UW ; Samorząd Studencki Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, pp. 150–163.

23. UNICEF: Nawet 300 000 dzieci-żołnierzy na świecie. (2016). UNICEF, [online] Available at:<https://www.unicef.pl/Centrum-prasowe/Informacje-prasowe/UNICEF-Nawet-300-000-dzieci-zolnierzy-na-swiecie> [Accessed 27 September/2018].

24. Weiner, J. (2002). 'Child abuse In the Palestinian Authority'. *Likoed Nederland*, [online] available at:<https://likud.nl/2002/10/child-abuse-in-the-palestinian-authority/#content> [Accessed 18 September 2018].

25. Weinreb, A. A., Weinreb, A. (2002). 'Has Israel Used Indiscriminate Force?' *Middle East Quarterly*, Vol. 9, no. 3, pp. 17–25.

26. Wilczyński, P. L. (2011). *Uwarunkowania geograficzne i zróżnicowanie regionalne konfliktów zbrojnych na świecie po drugiej wojnie światowej*. Łódź.

27. Wilk, W. (2016). *Wojna w Syrii i kryzys humanitarny*. Warszawa.

28. Wytyczne UE w sprawach dzieci w konfliktach zbrojnych (5 czerwca, 2008 r.). *Rada Unii Europejskiej, Nota 10019/08*, [online] Available

CHILDREN AS VICTIMS OF ARMED CONFLICT AT THE TURN OF XX AND XXI CENTURIES. THE PROBLEM OUTLINE

---

at:<<http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/10019.pl08.pdf>> [Accessed
15 September 2018].

29. Zielińska, E. (2007). 'Konflikty zbrojne a dzieci'. *Głos Gila*, no. 10 i ½.

30. Żero, B. (2006). 'Dzieci ofiary wojny'. *Głos Afryki*, no. 14.

© Wawryniuk A. A., 2019

УДК 323.22

*Гаврилюк Каріна Карленівна**здобувач,**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень**ім. І. Ф. Кураса НАН України,**Київ, Україна,**Karin.havryliuk@gmail.com*

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

Метою даної статті є дослідження умов виникнення політичної кризи, аналіз факторів її розвитку. Для детального вивчення причин появи політичної кризи було проаналізовано ключові напрацювання вітчизняних та зарубіжних дослідників цього напрямку. У статті визначені основні підходи до пояснення причин виникнення кризи в державі: економічний, елітологічний та деприваційний. Розкривається роль депривації в розвитку кризових політичних процесів, визначаються фактори, що сприяють швидкому зростанню депривації в суспільстві: контроль розвитку об'єктивних умов, що породжують невдоволення населення, та інформаційний вплив. Аналізуються фактори ескалації політичних криз, виділяються фактори структурної напруги, соціо-культурні, режимні, прискорюючі фактори, фактор елітної фрагментації, фактори мобілізації участі та зовнішні фактори. Досліджується роль людського фактору в настанні та розвитку політичної кризи. Саме люди під впливом певних обставин починають вдаватися до дій, які мають руйнівний вплив на сформований політичний порядок. Доведено, що пояснити причини кризи можна зрозумівши мотиви людей, які вирішили порушити звичний хід політичних взаємодій і вдатися до нетипових форм політичної активності. Виділяються причини виникнення та розгортання політичної кризи в сучасній Україні. Зроблено висновок, що причини виникнення кризи в Україні на рівні держави можна розподілити на ті, що викликані гібридною війною, та ті, що є системними й відрізняються перманентністю і довготривалістю.

Ключові слова: політична криза, причини виникнення, фактори ескалації.

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

Gavrilyuk Karina, Applicant, I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Political crisis in modern Ukraine: causes and factors of development

The purpose of the article is to study the conditions of a political crisis, to analyse the factors of its escalation. For a detailed study of the causes of the political crisis, key achievements of domestic and foreign researchers in this direction were analysed. The article defines the main approaches to explaining the causes of the crisis in the state: economical, elitist and deprivation. The role of deprivation in the development of crisis political processes is revealed. Factors which contribute to the rapid growth of deprivation in society: control of the development of objective conditions that generate dissatisfaction of the population, and information influence. The factors of escalation of political crises are analysed, such as structural stress factors, socio-cultural, regime, accelerating factors, factor of elite fragmentation, factors of mobilization of participation and external factors are distinguished. The role of the human factor in the development of the political crisis is researched. It is proved that explaining the causes of the political crisis can be understood by the motivation of people who have decided to break the usual course of political interactions and resort to atypical forms of political activity. The causes of the emergence and deployment of the political crisis in modern Ukraine are highlighted. It is concluded that the causes of the crisis in Ukraine at the state level can be divided into two: those caused by the hybrid war and those that are systemic and distinguished by their permanence and long-term sustainability.

Key words: political crisis, causes of occurrence, factors of escalation.

Гаврилюк Карина Карленовна, соискатель, Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины, Киев, Украина

Политический кризис в современной Украине: причины возникновения и факторы развития

Целью данной статьи является исследование условий возникновения политического кризиса, анализ факторов его развития. Для детального изучения причин появления политического кризиса были проанализированы ключевые наработки отечественных и зарубежных исследователей этого направления. В статье определены основные подходы к объяснению причин возникновения кризиса в государстве: экономический, элитологический и депривационный. Раскрывается роль депривации в развитии кризисных политических процессов, определяются факторы, способствующие быстрому росту депривации в обществе: контроль развития объективных условий, порождающих недовольство населения, и информационное воздействие. Анализируются факторы эскалации политических кризисов, выделяются факторы структурного напряжения, социо-культурные, режимные, ускоряющие факторы, фактор элитной фрагментации, факторы мобилизации участия и внешние факторы. Исследуется роль человеческого фактора в наступлении и развитии политического кризиса. Именно люди под влиянием

определенных обстоятельств начинают прибегать к действиям, которые имеют разрушительное воздействие на сложившийся политический порядок. Доказано, что объяснить причины кризиса можно поняв мотивы людей, которые решили нарушить привычный ход политических взаимодействий и прибегнуть к нетипичным форм политическою активности. Выделяются причины возникновения и развертывания политическою кризиса в современной Украине. Сделан вывод, что причины возникновения кризиса в Украине на уровне государства можно разделить на те, которые вызваны гибридной войной, и те, который являются системными и отличаются перманентностью и долговечностью.

Ключевые слова: политический кризис, причины возникновения, факторы эскалации.

Вступ. Події останніх років, які відбуваються у світі в цілому і в нашій державі, зокрема, майже щодня вражають та шокують нас заголовками в новинах. Економічна дестабілізація, міжнародні політичні конфлікти, ідеологічні розколи в середині найстабільніших держав світу, екологічні катастрофи, міграційні процеси – усі ці події є кризами, які сьогодні переживає людство в різних куточках світу.

Навіть незначна помилка політика чи подія, яка зовсім від нього не залежить, може обернутися політичною кризою. Саме тому для попередження політичних криз, зниження їх інтенсивності необхідне наукове дослідження причин виникнення політичної кризи та усіх можливих факторів, які впливають на її ескалацию.

Постановка завдання. Метою статті у даному контексті є теоретичне дослідження факторів виникнення та ескалации політичної кризи з проекцією на українські реалії. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань:

- дослідити специфіку факторів та природу походження політичної кризи загалом, та в Україні зокрема;
- виділити і вивчити фактори ескалации політичної кризи;
- розглянути можливості попередження політичної кризи та нівелювання її наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми причин та факторів виникнення політичних криз присвячені статті таких науковців як Т. Пояркова, О. Петренко, А. Корякіна, Г. Пушкарьова та ін. Також цими дослідниками було показано специфіку факторів розвитку політичної кризи, окреслено системотворчі компоненти врегулювання політичних криз. Однак нинішня політична ситуація в країні потребує більш детального дослідження проблеми для побудови антикризової програми прогнозування та передбачення політичних криз у майбутньому.

Найбільш відчутними для суспільства є кризи, які вражають центральну ланку в політичній системі – державу. Це пов'язано з тим, що держава забезпечує регулювання економічних і соціальних процесів, управління громадськими

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

справами, організацію виробництва громадських благ і рішення інших значущих для розвитку суспільства завдань.

Будь-який серйозний збій в роботі державної машини обертається зростанням соціальної напруженості, наростанням конфліктності, що загрожує серйозними громадськими потрясіннями.

У системі державного управління криза проявляється в розбалансуванні порядку прийняття і реалізації управлінських рішень. Раніше сформовані норми і правила, що регулюють процеси прийняття політичних рішень, перестають виконувати системну функцію структуризації і впорядкування. Особи, що формують державну політику, починають зазнавати труднощів у виборі адекватних стратегій, з'являються сумніви в коректності правил і процедур, які регулюють процеси прийняття політичних рішень. Виникають труднощі в узгодженні позицій між різними відомствами, відбувається затягування прийняття життєво-важливих рішень, державні органи вступають в конфліктне протистояння з конкретних питань. Таким чином, політична криза виникає в результаті агрегації моделей поведінки, які дестабілізують ситуацію в системі політичних відносин. У результаті структурні зв'язки, що підтримують взаємозалежність статусно-рольових моделей поведінки, втрачають свою стійкість.

Пересічні громадяни можуть вдаватися до тактики непокори влади, активізуються політичні організації, які закликають до боротьби з політичним режимом, державні рішення приймаються з порушенням встановлених процедур. Незвичні моделі політичної поведінки несуть загрозу інституційному порядку, оскільки ламають колишню логіку відтворення політичних відносин.

Потрібно розрізняти симптоми кризи, її зовнішні прояви, і реальний зміст, що полягає у втраті здатності політичної системи відтворювати частково або повністю інституційний порядок. Зовнішні прояви політичної кризи можна спостерігати в діях людей, які демонструють своє невдоволення державною політикою, розгортають акції протесту, починають вирішувати свої проблеми, порушуючи встановлені законом процедури.

Внутрішній зміст політичної кризи полягає в розмиванні тих структур, норм, правил, які раніше стримували людей від перерахованих вище видів політичної поведінки. Те, що довгі роки вважалося правильним і природним, починає піддаватися сумніву, взаємодії стають хаотичними, орієнтованими на сьогочасні інтереси. Люди починають відчувати труднощі в прогнозуванні дій влади, вони не знають, де шукати підтримку і захист, вони не розуміють, як вести себе в тій чи іншій ситуації, щоб не зіткнутися з протидією або спалахом агресії (Petrenko, 2009, p. 123).

Особи, які приймають рішення, починають усвідомлювати, що механізми вироблення реалізації державної політики, які раніше безвідмовно діяли перестають давати потрібний ефект. Процеси формування державної політики починають

розвиватися не за правилами інституційного порядку, а відповідно до суб'єктивного бачення конкретними керівниками шляхів вирішення кожної соціально значущої проблеми. Таким чином, зміст політичної кризи визначається процесами руйнування інституційного політичного прядку. Криза виникає тоді, коли механізми, що забезпечують відтворення структурних зв'язків в політиці, перестають виконувати свої основні функції, підтримувати спадкоємність моделей політичної поведінки і спонукати людей до дотримання встановлених норм і правил (Pushkareva, 2016, p. 143).

Політичні кризи створюють люди. Саме вони під впливом певних обставин починають вдаватися до дій, які мають руйнівний вплив на сформований політичний порядок. Щоб пояснити причини кризи потрібно зрозуміти мотиви людей, які вирішили порушити звичний хід політичних взаємодій і вдатися до нетипових форм політичної активності.

Люди завжди відчувають дискомфорт, коли стикаються з невизначеністю. Як зазначає Д. Дзюло, «політична система виконує функцію символічного захисту» (Dzyulo, 2010, p. 85). Створюючи певний вид структурних відносин, політична система знижує невизначеність і робить політичні відносини для кожної людини менш складними, більш зрозумілими і передбачуваними. Щоб людина пішла на руйнування звичного порядку відносин, потрібні вагомі причини.

Науковці виділяють три основні підходи до вивчення причин політичної кризи.

Перший пояснює кризи в політичній сфері погіршенням стану економіки. Спад виробництва, зростання цін на товари першої необхідності, безробіття – все це сприяє генерації невдоволення в суспільстві, яке неминуче переростає в політичну сферу. Люди виходять на акції протесту, вимагають від уряду вжиття невідкладних заходів, уряд вживає певні заходи, які в умовах економічного спаду не дають швидкого ефекту. У результаті невдоволення наростає, відбувається розхитування нормативного порядку, що конструює політичну систему (Pushkareva, 2016, p. 152).

Однак версія економічного походження політичних криз далеко не завжди підтверджується. Сплеск невдоволення владою може статися і в умовах відносної економічної стабільності. Наприклад в США в 60-і рр. ХХ ст. в багатьох штатах прокотилися расові хвилювання, особливістю яких стало те, що вони відбулися, не там, де соціально-економічне становище афро-американців було дійсно поганим, а там, де умови їх праці та життя були кращими, ніж, наприклад, в південних штатах (Myers, 2004, p. 367).

Другий підхід який виділяють вчені – елітологічний. Він передбачає, що відповідальність за якість державного управління і за політичну стабільність в суспільстві несуть політичні еліти. Займаючи ключові позиції в системі державного управління, політична еліта своїми діями може спровокувати прийняття рішень які мають згубні наслідки для політичної системи. Причому криза може

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

викликати як деградацію правлячого класу, його нездатність своєчасно і адекватно реагувати на суспільні зміни, корупцію і небажання поступитися власними інтересами, так і прагнення політичної еліти провести реформи, спрямовані на модернізацію політичної та економічної систем суспільства.

Третій підхід до пояснення причин політичних криз формулюється в рамках теорії депривації – психологічного процесу, в якому відбивається суб'єктивна оцінка людиною свого становища в суспільстві як несправедливого. Якщо відчуття несправедливості в свідомості людини тісно пов'язується з діями влади, на яку проектується відповідальність за ситуацію, котра принижує права людини, погіршує її добробут, то потенційно вона стає готовим до оскарження того нормативного порядку, який підтримується владою (Harr, 2005, p. 96).

Люди, якими керують ненависть, ворожість, гнів, легко переходять межу, за якою стають дозволені будь-які способи вираження свого невдоволення. Вони, не замислюючись, йдуть на порушення встановленого порядку, приводячи країну в політичний хаос (Davis, 1962, p. 98).

Люди відчують невдоволення не тому, що реально втратили будь-які блага, а в результаті того, що вони вже налаштувалися на кращі перспективи, у них з'явилися нові плани, які ще не відповідають об'єктивним умовам їх життя. Активаторами зростання очікувань людей нерідко стають політики, які ведуть боротьбу за владу і полонять маси популістськими гаслами. Роздаючи обіцянки і переконливо малюючи нові перспективи для населення, вони здатні своїми пропагандистськими діями сформувати в суспільстві запити на якісні зміни політико-економічного порядку (Poiarkova, 2015, p. 229).

Однак труднощі реформування складних інституційних утворень нерідко роблять навіть добрі наміри важко реалізованими. У зв'язку з цим розрив між очікуваннями і реальними можливостями стає неминучим.

Для виникнення таких умов недостатньо об'єктивного важкого матеріального становища соціальної групи. Необхідна присутність в інформаційному просторі образів, сюжетів, прикладів, які концентрують почуття несправедливості, що спонукає людей дивитися на світ не тільки через призму своїх власних проблем, а й через призму порівняння з іншими соціальними групами.

У результаті економічної кризи може відбутися погіршення становища широких верств населення, але при цьому деприваційні настрої виявляться слабкими, і практично не вплинуть на ставлення людей до влади і на їх політичну поведінку. Але тільки не в свідомість широких верств населення закрадається думка про те, що обмеження прав або падіння життєвого рівня є результатом дій певних сил, то образи, що накопичилися, гнів обертаються діями, спрямованими проти цих сил.

На деприваційні настрої можна впливати не тільки контролюючи розвиток об'єктивних умов, що породжують невдоволення населення, а й шляхом інформаційного впливу.

За допомогою інформаційних технологій можна як підсилувати деприваційні настрої, так і знижувати їх напруження. Першу стратегію використовують сили, які не мають можливості законним шляхом отримати доступ до влади. Вони зацікавлені в розхитуванні політичного порядку, щоб прийти до влади на хвилі народного гніву. Для цього в масову свідомість вносяться уявлення, що підривають віру в справедливість порядку, що охороняється існуючою владою. Це провокує невиправдане зростання очікувань і створює сприятливий ґрунт для формування побоювань втратити завойовані права або досягнутий рівень добробуту.

Будь-якій революції передують подібні хвилювання, що підігриваються агітаторами і пропагандистами нової системи цінностей. Якщо їм вдається посіяти в масовій свідомості сумніви в справедливості існуючого політичного порядку, то деприваційні настрої починають рости. Якщо люди з загостреним почуттям образи чи гніву починають контактувати з іншими, то виникає ефект емоційного зараження. Хвиля невдоволення накриває все нові групи населення, які залучаються до акції протесту, і криза може набути загальнонаціонального масштабу. Знаючи особливості ескалації масового невдоволення, можна цілеспрямовано створювати в країні політичну кризу.

Кризи-революції виникають тоді, коли хвиля невдоволення накриває практично все суспільство, руйнуючи сформований політичний порядок, приводячи країну в політичний хаос. Однак, як зауважив С. Манн, така криза реально створює умови для радикального оновлення політичної системи, відповідно до змін запитів громадян (Манн, 2007).

Корякіна А. А. виділяє такі основні фактори виникнення та ескалації політичних криз:

– фактор структурної напруги, пов'язаний головним чином, з економічними труднощами перехідного періоду. Порівняно успішне вирішення найбільш болючих економічних проблем служить значною основою для ліквідації кризових тенденцій в політичній сфері;

– соціо-культурний фактор, специфіка якого пов'язана з тим, що сам факт існування демократичних цінностей у частині громадян створює основу для політичної активності і мобілізації опозиції. Розширення електорату з яскраво вираженим раціонально-активістським типом політичної культури збільшує простір політичної опозиції для мобілізації участі в контрдії щодо влади. З іншого боку, велика частка виборців з патріархальним типом політичної культури не створює основ для цього;

– режимний фактор, специфіка багатьох держав з перехідною економікою пов'язана з гібридною характеристикою їх типу політичного режиму – делегативних

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ

демократій і демократур. Делегативні демократії створюють сприятливий ґрунт для розвитку політичної кризи за сценарієм «кольорової революції» і зміни політичних еліт. Навпаки, демократури створюють умови, при яких політична криза в цих країнах, хоча і має місце, але не призводить до зміни політичних еліт. При цьому, якщо делегативні демократії, що пройшли етап зміни політичних еліт і за умови проведення політичної реформи отримують можливість до трансформації у напрямку до консолідованої демократії, то демократури, успішно справляючись з політичною кризою за допомогою придушення опозиції, трансформуються в протилежному від демократизації напрямку, значно посилюючи після кризи свій режим і переходячи в стадію класичного авторитаризму. Режимний фактор, специфікою якого були особливості пострадянського політичного режиму України, що визначається як Делегативна демократія, в рамках якого створилися сприятливі можливості для актуалізації чинників, необхідних для розвитку політичної кризи до рівня зміни політичних еліт і зміни окремих характеристик політичного режиму.

– фактор елітної фрагментації, тобто неможливість в умовах делегативної демократії консолідувати еліту і створити модель «домінуючого гравця»;

– прискорюючі фактори, тобто наявність певної свободи ЗМІ та істотних інформаційних приводів, здатних дискредитувати владу, а також інститут конкурентних виборів, є єдиним механізмом передачі влади в умовах делегованій демократії;

– фактор мобілізації участі, тобто масова протестна активність населення, ускладнила силовий варіант розв'язання кризи;

– зовнішні фактори, тобто вплив сусідніх держав на політичний процес в державі (Когуткіна, 2007, рр. 112–113).

Своєрідність внутрішніх і зовнішніх факторів, викликали політичну кризу в Україні, що відрізняється перманентністю і довготривалістю, систематичним загостренням і суперечливістю свого розвитку, особливо актуалізує проблеми вивчення причин і рушійних сил цієї політичної кризи.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку.

Таким чином, проаналізувавши можливі причини та фактори виникнення політичної кризи в Україні, можна зробити висновок, що вона викликана комплексом внутрішніх та зовнішніх проблем. З поміж яких були і залишаються наростаючі деприваційні настрої, які посилюються популістичними лозунгами борців за владу, приналежністю ключових національних ЗМІ олігархічним групам, нездатністю громадян розрізняти пропаганду і правдиву інформацію. Великою проблемою є також олігархічна модель управління державою, коли прийняття рішень здійснюється на користь інтересів великого бізнесу.

Значну роль у ескалації політичної кризи зіграло розгортання конфлікту з сусідньою державою, інформаційний тиск, високий рівень недовіри до влади,

нестабільна економіка та багато інших причин, які зумовлюють поглиблення системної політичної кризи.

Сьогодні причини виникнення кризи в Україні на рівні держави можна розподілити на ті, що викликані гібридною війною та ті, що є системними.

Принаймні сьогодні криза в Україні є наслідком комплексного та багаторівневого конфлікту. Фактично, варто говорити не про один, а про три різних конфлікти – геополітичний (між Росією та Заходом), двосторонній (між Україною та Росією) та внутрішньо український, які вибухнули в один і той же час на одній території.

Однак Анексія Криму, підтримка так званих сепаратистських рухів на Сході України Росією стали можливими лише в умовах внутрішньої нестабільності, та низки негативних тенденцій, що посилювали кризові передумови в державі, таких як зростання масштабів бідності і соціальної нерівності, падіння ВВП, поляризація ключових національних ЗМІ, непрацездатність судової гілки влади, відсутність стратегічного контролю владою інформаційного простору на Сході України та в Криму, проблемами інформаційної присутності та характером висвітлення подій, що там відбуваються. Саме тому важливим завданням для сучасних політичних систем є прогнозування політичних криз, яке стає реальним лише за умов дослідження причин та факторів можливого виникнення кризи.

References:

1. Davis, J. (1962). 'Toward a Theory of Revolution'. *American Sociological Review*, Vol. 27, no. 1, pp. 5–19. DOI: 10.2307/2089714.
2. Dzyulo, D. (2010). *Demokratiya i slozhnost': realisticheskii podkhod* [Democracy and complexity: a realistic approach]. Moscow : Publishing House of the State University of Higher School of Economics.
3. Harr, T. R. (2005). *Why men rebel*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
4. Koryakina, A. A. (2007). *Politicheskie krizisy v stranakh postsovetskogo prostranstva: faktory vozniknoveniya i razvitiya : na primere sovremennoi Ukrainy* [Political crises in the countries of the former Soviet Union: factors of occurrence and development: the example of modern Ukraine]. D. Ed. Bashkir State University.
5. Mann, S. (2007). 'Reakcija na haos' [Reaction to chaos]. *Intelros. Intellektual'naja Rossija* [Intelros. Intellectual Russia], [online] Available at: <http://www.intelros.ru/2007/02/26/stiv_mann_reakcija_na_khaos.html > [Accessed 25 November 2018].
6. Myers, D. (2004). *Social'naja psihologija: Intensivnyj kurs* [Social Psychology: An Interactive Course]. Translated from English. St. Petersburg – Moscow : Prajm-Evroznak; Olma-Press.

**ПОЛІТИЧНА КРИЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ**

---

7. Petrenko, O. V. (2009). *Politicheskij krizis: genezis i jevoljucija teorii* [Political crisis: the genesis and evolution of the theory]. D.Ed. Moscow Military University.

8. Poiarkova, T. K. (2015). *Kryzovyi syndrom modernizatsii nezaleznoi Ukrainy: prychny vynyknennia ta zasoby podolannia* [Crisis syndrome of the modernization of independent Ukraine: causes and means of overcoming]. Sumy: Universytetska Knyha.

9. Pushkareva, G. V. (2016). 'Politicheskie krizisy: sodержanie, vidy i faktory jeskalacii' [Political crises: content, types and factors of escalation]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 21: Upravlenie (gosudarstvo i obshhestvo)* [Bulletin of Moscow University. Series 21: Governance (State and Society)], no. 1, pp. 140–164.

© Гаврилюк К.К., 2019

УДК 327 (477)(045)

Дерев'яно Ігор Петрович

кандидат історичних наук, доцент,

Національний авіаційний університет,

Київ, Україна,

derevianko_ip@ukr.net

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1994–1999)

У статті з'ясовано, що у контексті геополітичних реалій зовнішньополітична діяльність України протягом 1994–1999 рр. була спрямована на практичну реалізацію стратегічного зовнішньополітичного пріоритету – інтегрування до ЄС. У цей період почали закладатися підвалини євроінтеграційної політики України. Саме тоді розпочався процес формування договірно-правової бази співробітництва Україна – ЄС. Правовою основою відносин стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом. Зазначено, що партнерський діалог між сторонами набув подальшого розвитку у рамках щорічних засідань саміту Україна–ЄС.

Проведений аналіз засвідчив, що польська преса приділяла чималу увагу налагодженню партнерських відносин між Україною та ЄС, даючи їм розгорнутий коментар.

На основі аналізу публікацій польських провідних видань з'ясовано, що Україна – ЄС пройшли шлях від початкових політичних декларацій та надання технічної і фінансової допомоги ЄС до широкого спектра співробітництва.

Для предметного дослідження процесу становлення і розвитку відносин між Україною і ЄС протягом 1994–1999 рр. за матеріалами провідних польських видань використовувався історико-описовий метод.

Для визначення ролі польських періодичних видань у висвітленні змісту європейського вектора зовнішньої політики України використано такі загальнонаукові методи як системний, інформаційний, семіотичний. Системний метод у поєднанні з проблемно-хронологічним дозволив розглянути становлення та розвиток інтеграції України до європейських структур як цілісний діалектичний процес.

Ключові слова: Україна, ЄС, євроінтеграція, польська преса.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1994–1999)

Derevianko Ihor, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National Aviation University, Kyiv, Ukraine

European vector of Ukraine through the prism of the Polish leading press (1994–1999)

The article states the foreign policy activities of Ukraine during 1994–1999 to be aimed at the practical implementation of the strategic foreign policy priority – integration into the EU in the context of geopolitical realities. The foundations of the European integration policy of Ukraine began to be laid during this period. It was the time when the process of forming the juridical basis of Ukraine – EU cooperation began. The legal basis for relations was the Agreement on Partnership and Cooperation between Ukraine and the European Union. It was noted that the partnership dialogue between the parties was further developed in the framework of the annual meetings of the Ukraine-EU summit.

The Polish press paid considerable attention to the establishment of partnership relations between Ukraine and the EU, giving them a detailed comment. Based on the analysis of the Polish leading publications, it was found that Ukraine – EU have gone from initial political declarations and the provision of technical and financial assistance from the EU to a wide range of cooperation.

For a case study of the process of formation and development of relations between Ukraine and the EU, based on materials from leading Polish publications, the historical descriptive method was used. To determine the role of Polish periodicals in covering the content of the European vector of Ukraine's foreign policy, such general scientific methods as systemic, informational, semiotic were used. The system method in combination with the problem-chronological one allowed to consider the formation and development of Ukraine's integration into European structures as an integral dialectical process.

Key words: Ukraine, the EU, European Integration, Polish Media.

Дерев'янюк Ігорь Петрович, кандидат исторических наук, доцент, Национальный авиационный университет, Киев, Украина

Европейский вектор Украины в освещении польской прессы (1994–1999)

В статье установлено, что в контексте геополитических реалий внешнеполитическая деятельность Украины в течение 1994–1999 гг. была направлена на практическую реализацию стратегического внешнеполитического приоритета – интеграции в ЕС. В этот период начали закладываться основы евроинтеграционной политики Украины. Именно тогда начался процесс формирования договорно-правовой базы сотрудничества Украина – ЕС. Правовой основой отношений стало Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Украиной и Европейским Союзом. Отмечено, что партнерский диалог между сторонами получил дальнейшее развитие в рамках ежегодных заседаний саммита Украина – ЕС.

Проведений аналіз показав, що польська преса уделала немале уваження налагодженню партнерських відносин між Україною та ЄС, надаючи їм розгорнутий коментарій.

На основі аналізу публікацій польських провідних видань встановлено, що Україна – ЄС пройшли шлях від початкових політичних декларацій до надання технічної та фінансової допомоги ЄС до широкого спектру співпраці.

Для предметного дослідження процесу становлення та розвитку відносин між Україною та ЄС за період 1994–1999 рр. за матеріалами провідних польських видань застосовано історико-описальний метод.

Для визначення ролі польських періодичних видань у висвітленні змісту європейського вектора зовнішньої політики України застосовано такі загальнонаукові методи як системний, інформаційний, семиотичний. Системний метод у поєднанні з проблемно-хронологічним дозволив розглянути становлення та розвиток інтеграції України до європейських структур як цілісний діалектичний процес.

Ключові слова: Україна, ЄС, євроінтеграція, польська преса.

Вступ. Будучи в геополітичному вимірі європейською державою, Україна стратегічно зацікавлена в поглибленні співпраці з країнами Європейського Союзу та розвитку архітектури європейської безпеки. Суспільно-політичні трансформації в Україні, її модель зовнішньої і внутрішньої політики, узгодження інтересів і ціннісних орієнтирів, основні засади і зміст політики ЄС визначають траєкторію розвитку європейської політики України.

Репрезентування найвпливовішими друкованими ЗМІ Польщі європейського напрямку зовнішньої політики України викликає підвищений науково-пізнавальний інтерес та актуалізує тематику дослідження. Важливим компонентом цієї проблеми є висвітлення польськими мас-медіа різноманітних аспектів відносин між Україною та ЄС.

Попри те, що публікації польської преси викликають закономірний інтерес з боку українських реципієнтів і науковців, в Україні нині дослідження української тематики у провідній польській періодиці не стало предметом широкого та об'єктивного вивчення. Дана обставина спонукає до переосмислення традиційних та розробки нових підходів щодо висвітлення ролі польських ЗМІ в реалізації зовнішньополітичного курсу України на євроінтеграцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплекс багатогранних відносин України з ЄС розкривають праці І. Артьомова, В. Копійки, А. Кудряченка, В. Манжоли, Л. Чекаленко, І Тодорова, О. Шниркова, Г. Яворської. Дослідження науковців присвячені питанням формування та розвитку зовнішньополітичних зв'язків між Україною та ЄС, реалізації зовнішньополітичного курсу України на

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1994–1999)

євроінтеграцію, політичним проблемам входження України до європейських структур.

Питання висвітлення європейського напрямку зовнішньої політики України в польських ЗМІ в українській історіографії згадуються фрагментарно, проте узагальнення та оцінки дослідників допомагають усвідомити значення, витоки і причини багатьох важливих подій та процесів, пов'язаних з розвитком відносин між Україною та ЄС.

Мета статті – проаналізувати у контексті провідних польських ЗМІ зміст, характер й особливості формування політичних засад України, спрямованих на інтеграцію до європейських структур, дослідити тематичну складову інформаційного контенту польської преси.

Виклад основного матеріалу дослідження. У др. пол. 90-х рр. XX ст. співробітництво між Україною і ЄС розвивалося по висхідній лінії, хоча і не без певних ускладнень. Значний прогрес у відносинах між Україною та ЄС спостерігався у 1994 р. 9–11 березня 1994 р. Трійка ЄС прибула з офіційним візитом до Києва, в ході якого відбулися зустрічі з Президентом України і Головою Верховної Ради України. Тоді ж було проведено перше засідання Україна–Трійка ЄС на рівні Міністрів закордонних справ. Засідання у форматі Україна–Трійка ЄС стали однією з ключових політичних подій двосторонніх відносин.

Чимало статей у польській пресі було присвячено підписанню Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС. Знаковою подією для України стало укладення 14 червня 1994 р. в Люксембурзі Угоди про партнерство і співробітництво з Європейськими Союзом (УПС), яка визначала правовий механізм взаємодії між двома сторонами і передбачала перспективу приєднання до Договору про вільну торгівлю з ЄС, але не набуття асоційованого членства, що констатувала «Gazeta Wyborcza» (Alterman, 1994).

Угода, яка містила 1009 статей, 5 анексів і Протокол про взаємодопомогу щодо торговельних мит, була основною формою співпраці, засобом регулювання відносин і передбачала підтримку ЄС у проведенні ринкових реформ і демократичних перетворень (Korniievskiy, 2002, p. 38)

Під час підписання УПС першим Президентом України Л. Кравчуком було заявлено про намір України набути членства в ЄС (Chekalenko, 2006, p. 249).

У 1994 р. популярні польські видання розглядали угоду як важливий інструмент співпраці між сторонами, який не створював жодних передумов для набуття членства в ЄС. Проте угода заклала базову основу для політичного, економічного та культурного діалогу Києва з Брюсселем. Водночас мас-медіа Польщі зауважували, що Україна стала першою пострадянською республікою, яка підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейськими Союзом (Alterman, 1994; Rzeczpospolita, 1994).

Після підписання УПС визнання законності українських інтересів та перші позитивні зміни у ставленні ЄС до України були відображені в прийнятих Радою Міністрів ЄС 31 жовтня 1994 р. спеціальної резолюції і рішенні про спільну позицію щодо України від 28 листопада 1994 р., які започаткували процес виконання стратегії Євросоюзу щодо України. Водночас реалізація УПС гальмувалася через тривалий процес її ратифікації парламентами європейських держав. І лише 1 березня 1998 р. Угода про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом офіційно набула чинності, коли останньою її ратифікувала Португалія. Відтоді почався новий етап інтенсифікації взаємодії Україна – ЄС (Soroka, 2001, р. 87).

Польський часопис «Polityka» стверджував, якщо до сер. 90-х рр. Євросоюз виявляв певну стриманість щодо контактів з Україною, то надалі спостерігалось помітне поживлення у відносинах між Україною та ЄС. Незважаючи на певні труднощі, які виникали у процесі розбудови ефективної моделі співпраці між Україною та ЄС, партнерські відносини між сторонами у цілому розвивалися по висхідній лінії, про що робить висновок «Polityka» (Prusinowski, 1994).

Особливу роль у відносинах між Києвом і Брюсселем відіграли події пов'язані з першим засіданням Спільного комітету Україна – ЄС 24 березня 1995 р., на якому було розглянуто питання міжгалузевої співпраці України з ЄС та відкриттям у липні того ж року в Брюсселі Представництва України при ЄС. Це дало можливість у певній мірі посилити як політичні, так і економічні контакти між сторонами (Chekalenko, 2006, р. 251).

Зустріч Президента України Л. Кучми з Президентом Європейської Комісії Ж. Сантером, яка відбулася 1 червня 1995 р., описує газета «Rzeczpospolita». Результатом зустрічі стало підписання Тимчасової угоди про торгівлю, на основі якої почали діяти торговельні положення УПС. Польське видання звертає увагу і на діалог Л. Кучми з генеральним секретарем НАТО Віллі Класом, який «без надмірного ентузіазму говорив про можливе членство України в ЄС і НАТО» (Grzelec, 1995).

Завдяки дипломатичним зусиллям 9 листопада 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи і взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи.

«Засвідчив визнання з боку європейської спільноти прогресивних політичних та економічних реформ, вступ України до Ради Європи, урочиста церемонія якого відбулася 9 листопада 1995 р.», – повідомляло впливове польське видання «Rzeczpospolita» (Ostrovsky, 1995).

«Кредитом довіри» назвала «Gazeta Wyborcza» «вступ України до сім'ї європейських держав» (Gromadzki, 1995).

На відміну від країн пострадянського простору до країн ЦСЄ Брюссель застосував стратегію багаторівневої інтеграції. ЄС розробив кілька ступенів співпраці із країнами по периметру своїх кордонів. З країнами ЦСЄ Євросоюз

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1994–1999)

підписав угоди про асоційоване членство (Європейські угоди), які передбачали в перспективі набуття членства в ЄС.

Щоб забезпечити виконання положень Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом було запроваджено інституційне співробітництво в рамках самітів Україна – ЄС, Ради з питань співробітництва, Комітету з питань співробітництва (*Yevropeiskyi proekt ta Ukraina*, 2012, pp. 43–44). Отже, у др. пол. 90-х рр. ЄС виявив готовність активізувати політичну та економічну взаємодію з Україною.

Щоденні видання «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita» та часописи «Polityka» і «Wprost» не піддають сумніву той факт, що європейський вектор є магістральним у зовнішньополітичному курсі України за весь період незалежності. Авторитетні видання Польщі, акцентуючи увагу на активній участі України в міжнародних універсальних і регіональних організаціях, зазначають, що важливим підсумком української зовнішньої політики перших років незалежності стало входження України до ОБСЄ в 1992 р. і Ради Європи у 1995 р., а також започаткування партнерського діалогу з ЄС в 1994 р. і НАТО в 1997 р.

Поступово політичний діалог між Україною та ЄС набував практичного змісту. Стан ратифікації УПС та питання надання Україні статусу країни з перехідною економікою було обговорено 6–7 травня 1996 р. на засіданні Спільного комітету Україна – ЄС.

Під час саміту ЄС, що проходив у Флоренції в липні 1996 р. Україна була визнана країною з перехідною економікою. Поступальний розвиток відносин між Україною і ЄС сприяв акумуляції певного досвіду в налагодженні прагматичних зв'язків в політичній, економічній та науково-просвітницькій сферах. Збереження динаміки у взаємних контактах підтвердилося політичним кроком ЄС, який 6 грудня 1996 р. прийняв План дій щодо України і висловив готовність поглиблювати політико-економічні відносини. План дій щодо України, прийнятий Радою міністрів ЄС, окреслив напрямки співпраці України з ЄС (Chekalenko, 2006, p. 251).

Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами доповнювалася галузевими угодами. Зокрема, 15 липня 1997 р. було підписано Угоду між Європейським Співтовариством по вугіллю та сталі та Урядом України про торгівлю сталеливарними виробами.

Партнерський діалог Україна – ЄС набув подальшого розвитку у рамках щорічних засідань саміту Україна – ЄС за участю Президента України та Трійки ЄС. Перший саміт Україна – ЄС, що проходив у Києві 5 вересня 1997 р. підтвердив європейський вибір України, виявив проблеми в договірно-правовій базі та обговорив шляхи розвитку торговельно-економічної співпраці.

Остаточний механізм проведення щорічних зустрічей у форматі саміту Україна – ЄС був сформований після ратифікації УПС в 1998 р.

Таким чином, було започатковано найвищу форму регулярної політико-економічної взаємодії. Після завершення роботи першого саміту відбулися помітні зрушення у внутрішньому забезпеченні євроінтеграційної стратегії України.

Знаковим і насиченим на події виявився 1998 р., коли закладалася інституційна основа співпраці і формувалися передумови для забезпечення в перспективі поступально-системного прогресу у відносинах між Україною і ЄС.

Слідуючи хронології подій слід зазначити, що для забезпечення передумов входу України до політичного, економічного і правового простору та реалізації УПС відповідно Указу Президента України від 24 лютого 1998 р. було створено Українську частину Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС.

Дотримуючись європейського вибору, Україна вперше офіційно заявила про намір набути статус асоційованого члена ЄС на Першому засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, яке проходило 8–9 червня 1998 р. у Люксембурзі. Звернення прем'єр-міністра України заклало формальні підстави для набуття Україною членства в Євросоюзі. Рада з питань співробітництва також прийняла Спільну робочу програму з впровадження УПС на 1998–1999 рр. (Todorov, 2006, p. 36).

З погляду концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу України особливе значення мав Указ Президента України від 11 червня 1998 р. «Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу», розрахованої на період до 2007 р. Саме з нього почалася імплементація положень Угоди про партнерство та співробітництво до українського законодавства. У документі, який визначав основні напрями роботи органів виконавчої влади, стратегічною метою України проголошувалося набуття повноправного членства в ЄС, а головним зовнішньополітичним пріоритетом – отримання статусу асоційованого члена Євросоюзу у середньостроковій перспективі (Soroaka, 2001).

На другому саміті Україна – ЄС, який проходив у Відні 16 жовтня 1998 р. співробітництво України та ЄС було визначено як «стратегічне та унікальне партнерство» й розглянуто низку питань, що стосувалися сфери зовнішньої політики та політики безпеки. Віденський саміт став важливою віхою у партнерському діалозі, що засвідчив поступальний характер європейського курсу України і підтвердив її твердий намір інтегруватися до ЄС. Проте українському керівництву під час зустрічі не вдалося переконати представників ЄС у необхідності перевести співпрацю на більш якісний рівень і розпочати діалог про надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до ЄС (Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy).

Політична взаємодія України з європейськими структурами, яка неухильно розвивалася, відповідала інтересам українського керівництва. Однак розбудова торговельно-економічних зв'язків країн Євросоюзу з Україною серйозно ускладнювалася її внутрішніми протиріччями. Президент України, сподіваючись

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1994–1999)

отримати підтримку ЄС, вважав, що Брюссель відносно України зайняв позицію спостерігача.

Показово, що і українська, і європейська сторони часто використовували форми співпраці, які виникали між ними, з метою досягнення односторонньої вигоди. Польські якісні друковані ЗМІ вважали, що політична еліта України і представники національного бізнесу вбачали у співпраці з ЄС перш за все засіб для підтримки і захисту своїх інтересів. Водночас для Брюсселя Україна також не становила особливої цінності. Євросоюз не розглядав Україну як важливого геополітичного гравця і був зацікавлений не стільки в інтеграції української держави у глобальну економіку, скільки в зміцненні своїх політичних і економічних позицій.

У відносинах між Києвом і Брюсселем з 1994 р. спостерігалось значне розширення масштабів взаєморозуміння, зближення практичних підходів до вирішення вузлових питань двостороннього співробітництва. 5 листопада 1998 р. в Брюсселі відбулося перше засідання Комітету з питань співробітництва України з ЄС в рамках УПС. Результатом роботи якого стало заснування 6-ти галузевих підкомітетів.

Друге засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, яке відбулося 26–27 квітня 1999 р. розглянуло економічні аспекти двосторонніх відносин та відзначило успішність реалізації Спільної робочої програми по імплементації УПС.

Чимало матеріалів польських видань було присвячено візиту Президента України Л. Кучми до Варшави, який відбувся 14–15 січня 1999 р. Як інформувала «Gazeta Wyborcza», під час зустрічі президенти Польщі та України «обговорили проблеми адаптації двосторонніх відносин до європейського інтеграційного процесу, розвиток військового співробітництва після вступу Польщі в НАТО та питання будівництва нафтопроводу Одеса-Броди-Гданськ». «У Варшаві український президент Леонід Кучма відчув сильну підтримку з боку А. Квасневського. Обидва критикували Захід за непослідовність у підтримці реформ в Україні», – писала «Pzeczpospolita» (Popowski, 1999).

Про зовнішню політику українського лідера Л. Кучми висловився часопис «Polityka», який зображав його «як сильного Президента слабкої країни» Президент України Л. Кучма, дотримуючись політики балансування між Сходом і Заходом, наголошував на відсутності протиріч між проєвропейською та проросійською орієнтаціями. Концепція багатовекторності мала забезпечувати стабільний розвиток відносин як з Росією так і з Європейським Союзом (Wilczak, 1999).

На кельнському саміті ЄС 3–4 червня 1999 р. було визнано «досягнення якісно нового рівня у стосунках Україною». Брюссель надавав важливого значення розробці Спільної стратегії ЄС щодо України, яка мала сприяти «розширенню всього обсягу тісних взаємовідносин між Україною та ЄС» (Chekalenko, 2006).

У розумінні редакції газети «Rzeczpospolita» вагомим кроком у подальшій інтенсифікації відносин між Україною та ЄС став третій саміт Україна – ЄС, який відбувся 23 липня 1999 р. в Києві. У ході саміту, як пише видання, Євросоюз, визнавши успіхи євроінтеграційної політики України, підтвердив намір «підтримувати зусилля України у досягненні вимог щодо вступу до СОТ» і закликав «українські владні структури здійснити відповідні заходи для досягнення цієї мети» (Kościński, 1999).

23 вересня 1999 р. в ході засідання Україна – Трійка ЄС на рівні Міністрів закордонних справ Брюссель відзначив важливість проєвропейського вибору України та наголосив на повазі до європейського курсу України і ознайомив з основними положеннями Спільної стратегії ЄС щодо України.

Як повідомляла «Gazeta Wyborcza», український президент розраховував на чіткий сигнал від гельсінкського саміту Євросоюзу. Але західні європейські лідери не зважали на європейські прагнення України, що констатувала редакція видання (Ashborne, 1999).

На гельсінкському саміті Євросоюзу 10 грудня 1999 р., який широко висвітлювався у польських ЗМІ, була ухвалена Спільна стратегія ЄС щодо України, в якій зазначалося, що «ЄС визнає європейські прагнення України та вітає проєвропейський вибір України». У документі проголошувалися основні цілі Євросоюзу відносно України, які передбачали «підтримку процесу демократичних та економічних перетворень в Україні, забезпечення стабільності та безпеки і вирішення спільних проблем на європейському континенті, підтримку зміцнення співпраці між ЄС та Україною в контексті розширення ЄС» (Todorov, 2006, p. 41).

Спільна стратегія ЄС щодо України, попри декларативний характер, віддзеркалювала специфічну конфігурацію взаємодії між Україною і ЄС і не містила постанов про можливість вступу України до ЄС. Прийняті положення ЄС засвідчили політичну неготовність Брюсселя до діалогу з Києвом про перспективи України щодо членства в Євросоюзі. В Спільній стратегії йшлося про пріоритетні напрями політики ЄС на чотирирічний період.

Висновки. Отже, з 1994–1999 рр. розпочався процес формування договірно-правової бази співробітництва Україна – ЄС. Саме тоді почали закладатися підвалини євроінтеграційної політики України. Правовою основою відносин стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом. Відносини між Україною і ЄС, маючи багатовимірний характер, за визначенням польської преси, почали розвиватися у політичній, торговельно-економічній, гуманітарній площинах.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст., на думку провідних польських видань, українська дипломатія вимірювала свої здобутки головним чином кількістю підписаних угод, декларативних заяв, в яких йшлося про незмінність європейського вибору. ЄС і Україна фактично діяли в унісон і не обтяжували себе конкретними цілями і

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1994–1999)

завданнями. ЄС більше уваги звертав на розробку різноманітних стратегій, і не виробив навіть формальних критеріїв, які наблизили б Україну принаймні до статусу асоційованого члена ЄС.

Дослідження тематичної складової інформаційного контенту показало, що найпопулярніші друковані польські медіа зважаючи на проблеми взаємовідносин України з Європейським Союзом, розкривають багатогранні аспекти їхньої співпраці.

На тлі еволюції геополітичних реалій Україні не вдалося співвіднести динаміку політичного діалогу з ЄС з динамікою внутрішнього розвитку і створити передумови для стійкої парадигми відносин.

References:

1. Alterman, M. (1994). 'Ukraina partnerem Unii'. *Gazeta Wyborcza*, no 137, p. 7.
2. Ashborne, A. (1999). 'Jeszcze nie czas'. *Gazeta Wyborcza*, no 278, p. 13.
3. Chekalenko, L. D. (2006). *Zovnishnia polityka Ukrainy* [Foreign policy of Ukraine]. Kyiv: Lybid.
4. Gromadzki, G. (1995). 'Rada Europy'. *Gazeta Wyborcza*, no 262, p. 6.
5. Grzelec, M. (1995). 'Ukrainie nie spieszno do NATO'. *Rzeczpospolita*, no 495, p. 10.
6. Korniievskiy, O. A. (2002). 'Yevropeyskiy vybir Ukrainy: prahnenia ta realii' [European choice of Ukraine: desire and realities]. *Politychnyi kalendar. Informatsiino-analitychnyi ohliad* [Political Calendar. Information analytical review], no. 6, pp. 38–43.
7. Kościński, P. (1999). 'Przyciąganie UE'. *Rzeczpospolita*, no 1758, p. 11.
8. *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy* [Ministry of Foreign Affairs of Ukraine], [online] Available at: <<http://www.mfa.gov.ua>> [Accessed 10 October 2018].
9. Ostrovsky, M. (1995). 'Ukraina i Macedonia w Radzie Europy'. *Rzeczpospolita*, no 615, p. 1.
10. Popowski, S. (1999). 'Polska – Ukraina'. *Pzeczpospolita*, no 1596, p. 11.
11. Prusinowski, A. (1994). 'Powoli toniemy'. *Polityka*, no 16 (1928), p. 21.
12. *Rzeczpospolita* (1994). no 201, p. 1.
13. Soroka, M. (2001). *Svit vidkryvaie Ukrainu: pro zovnishniu polityku Ukrainskoi derzhavy u 90-kh rokakh XX stolittia: Statti. Dokumenty. Komentari* [The world is opening Ukraine: about the foreign policy of the Ukrainian state in the 90s of the twentieth century: Articles. Documents. Comments]. Kyiv: Kyivska Pravda.
14. Todorov, I. Ya. (2006). *Ukraina na shliakhu do yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi spilnoty* [Ukraine on the way to the European and Euro-Atlantic community]. Donetsk : Donetsk National University.

15. *Yevropeyskyi proekt ta Ukraina* [European project and Ukraine]. (2012), Kyiv: The National Institute for Strategic Studies.

16. Wilczak, J. (1999). 'Powtórka z Kuczmy'. *Polityka*, no. 46 (2221), pp. 1–2.

© Дерев'янка І. П., 2019

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ

УДК 339.92

Лікарчук Дар'я Сергіївна

<https://orcid.org/0000-0003-1603-7601>

кандидат політичних наук,

Київський національний університет культури і мистецтв,

член-кореспондент Академії політичних наук,

Київ, Україна,

likarchukd@gmail.com

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ

У статті аналізуються відносини між Україною та ЄС. Україна вже давно розглядається як важливий політичний партнер Європейського Союзу. ЄС прагне до дедалі більш тісних відносин з Україною, виходячи за межі просто співпраці, до поступової економічної інтеграції та поглиблення політичної співпраці. Аналізуються основні події, що пов'язують Україну та Європейський Союз. Розповідається, як угода про партнерство та співробітництво змінила бачення суспільства про асоціацію, й розкриваються деталі Східної програми ЄС. Паралельно з перспективами відносин між ЄС та Україною, детально аналізується вступ України до ЄС. Подається інформація про поточну ситуацію та аналіз перспектив на майбутнє.

В Україні створено значні законодавчі реформи, які спрямовані на боротьбу з корупцією, а також нові спеціалізовані антикорупційні інститути. Робота над впровадженням антикорупційних технологій триває. Деякі з нових українських агентств вже беруть активну участь у боротьбі з корупцією. Розвиток західноєвропейської регіональної інтеграції триває, потребуючи аналізу та узагальнення нових явищ. Навіть ґрунтовний аналіз політичного виміру даного процесу, спроба якого була здійснена в дослідженні, не може дати вичерпної відповіді на багато нагальних питань, адже дискусії про кінцеві цілі інтеграції, в конкретних формах її здійснення, широті геополітичного охоплення ще не закінчені.

Ключові слова: міжнародні відносини, Україна, інтеграція, Європейський Союз, реформи, регіональна інтеграція, економіка.

Likarchuk Daria, Candidate of Political Sciences, Kyiv National University of Culture and Arts, Political Science Academy Corresponding Member, Kyiv, Ukraine

The European Union and Ukraine: prospects and problems of adaptation

The article analyzes the relations between Ukraine and the EU. Ukraine has long been seen as an important political partner of the European Union. The EU is striving for ever closer relations with Ukraine, going beyond mere cooperation, gradual

economic integration and deepening political cooperation. The main events that link Ukraine and the European Union are analyzed. The article tells how the Partnership and Cooperation Agreement has changed the vision of the society about the association, and reveals the details of the EU Eastern Program. In parallel with the prospects for EU-Ukraine relations, Ukraine's accession to the EU is analyzed in detail. The author provides information on the current situation and analyses prospects for future.

Ukraine has framed significant legislative reforms, aimed at combating corruption, and founded new specialized anti-corruption institutions. Work on the implementation of anti-corruption technologies is still in a process. Some of the new Ukrainian agencies are already actively involved in the fight against corruption. The development of Western European regional integration continues, requiring analysis and synthesis of new phenomena. Even a thorough analysis of the political dimension of this process, an attempt been made in the study, can not give exhaustive answer to many urgent issues. Since discussions about the ultimate goals of integration, in particular forms of its implementation, the breadth of geopolitical coverage are not yet complete.

Key words: international relations, Ukraine, integration, European Union, reforms, regional integration, economy.

Ликарчук Дарья Сергеевна, кандидат политических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, член-корреспондент Академии политических наук, Киев, Украина

Европейский Союз и Украина: перспективы и проблемы адаптации

В статье анализируются отношения между Украиной и ЕС. Украина уже давно рассматривается как важный политический партнер Европейского Союза. ЕС стремится к все более тесным отношениям с Украиной, выходя за пределы просто сотрудничества, к постепенной экономической интеграции и углубления политического сотрудничества. Анализируются основные события, связывающие Украину и Европейский Союз. Рассказывается, как соглашение о партнерстве и сотрудничестве изменила видение общества об ассоциации, и раскрываются детали Восточной программы ЕС. Параллельно с перспективами отношений между ЕС и Украиной, подробно анализируется вступление Украины в ЕС. Подается информация о текущей ситуации и анализ перспектив на будущее.

В Украине созданы значительные законодательные реформы, направленные на борьбу с коррупцией, а также новые специализированные антикоррупционные институты. Работа над внедрением антикоррупционных технологий продолжается. Некоторые из новых украинских агентств уже активно участвуют в борьбе с коррупцией. Развитие западноевропейской региональной интеграции продолжается, требуя анализа и обобщения новых явлений. Даже основательный анализ политического измерения данного процесса, попытка которого была осуществлена в исследовании, не может дать исчерпывающего ответа на многие насущные

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ

вопросы, ведь дискуссии о конечных целях интеграции, в конкретных формах ее осуществления, широте геополитического охвата еще не закончены.

Вступ. У політичному, культурному та торгово-економічному відношеннях Україна та держави ЄС були пов'язані один з одним вже багато століть. У даний час відносини між Україною та ЄС стають більш насиченими та різноманітними.

ЄС займає одне з найважливіших місць в українських економічних аспектах, а саме: торгове, інвестиційне науково-технічне та культурне співробітництво; реалізацію спільних проєктів у сферах здійснення гуманітарних програм, безпеки, охорони навколишнього середовища та стратегічного планування.

Напередодні ХХІ ст. світ, зокрема й Україна та Європа, виявився перед обличчям численних змін й зародженням нових процесів – як зовнішніх, так і внутрішніх. У світлі зростаючого різноманіття світових спільнот й тенденції до глобалізації, піддаються перегляду багато положень, процесів, технологій та явища (Mikhel, 2010, р. 153), що характеризують систему міжнародних відносин, зокрема й один з базових принципів – суверенітет сучасної держави.

Великого значення надається регіональній інтеграції держав і, насамперед, що об'єднується навколо європейських ідей та цінностей. Якщо спочатку йшлося переважно про економічні та технічні елементи взаємодії, то в останньому десятилітті розпочато будівництво стабільного та міцного політичного союзу.

З новими тенденціями формуються загальні норми в таких сферах, як соціальна політика, імміграція, правосуддя, зовнішня політика, узгоджуються митні правила та питання безпеки. У зв'язку зі зміненою системою міжнародних відносин (Brexit) і новою роллю ЄС, а саме тому ефективна інтеграція між європейськими політичними інститутами і Україною є особливо важливою.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Ідея «європейської інтеграції» стала поширеною в 1990-х рр., коли багато незалежних держав проголосили гасло «назад, до Європи», як ефективний політичний курс, під яким розумілося приєднання до всіх європейських інститутів (Європейський парламент, Європейська рада, Європейський центральний банк та Європейський суд аудиторів) (Green Cowles, Dinan, 2004, р. 47). Однак саму по собі дану концепцію навряд чи ми можемо назвати новою, адже більшість дослідників інтеграційних процесів в цілому й Європейського Союзу зокрема, починають відлік з першої декади після завершення Другої Світової війни (Marise, 2005, р. 19).

Істотний внесок у вивчення даної проблематики внесли вітчизняні дослідники, серед яких варто виокремити роботи: В. Андрійчук, М. Карлін, А. Киридон, В. Копійка, В. Муравйов, В. Трюхан,

В іноземних джерелах питання розширення ЄС також отримало досить широке висвітлення. Варто зазначити роботи: В. Баласса, С. Борхадта, Р. Белдвіна, Х. Габріша, Х. Граббе, Ч. Гранта, А. Мерфі, Х. Тіммермана, Е. Хааса, П. Хавліка, С. Хоффмана, С. Евертса.

Мета дослідження. Через аналіз сучасних європейських політичних структур надати характеристику потенціалу взаємин України та Європейського Союзу. Дослідити й оцінити вплив процесу розширення ЄС на розвиток економічних відносин України з країнами-членами Євросоюзу, а також виробити рекомендації щодо коригування зовнішньоекономічної політики України для реалізації політичних та економічних інтересів нашої держави.

Виклад основного матеріалу. В основі Європейського Союзу закладена концепція інтеграції держав. Поняття «інтеграції», зазвичай, трактується як об'єднання рівних за значимістю соціальних елементів у суспільство або організацію – це стосується як фізичних осіб, так і держав (Mikhel, 2010, p. 156).

За процесами, що відбуваються в Західній Європі, уважно стежить весь світ. І це не випадково. Адже Європейський Союз – один з провідних центрів глобального розвитку, ключовий вузол майбутньої системи глобального управління, політичний феномен величезного значення для світової та європейської політики (Likarchuk, 2016, p. 117). Саме тому значення змін, що постійно відбуваються в європейському регіоні виходить далеко за його межі. Вони надають зростаючий вплив на взаємовідносини Західної Європи з США та Японією, НАТО, ЛАД, державами «третього світу» й на всю систему глобальних економічних та політичних відносин. Від характеру цих змін, їх інтенсивності багато в чому залежать перспективи світового розвитку.

Політичні проблеми західноєвропейської інтеграції займають значну частину співпраці держав-членів ЄС. Формально вони формують так звані другу і третю «опори» Європейського Союзу (Mikhel, 2010, p. 155), тобто це: питання вдосконалення системи управління Союзу і проведення інституційної реформи; конструювання спільної зовнішньої політики й політики безпеки; набуття спільнотою власної оборонної ідентичності, вибір нових зовнішньополітичних пріоритетів; співпраця в галузі внутрішніх справ і правосуддя. Ці проблеми належать до сфери міждержавного співробітництва держав-членів ЄС і вельми важкі для узгодження в силу того, що більшість з цих питань традиційно належать до компетенції національних адміністрацій, а останні вкрай неохоче прагнуть делегувати їх рішення комунітарним структурам.

Ми вважаємо, що процеси глобалізації та регіоналізації аж ніяк не скасовують поняття «національний інтерес». У міру поглиблення й розширення інтеграційних процесів західноєвропейському регіональному співтовариству все частіше доводиться мати справу з тенденціями, що стали безапеляційною частиною історії: пріоритет національних інтересів та цінностей; збереження специфіки та особливостей окремих держав і їх урядів (Likarchuk, 2017). Тому ми вважаємо, що відбувається певне повернення до політики відстоювання національних інтересів – це реакція західноєвропейських еліт, що виходять з під контролю процесу глобалізації.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ

З іншого боку, процеси політичної інтеграції в західноєвропейському регіоні, безумовно, мають об'єктивний характер. Європа прагне до набуття своєї політичної ідентичності в умовах глобальної трансформації світоустрою. Крім того, для деяких держав ЄС участь в інтеграційних процесах дозволяє обійти певні межі національного суверенітету, й стати на рівні з провідними державами світу. На нашу думку, саме Німеччина, є природним «осередком» інтеграції, безумовним лідером об'єднання. Саме коли зріс вплив Німеччини в Європі по суті відбулися зміни всієї інтеграційної конструкції Європейського Союзу на рубежі ХХ–ХХІ ст. – зараз можна стверджувати, що ЄС відповідає ознакам наддержави, включаючи власну зовнішню політику і військово-політичні структури, блок впевнено рушив на Схід, стартувала інституційна реформа, Європейський Союз став більше стабільним у вирішенні глобальних і регіональних завдань, саме як політична організація.

Цілком очевидно, що і Україна як невід'ємна частина загальноєвропейського простору не може залишатися осторонь від цих процесів. Українська сторона відзначає зростаюче значення зусиль України щодо налагодження партнерства Європейським Союзом, підкресливши, що «курс на інтеграцію з Європою стає одним з ключових напрямків української зовнішньої політики» (Mikheil, 2010, р. 156). Дана установка передбачає поглиблене вивчення політичного виміру Європейського Союзу як найбільш динамічного розвиненого «консолідованого ядра» західноєвропейської інтеграції. Для України не байдуже, з якою Європою їй доведеться мати справу надалі. Чи стане Європейський Союз: федеративною наддержавою? або вільним союзом націй-держав? або можливо виникне інша форма політичного устрою? Саме від цього буде залежати характер зовнішньополітичної стратегії України щодо найбільшого політичного й економічного партнера – Європейського Союзу.

Особливе значення з точки зору перспектив подальшого партнерства між двома сторонами має формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС й оперативної складової – європейської політики в галузі безпеки і оборони. Набуття Європейським Союзом, поряд з економічним, також військово-політичного виміру відкриває можливості для взаємодії між Україною і ЄС з широкого кола питань світової політики (Pierson, 2004, р. 95). Євросоюз може стати природним партнером України в пошуках спільних відповідей на нові загрози і виклики європейської та міжнародної безпеки, шляхом вироблення параметрів майбутніх антикризових операцій за участю сил швидкого реагування ЄС.

Поряд зі спільним врегулюванням криз, порядок денний діалогу між Україною і ЄС може бути успішно доповнений іншими питаннями, актуальними для безпеки європейського континенту, наприклад, проблематикою стратегічної стабільності і протиракетної оборони, питаннями роззброєння та регіональної безпеки. Варто звернути увагу й на думку українського науковця та політика Безсмертного Романа Петровича, він зазначає: «Теза про війну у Європі поки

що сприймається і розуміється хіба, що тільки на рівні якоїсь частини істеблшменту, окремих осіб. Підтвердженням цьому є й той відомий нідерландський референдум, на якому було висловлено заперечення щодо Асоціації України з ЄС 6 квітня 2016 р.» (Bezsmertnyi, 2018, p. 17).

Тенденція до посилення політичного діалогу між Україною і ЄС в майбутньому буде наростати, однак не можна не бачити «меж можливого» в розвитку цього процесу. Виникає ряд об'єктивних і суб'єктивних обмежень, що ускладнюють становлення українсько-європейського партнерства (Mikheil, 2010, p. 154).

Зважаючи на останні події, варто відзначити, що незважаючи на існування різних теоретичних концепцій, можна констатувати, що в даний час цілісної і повноцінної теорії міжнародної економічної інтеграції не існує. Більш того, ще не знайдено вичерпну відповідь на питання про те, в чому полягають конкретні переваги держави, яка долучається в інтеграційне об'єднання, в порівнянні з державою, що не входить до нього. У зв'язку з цим аналіз процесу адаптації нових держав до умов діяльності ЄС може сприяти створенню необхідної бази для вивчення позитивного і негативного впливу розширення інтеграційного об'єднання на економічний розвиток держав-учасників і «третіх держав». Використання цього досвіду допоможе запобігти вчиненню помилок при зближенні нашої держави з Євросоюзом та оптимізувати для України наслідки долучення до ЄС (Likarchuk, 2017).

Ми вважаємо, що ефективну систему економічних та політичних зв'язків України з Євросоюзом необхідно будувати з урахуванням сформованих економічних відносин та перспектив подальшого розширення ЄС.

Основні проблеми сучасного етапу розширення ЄС полягають у невідповідності держав критеріям членства та необхідності проведення великомасштабних реформ абсолютно у всіх сферах суспільного життя. Процес розширення ЄС ускладнюється тим, що в середньостроковій перспективі нові держави зможуть стати лише реципієнтами фінансової допомоги, що розподіляється серед найменш розвинених держав і регіонів ЄС. У результаті загострюються розбіжності між державами донорами та державами одержувачами фінансової допомоги із загального бюджету ЄС. Незважаючи на введення перехідних періодів для нових держав-учасниць, система розподілу фінансових ресурсів Євросоюзу змінюється: ряд держав «які отримують зараз фінансові кошти перейде в розряд донорів, а тиск на нинішніх платників ЄС посилиться ще більше» (Mikheil, 2010, p. 157). Складнощі, пов'язані з перерозподілом фінансових ресурсів доповнюються побоюваннями держав-засновників ЄС щодо небезпеки масштабного припливу робочої сили з нових держав-членів інтеграційного об'єднання.

Формування нової спільної позиції країн-учасниць Євросоюзу з питання вільного переміщення робочої сили наштовкується на труднощі. Незважаючи

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ

на несприятливу демографічну ситуацію, багато старих країн ЄС висловлюють занепокоєння з приводу масового припливу іноземних робітників, оскільки це може посилити конкуренцію місцевим працівникам, загострити проблему безробіття і істотно збільшити тиск на соціальні фонди старих держав-учасників ЄС.

Враховуючи точку зору Міхеля Д. О., варто зазначити, що аналіз попередніх етапів розширення ЄС показав, що масової міграції з нових держав в держави-засновники ЄС не відбудеться (Mikheil, 2010, р. 153). Але часткова міграція вплине на рівень заробітної плати та можливості працевлаштування низькокваліфікованої робочої сили, чим й схвильовані сьогодні європейські політичні інститути. Посилення конкуренції серед працівників робітничих спеціальностей може послужити додатковим стимулом для громадян держави-засновники ЄС в отриманні освіти та підвищенні своєї кваліфікації.

У той же час, держави-засновники Євросоюзу починають активніше включатися в конкурентну боротьбу за залучення кваліфікованих фахівців. У процесі дослідження було встановлено, що в сфері міграції робочої сили сформувалось кілька тенденцій, які походять від європейських політичних інститутів: з одного боку, обмежується загальний масштаб припливу іммігрантів, з іншого – починаються створюватися умови для залучення іноземних висококваліфікованих кадрів.

Ми вважаємо, що сучасна Україна – це європейська держава, яка прагне до того, щоб зайняти відповідне її потенціалу місце в європейській і світовій політиці, тому в ході формування своєї зовнішньої політики Україна приділяє значну увагу відносинам з європейськими політичними інститутами. У той же час й європейські інститути усвідомлюють, що існує багато питань, які становлять спільний інтерес та вимагають, як мінімум, взаємодії, якщо не активної співпраці з Україною: економіка, зовнішня безпека, наука та освіта. Але в даному випадку варто врахувати точку зору українського науковця Семчинського К. В., який відзначив: «Не можна наразі виключати такого розвитку подій, за якого Росія в своєму прагненні перешкодити розширенню ЄС і НАТО на Схід...» (Semchynsky, 2018, р. 64).

Висновки. Дана всебічна оцінка взаємин між Україною та європейськими політичними інститутами як в ретроспективі, так і на сучасному етапі історичного розвитку дає змогу оцінити можливості України, щодо свого потенціалу.

Розвиток західноєвропейської регіональної інтеграції триває, потребуючи аналізу та узагальнення нових явищ. Навіть ґрунтовний аналіз політичного виміру даного процесу, спроба якого була здійснена в дослідженні, не може дати вичерпної відповіді на багато нагальних питань, адже дискусії про кінцеві цілі інтеграції, в конкретних формах її здійснення, широті геополітичного охоплення далеко ще не закінчені.

Осмислення еволюційної сутності процесу становлення політичної архітектури нової Європи, від якого залежать можливості України впливати

на формування парадигми загальноєвропейського і світового розвитку в ХХІ ст. й більш цілеспрямовано виробляти свою політичну стратегію щодо ЄС, має набути практичного значення і стати об'єктом уваги сучасної політичної науки.

Звідси ж впливає ще одна специфіка політичної науки – сприяти визначенню можливостей реалізації закономірностей розвитку західноєвропейського інтеграційного співтовариства в чітко визначених умовах, формуванню потужної зони політичної стабільності та економічного зростання на великому євразійському просторі.

У контексті вступу нових держав до ЄС найбільш важливим питанням є взаємини України та Євросоюзу. На нашу думку, триватиме продовження енергетичного діалогу, співпраці в інвестиційній сфері, гармонізація законодавства, а також вдосконалення технічних та екологічних норм і стандартів. Значну роль для успішної інтеграції України до спільного європейського економічного простору буде відігравати: розширення доступу до ринку ЄС та вироблення ефективних механізмів врегулювання суперечностей з питань антидемпінгу; оптимізація митного режиму; реалізація спільних з ЄС проєктів у сфері технологічного співробітництва.

References:

1. Bezsmertnyi, R. (2018). 'Ukrainsko-rosiiska viina: heopolitychnyi kontekst' [The war between Ukraine and Russia: a geopolitical context]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 2, pp. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133325>.
2. Frazer, C. (2005). *The future of Europe. Integration and enlargement*. London: Routledge.
3. Green Cowles, M., Dinan, D. (2004). *Developments in the European Union*. London: Palgrave Macmillan.
4. Likarchuk, D. (2016). 'Osnovni sposoby vyrishennia parlamentskykh konfliktiv u suchasni Ukraini' [Basic solutions parliamentary conflicts in modern Ukraine]. *Suspilno-politychni protsesy* [Public political processes], no. 3, pp. 107–155.
5. Likarchuk, D. (2017). 'Faktor efektyvnosti mekhanizmu politychnoi komunikatsii' [The factor of the effectiveness of the mechanism of political communication]. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*, [online], Vol. 04 (16). Available at: https://sp-sciences.io.ua/s2621819/likarchuk_daria_2017._the_factor_of_the_effectiveness_of_the_mechanism_of_political_communication._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_04_16_> [Accessed at 28 October 2018].
6. Marise, C. (2005). *The enlargement of European Union*. New-York: Oxford Universiti Press.

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА:
ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ**

---

7. Mikhel, D. (2010). ‘Kopenhahenski kryterii yak chynnyky rozbudovy demokratychnykh protsesiv ta nablyzhenosti do yevropeiskoho rivnia zhyttia v Ukraini’ [Copenhagen criteria as factors of the development of democratic processes and proximity to the European standard of living in Ukraine]. *Naukovi pratsi. Politolohiia* [Scientific works. Politology], issue 137, Vol. 149, pp. 153–157.

8. Pierson, P. (2004). *Politics in Time: History, Institutions, and Social Analysis*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

9. Semchynskyi, K. (2018). ‘Osoblyvosti prymyrennia i myrobudivnytstva v umovakh zamorozhenykh konfliktiv na postradianskomu prostori’ [The features of reconciliation and peace building in conditions of frozen conflicts on the post-Soviet territory]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 73–83. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.133416>.

© Лікарчук Д. С., 2019

УДК 323.1

Міщенко Алла Борисівна

<https://orcid.org/0000-0001-6693-6221>

кандидат політичних наук,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

mishenko.ab@gmail.com

ДОВІРА ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИКИ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Зростання ролі та впливовості правих сил в Європі, їх вихід за межі маргінальної підтримки виборців робить актуальною метою дослідження основних тенденцій підвищення рівня довіри громадян до таких політичних партій в країнах Європейського Союзу щодо їх впливу на інтеграційну політику в регіоні. Системності даного аналізу сприяло використання історичного методу при дослідженні джерел, передумов та спільних рис правих сил міжвоєнного періоду та їх сучасного розвитку. Порівняльний метод дозволив визначити тотожні елементи в розумінні понять «праві» та «правий популізм», а також сприяв виявленню розрізень між правими та лівими політичними партіями Європи.

Здійснений аналіз довів, що протягом останніх двох десятиліть, праві отримали значний кредит довіри свого ключового електорату, яким став загалом середній клас, сформували загальні гасла щодо заперечення політики Європейського Союзу в напрямку обмеження міграції, боротьби з тероризмом, розподілу квот на прийом біженців, втручання у внутрішні справи держави, що нівелює збереження самобутності етносів та націй. Популізм, євроскептицизм та збільшення представництва у Європарламенті, ставить під загрозу збереження інтеграційної політики, яка була передбачуваною та зрозумілою для усіх учасників об'єднання і безпосередніх країн-партнерів. Україна в даному випадку має працювати над виробленням нової стратегії взаємодії з Європою, враховуючи нові тенденції.

Ключові слова: довіра, нативізм, праві, популізм, інтеграційна політика.

Mishchenko Alla, Candidate of Political Science, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Trust of citizens to right-wing politics in countries of Europe: integration aspect

The role and influence increase of the right forces in Europe, their exit outside marginal support of electors forms the actual aim of the basic tendencies research of the citizens' trust level increase to such political parties in the European Union countries in relation to their influence on integration politics in a region. This analysis consistency was

ДОВІРА ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИКИ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

---

achieved by using the historical method for sources research, preconditions and general lines of the right forces of interwar period and their modern development. A comparative method allowed to define identical elements in understanding the concepts of “right-wing” and “right-wing populism”, as well as assisted to disclosure distinctions between the right and left political parties of Europe.

An accomplished analysis proved that during the last two decades, the right-wing got the considerable credit of trust of the key electorate who became a middle class on the whole, formed general slogans in relation to the denial of politics of European Union in direction of limitation of migration, fight against terrorism, distribution of quotas on the reception of refugees, interference with the internal affairs of the state that levels maintenance of originality of ethnoss and nations. Populism, euroscepticism and increase of representative office in European parliament, puts under a threat maintenance of integration politics that was predictable and clear for all participants of association and direct countries-partners. Ukraine in this case must work on making of new strategy of co-operating with Europe, taking into account new tendencies.

Key words: a trust, nativism, right wing, populism, integration politics.

Мищенко Алла Борисовна, кандидат политических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Доверие граждан к политике правого направления в странах Европы: интеграционный аспект

Возрастание роли и влияния правых сил в Европе, их выход за пределы маргинальной поддержки избирателей делает актуальной целью исследования основных тенденций повышения уровня доверия граждан к таким политическим партиям в странах Европейского Союза относительно их влияния на интеграционную политику в регионе. Системности этому анализу способствовало использование исторического метода при исследовании источников, предпосылок и общих черт правых сил межвоенного периода и их современного развития. Сравнительный метод позволил определить тождественные элементы в понимании понятий «правые» и «правый популизм», а также способствовал выявлению различий между правыми и левыми политическими партиями Европы.

Проведенный анализ показал, что в течение последних двух десятилетий, правые получили значительный кредит доверия своего ключевого электората, которым стал в целом средний класс, сформировали общие лозунги по отрицанию политики Европейского Союза в направлении ограничения миграции, борьбы с терроризмом, распределения квот на прием беженцев, вмешательство во внутренние дела государства, нивелируя сохранение самобытности этносов и наций. Популизм, евроскептицизм и увеличение представительства в Европарламенте, ставит под угрозу сохранение интеграционной политики, которая была предсказуемой и понятной для всех участников объединения и непосредственных

стран-партнеров. Украина в данном случае должна работать над выработкой новой стратегии взаимодействия с Европой, учитывая новые тенденции.

Ключевые слова: доверие, нативизм, правые, популизм, интеграционная политика.

Постановка проблеми. Остання чверть століття ознаменувалася приходом до влади в багатьох країнах Європи, а потім і США, правих та популістських політичних партій та лідерів. Дана тенденція стала невинновим актом зневіри громадян у політиках-технократах та євроінтеграторах, а швидше способом відповісти на виклики, які сформувалися в процесі глобалізації та тиску на національні імперативи суспільств.

Відповідно, потребує доведення теза, що довіра громадян до політиків крайнього правого спрямування в країнах ЄС прямо впливає на формування інтеграційних тенденцій в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зростанням популярності правих партій в країнах Європи стали об'єктом дослідження ще в період 1970-х років, коли з'явилися перші центри стабільного післявоєнного розвитку у вигляді країн, які досягли суттєвої економічної та політичної стабільності. Це були спроби досягнути спільності між так званими «старими» й «новими» правими щодо спадковості ідеологій та методів діяльності.

Серед зарубіжних вчених, які детально розглядали причини та наслідки підвищення довіри громадян до правих сил та їх наслідки для окремих країн та регіоні Європи загалом були Д. Арт (Art, 2006), М. Бурлей (Burleigh, 2018), І. Бурума (Buruma, 2018), Г. Дахс, Д.- Б. Джудіс (Judis, 2016), Г. Кітчельт, Х.-Д. Клінгеманн, Н. Маєр, Л. Марч, М. Мінкенберг, К. Мудде (Mudde, 2007), Н. Урбінаті, Е. Хобсбаум та інші.

Вітчизняна наукова думка в дослідженні правих сил в Європі не надто широка, хоча дослідження в цьому напрямку суттєво розвиваються. Варто згадати про праці вчених В. А. Ачкасова (Achkasov, 2008), М. І. Гримської (Hrymska, 2016), В. Денисюка (Denysiuk, 2016), Ю. Латиша (Latysh, 2016), А. Линецького, В. Литвина (Lytvyn, 2012), А. Полякової (Poliakova, 2012), І. Печеранського (Pecheranskyi, 2018), А. В. Шеховцова (Shekhovtsov, 2008).

Виділення невирішених частин проблеми. Початок ХХІ ст. відзначився масовим поширенням руху правих сил в Європі та країнах Америки, що в сучасних умовах лише набирає обертів у вигляді підтримки громадян у загальнонаціональному масштабі, вийшовши за рамки локального рівня. Поширення відповідних настроїв серед населення та підвищення рівня їх довіри до політиків такого спрямування відзначається й досить небезпечною риторикою щодо загальнолюдських цінностей, способів міждержавної мирної інтеграції країн, виплеканих й нормативно закріплених в актах (деклараціях, конвенціях) міжнародних інституцій.

ДОВІРА ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИКИ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Ще більш небезпечним видається загострення ситуації після референдуму у Великобританії щодо виходу країни з ЄС (т. зв. Брекзит) та подальшої ланцюгової реакції консервативних та сепаратистських рухів в окремих регіонах суверенних держав ЄС щодо припинення членства в організації.

Незважаючи на цілу низку комплексних досліджень вузького й широкого спрямування щодо місця й ролі правих сил в Європі, залишається досить невизначеним аспект подальшого наростання тенденцій до підвищення довіри громадян, які можуть призвести до зміни інтеграційної політики Америки та ЄС щодо своїх сусідів. Ще більш актуальним це питання постає з точки зору європейської та євроатлантичної інтеграції України, яка була проголошена сучасною владою як пріоритетна стратегія розвитку.

Відповідно, **метою дослідження** є аналіз тенденцій підвищення рівня довіри громадян до правих сил в країнах ЄС щодо впливу на інтеграційну політику в регіоні.

Головними завданнями статті, відповідно, є визначити особливості застосування понять «праві», «крайні праві», «праві популісти»; виокремити історичні передумови виникнення сучасного руху правих сил та їх спільність з фашистськими течіями в Європі ХХ ст.; дослідити тенденції поширення правих сил та зростання рівня довіри до політиків відповідного спрямування в період 2000–2018 рр. в ЄС; проаналізувати вплив рівня довіри громадян до правих сил в країнах ЄС на формування загальноєвропейської інтеграційної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні майже двадцять років суттєво змінилася внутрішня політика Європи в бік її правого спрямування. Довіра громадян до політиків, які ратують за збереження культурної самобутності, чистоти нації та консервативного виховання суспільства, стали наріжною риторикою в таких країнах як Австрія, Франція, Нідерланди, Угорщина, Польща й останні голосування в федеративних землях Німеччини.

Ще більш важливим постало питання виникнення загроз щодо інтеграційних процесів спільного проживання в межах Європейського Союзу і щодо механізмів тісної взаємодії з країнами Східної Європи, зокрема з Україною.

Для прикладу, Україна у 2014–2018 рр. стала країною з найбільшою фінансовою допомогою від ЄС в розмірі 3,81 мільярда євро, отримала безвізовий режим та наростила обсяги співпраці у впровадженні статей Угоди про асоціацію.

Однак поряд з цим, усі питання реалізації цих форм співпраці наштовхувалися на перешкоди щодо їх доцільності від політиків правого спрямування. Це і референдум в Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію України з ЄС, результат якого був подоланий голосуванням в Парламенті країни; протистояння у Європарламенті проти макрофінансової допомоги для України, де 124 депутати з 527 проголосували проти цього рішення; також рухи лобістів щодо обмеження квот для українських товарів в доступі на європейські ринки, керуючись лозунгом «Не забирайте роботу в європейців!» та ін.

Окремо варто згадати про політику уряду Угорщини щодо блокування двосторонньої взаємодії України та НАТО через порушення прав угорців на Закарпатті у зв'язку з прийняттям Закону України «Про освіту» (2017 р.). Угорщина наполегливо блокує проведення Комісії Україна-НАТО на рівні глав держав і урядів країн Альянсу – з метою вироблення якісних механізмів подальшої співпраці, особливо щодо участі організації в протистоянні незаконним діям Росії в Чорному та Азовському морях та проведенні щорічних військових навчань.

Саме тому основними загрозами для країн, що не є частиною Європейського Союзу в їх інтеграційних намірах є риторика політиків правого спрямування, які за останній період вийшли з маргінального й локального рівня на загальнодержавний, чим змінюють підходи в реалізації стратегії зовнішньої політики власних держав й геостратегії європейської політики.

Варто коротко окреслити термінологічні особливості використання в даному дослідженні понять «праві», «крайні праві» та «праві популісти».

У «Оксфордському політологічному словнику» ми знаходимо наступне тлумачення «правих» – ті, хто в опозиції до соціалізму та соціал-демократії, тяжіють до християнської демократії, націоналізму... а крайні праві – до расизму й фашизму (Concise Oxford Dictionary of Politics, 2006, pp. 545–546).

Праві сили в Європі можуть бути визначені також як популістські, тому що усі вони працюють із єдиним соціальним електоратом та апелюють до одних і тих же лозунгів. Важливими елементами є популістська риторика (неоліберальна економічна політика та партикулярна позиція до соціальних питань); авторитарна етноцентрична (расистська) ідеологія в лозунгах «Франція для французів!», «Польща для поляків!»; пошук винних (турки в Німеччині, араби у Франції й Фландрії), а також в останній період критика неефективного центрального керівництва та «брюсельських бюрократів» (Achkasov, Linetskiy, 2008, p. 9)

Відомий американський вчений Д. Б. Джудіс, визначаючи популістів лівого й правого спрямування пише: «ліві популісти борються за народ проти еліти чи істеблішменту. Це вертикальна політика низів і середнього прошарку, які об'єдналися проти верхівки. Праві популісти борються за народ проти еліти, яку вони звинувачують у потуранні третій стороні, наприклад іммігрантам, ісламістам чи агресивним афроамериканцям» (Judis, 2016, p. 16). Треба обережно ставитися до підвищення довіри громадян до правих популістів сил, адже часто це є ознакою політико-економічної кризи, яка наростає всередині держави або регіону.

Окремо варто відзначити підходи, що визначають передумови виникнення правих сил в сучасному світі. Так, А. Полякова стверджує, що в історичній ретроспективі ми можемо поділити «старі праві» – це фашистські режими міжвоєнної Європи, – та «нові праві», які є чи то спадкоємцями, чи то не досить вдало дистанціюються від лозунгів попередників. Авторка зазначає: «нові праві партії відрізняються від старих правих своєю позицією щодо демократії: «сучасні

ДОВІРА ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИКИ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

праворадикальні партії є антисистемними та критичними до ліберальної демократії, проте не спрямовані проти демократії на словах» (Poliakova, 2012).

Однак цікавою особливістю сучасних правих партій є їх схожість з лівим крилом (комуністичними партіями) в риторичі щодо «націоналізації ключових галузей промисловості, забезпечені державою права на працю та права на соціальну допомогу, а також підтримка традиційної структури сім'ї» (Poliakova, 2012). Гра на різних ідеологічних полях як окремих елементів популізму пов'язаний з електоральною боротьбою партій за прихильність громадян й розширення соціального спектру підтримки.

Відповідно, прямого зв'язку з фашистськими політичними режимами міжвоєнного періоду дані партії не мають (лозунги, символіка, поведінкові особливості), а їх риторика ґрунтується на викликах, які постали перед даними суспільствами в період з 70-х рр. ХХ ст. Але досить цікавим залишається факт, що найбільшій легітимації праві сили здобули саме в країнах, колишнього міжвоєнного домінування фашизму. Так, А. Шеховцов, пояснює: «частина суспільства вважає встановлення колабораціоністських режимів під час Другої світової війни нормальним актом влади, направленим на мінімізацію втрат з боку мирного населення. Крім того, в цих країнах, зазвичай, високо розвинені ревізійні суспільно-політичні субкультури, що прагнуть демонізувати комунізм і представити добровільну співпрацю з нацистами як природну спробу запобігти встановленню прокомуністичних режимів» (Shekhovtsov, 2008, p. 238).

Але ситуація не є однозначною для усієї Європи. Ті країни, які ще до середини 60-х рр. ХХ ст. володіли власними колоніями в Азії та Африці, більше схильні як до етнічної, так і до релігійної толерантності (Бельгія, Великобританія, Іспанія, Португалія) й підвищення підтримки правих політичних партій всередині держав є незначним. Саме тому вони часто виступають останнім джерелом збереження загальноєвропейських та людських цінностей в ракурсі посягання й на цілісність Європейського Союзу.

Отже, здійснивши систематизацію різноманітних підходів до виявлення спільних рис правих політичних партій в сучасній Європі, їх можна визначити наступним чином:

- базове обличчя електорату – робітники та середній клас;
- ксенофобська риторика;
- нативізм – жорстке протистояння будь-яким меншинам (іммігрантам, біженцям), яке базується на відчутті належності до певного народу (Нгумска, 2016, p. 13);
- ідея географічної експансії з метою об'єднання нації;
- збереження культури та традицій;
- етнічний націоналізм, що повертає питання суверенітету та кордонів держав на порядок денний інтеграційної політики ЄС;

– ототожнення національного та релігійного націоналізму в країнах, де потужна присутність релігійного чинника в суспільному житті;

– євроскептицизм до спільного проживання й нівелювання діяльності загальноєвропейських інституцій;

– високий рівень безробіття та міграційна політика, але в меншій мірі.

Ключовими представниками правих сил в сучасній Європі, які стали об'єктом дослідження в період 2000–2018 рр., є наступні політичні партії: Партії «Право і справедливість» та «Ліга польських родин» у Польщі; Партії «Велика Румунія» та «Партія румунської національної єдності»; «Австрійська партія свободи»; Угорська партія «Йоббік»; «Національний фронт» у Франції; Болгарський національний союз «Атака»; «Золотий Світанок» у Греції; «Шведські демократи»; «Пегіда» та «Альтернатива для Німеччини» у Німеччині; «Свобода і пряма демократія» у Чехії; «Партії свободи» у Нідерландах; «Ліга Півночі» у Італії.

Аналіз попередніх досліджень та сучасні особливості зростання рівня довіри європейців до політичних партій правого спрямування дали можливість систематизувати ключові тенденції такого процесу, а саме:

– змінилася електоральна база прихильників з бідних і обмежених у правах на середній клас, який прагне здійснити захист уже нарощених можливостей від посягань як держави, так і третьої сторони, якою є іммігранти, тимчасові трудові робітники, представники інших рас і націй;

– ностальгія як «серцевина всіх праворадикальних рухів, а історична пам'ять – їхня ключова категорія» (Latysh, 2016). Як доказ варто згадати ключові тези, на яких ґрунтувалася пропаганда, що призвела до Брекзиту: відновити втрачені могутність, самобутність, економічну незалежність, право самостійної міграційної та соціальної політики, а також безпекової під тиском загроз тероризму. Політика історичної пам'яті Польщі та Угорщини (особливо щодо України) стала зброєю в руках польських правих політиків. Важливим аспектом цього є якраз не бідність та безробіття населення, а благополуччя націй, які повертають риторику політиків з буденних проблем у відродження історичного антагонізму з іншими народами;

– впровадження пропорційної виборчої системи, яка є домінуючою в більшості європейських країн, знівелювало й викорінило адресну співпрацю політиків з виборцями. Втрачений зв'язок досить легко відновлюють локальні партії з популістською риторикою, що досить якісно співпрацюють з соціальними групами різнонаправленого спрямування й таким чином нарощують прихильність;

– якісним підґрунтям посилення довіри громадян до правих політичних сил стала потужна мережа громадських організацій та рухів, які проводять безперервну роботу щодо популяризації їх ідей. Тут варто згадати антимусульманські протести, рух антиглобалістів, Європа без мігрантів, мітинги проти біженців та квот на їх розподіл в межах країн ЄС. Загалом, проти політики відкритих дверей, яку відстоюють в Брюсселі. І. Бурума зазначає: «загальною темою у людей, які вірять

ДОВІРА ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИКИ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

в те, що мусульмани загрожують західній цивілізації, є їх відмова визнавати іслам релігійною вірою. Це культура, кажуть вони. І стверджують, що вона не сумісна з «західними цінностями». Рівно те ж саме часто говорилося про єврейську «культуру» в минулому» (Buguma, 2018);

– географічне походження правих партій має регіональний характер та локальний рівень представництва. Більшість політичних сил здобули популярність в окремих частинах країни з особливо сильними традиційними поглядами громадян. Часто там, вони навіть складають частину місцевого представницького органу (Бельгія, Іспанія, Німеччина);

– зростання представництва в національних парламентах та урядах й, відповідно, вихід з маргінального стану. В окремих країнах (Греція, Угорщина, Швеція) праві змогли вибороти місця в парламенті, набравши від 3 до 18 % голосів виборців, що перетворило їх на частину правлячої опозиції або учасників широкої коаліції. У той час як у Австрії, Польщі та Чехії уже сформовані уряди за участі правих, які намагаються визначати як внутрішню, так і зовнішню політику країн. У Франції М. Лепен, яка ратує за вихід з ЄС та депортацію мігрантів, змогла вийти до 2-го туру президентських виборів, а її партія посіла 3-є місце (27,6 %) на місцевих виборах у 2017 р. Як наслідок, уже сьогодні ми аналізуємо можливе наростання присутності політиків правого спрямування в Європарламенті, що прямо впливає на процеси визначення політики інтеграційного характеру для ЄС;

– пошук нових перспектив та формування альтернативних до ЄС об'єднань. Мова може йти про відродження активної співпраці в межах Вишеградської четвірки та новоствореного союзу «Тримор'я», підтриманий США та критикований Німеччиною і Францією. Ця тенденція засвідчує загальне розчарування або навіть несприйняття, особливо в країнах Східної Європи, якістю розв'язання питань регіональної безпеки під тиском загроз з боку Росії, політики економії (3 % дефіцит бюджету країни), відсутністю врегулювання процесу масової міграції, втручанням у внутрішні справи держав щодо квот на розподіл біженців, проведення реформ тощо.

Отже, враховуючи загальні тенденції до поширення правих сил в Європі в період 2000–2018 рр., центристським елітам, які намагаються відстоювати загальнолюдські цінності та вироблені повоєнною Європою пріоритети, варто врахувати посилення позицій політичних сил в найближчому майбутньому. Адже посилення їх ролі та впливовості в одній країні, додає натхнення та стимулює на успіх в боротьбі за довіру громадян для політиків відповідного штибу в суміжних країнах регіону.

М. Бурляй пише про необхідність тверезого погляду на дане питання, інакше ми не просто втратимо потенційних союзників, ми втратимо Європу. Головні загрози, на його думку, криються в тих рішеннях, які поки лише на словах, але можуть стати діями «від торгових війн Трампа до обіцянки Росії та Молдови заблокувати вступ Британії після Брекзиту до Світової організації торгівлі» (Burleigh, 2018).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, суттєве зростання ролі правих політичних партій, особливо підсилених популістськими гаслами, прямо може вплинути на загальні тенденції розвитку всього Європейського Союзу та політики, яку він реалізує щодо своїх сусідів та партнерів. Варто згадати про наростання тенденцій щодо обмеження подальшого розширення ЄС та навіть виходу ключових гравців з даної об'єднання. Приклад успіху цього процесу, який завершиться в 2021 р., підписанням остаточної угоди про вихід Великобританії, відкрис шлях для потенційних правих політиків ратувати за аналогічне майбутнє. Про це уже голосно говорять в Іспанії, Франції та Греції.

Треба пам'ятати, що політичний спектр Європи змінюється й лише країни, які оголосили про свої євроінтеграційні наміри та зможуть якісно, ефективно та інноваційно «присотосуватися» до нових реалій, отримують відповідний стратегічний результат для власної держави.

Для України виявиться важливим елемент уникнути основних негативних загроз, які щороку будуть лише посилюватися з точки зору зростання прихильності європейців до правих політичних партій. Саме аспект виокремлення ключових механізмів та нестандартних рішень буде основним аспектом в майбутньому науковому дослідженні даної теми.

References:

1. Achkasov, V., Lineckij, A. (2008). 'Lozhnaja al'ternativa: "tretij put"' evropejskih krajne pravyh' [False Alternative: The "Third Way" of the European Extreme Right]. *Politeks* [Politeks], no. 1, pp. 5–12.
2. Art, D. (2006) *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*. New York: Cambridge University Press.
3. Burleigh, M. (2018) 'Brexit vs. the Irish Question'. *Project Syndicate*, [online] Available at: < <https://www.project-syndicate.org/commentary/brexit-irish-question-uk-breakup-by-michael-burleigh-2018-11> > [Accessed 7 November 2018].
4. Buruma, I. (2018) 'The West's Race Problem'. *Project Syndicate*, [online] Available at: <<https://www.project-syndicate.org/commentary/west-race-problem-chemnitz-by-ian-buruma-2018-09>> [Accessed 13 September 2018].
5. *Concise Oxford Dictionary of Politics*. (2005). Kyiv: Osnovy.
6. Denysiuk, V. (2016). 'Pravi partii v Yevropi: de zaraz i shcho bude potim?' [Right parties in Europe: where and what will happen next?]. *Geostrategy*, [online] Available at: <<http://geostrategy.ua/news/pravi-partii-v-evropi-de-zaraz-i-so-bude-potim>> [Accessed 1 June 2018].
7. Hrymska, M. I. (2016). 'Natyvizm yak skladova ideolohii krainikh pravyykh politychnyykh partii' [Nativism as a component of the ideology of extreme right-wing political parties]. *Hrani* [Grani], no. 1, pp. 12–17.

ДОВІРА ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИКИ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

---

8. Judis, J. B. (2016) *The Populism Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York: Columbia Global Reports;

9. Kudryk, V. (2017). 'Chas pravykh i vynuvatykh: chy varto Yevropi boiatysia radykalnykh populistiv' [Time is right and guilty: should Europe be afraid of radical populists]. *Apostrof*, [online] Available at: <<https://apostrophe.ua/ua/article/world/europe/2017-01-26/vremya-pravyih-i-vinovatyih-nujno-li-evrope-opasatsya-radikalnyih-populistov/9753>> [Accessed 26 January 2017].

10. Latysh, Yu. (2016). 'Brekzyt i pravyi povorot u Yevropi' [Brexit and the right turn in Europe]. *Krytyka*, [online] Available at: <<https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/brekzyt-i-pravyu-povorot-u-ievropi>> [Accessed 15 June 2016].

11. Lytvyn, V. (2012). 'Populistski partii u strukturi modernykh partiinykh system krain Tsentralnoi Yevropy: porivnialnyi analiz' [Populist parties in the structure of modernist party systems in Central Europe: comparative analysis]. *Osvita rehionu : politolohiia, psykholohiia, komunikatsii* [The Region Education: Political Science, Psychology, Communication], no. 2, pp. 69–77.

12. Mudde, C. (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

13. Pecheranskyi, I. (2018). 'Pravovyi ideolohichni rukh Yevropy ta politychni uroky dlia Ukrainy' [The legal ideological movement of Europe and political lessons for Ukraine. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 63–72. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.133414>.

14. Poliakova, A. (2012). 'Pravoradykalni partii v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: tse ekonomika?' [Right radical parties in Central and Eastern Europe: is it an economy?]. *Spilne: zhurnal sotsialnoi krytyky* [Commons: Journal of Social Criticism], no. 5, pp. 39–52.

15. Shekhovtsov, A. V. (2008). "Osoblyvosti politychnoi kultury i elektoralna pidtrymka novykh pravoradykalnykh partii v yevropeiskykh krainakh' [Features of political culture and electoral support of new right-wing radical parties in European countries]. *Politolohichni visnyk* [Political Science Herald], no. 37, pp. 237–246.

УДК 39 (477.87) (437.6) (438)

Наконечний Володимир Михайлович

<https://orcid.org/0000-0002-0247-5400>

кандидат історичних наук,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

nakonechniy.ua@gmail.com

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр.
У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА**

Метою дослідження є реконструкція польсько-українського дискурсу редакторської та публіцистичної праці Юліана Тарновича. Методологія дослідження полягає в поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналіз і синтез, індукція, дедукція, класифікація, типологізація, узагальнення), міждисциплінарних (компаративний, критичний, системний, структурно-системний) та спеціально-історичних (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, періодизації, рестроспективний) методів. У процесі дослідження було з'ясовано, що Ю. Тарнович особливу увагу звернув на найбільш проблемний період польсько-українських відносин – 1920–1940-ві рр., котрі були позначені спробами денационалізації лемків у Другій Речі Посполитій, міжнародним протистоянням у період німецько-радянської війни, насильницькою депортацією лемків з рідних земель в 1945–1947 рр. Вказано, що публіцист висвітлює цю складну тему не з вузького національного становища, а з позиції загальнолюдських цінностей. На багатьох прикладах Ю. Тарнович показав, що ігнорування сильнішим звичайних людських прав слабшого, у віддаленій перспективі руйнує його самого, адже варварство стосовно ближнього породжує енергією самознищення. Зроблено висновки про насиченість творчої спадщини Ю. Тарновича проблематикою польсько-українських відносин. Підсумовано, що проведений аналіз показав плідність подальшого звернення до міжнародного дискурсу творчої спадщини видатного лемківського діяча, що має стати ключовою складовою його інтелектуальної біографії.

Ключові слова: польсько-українські взаємини, Юліан Тарнович, лемки, міжнародне протистояння, операція «Вісла».

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр.
У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА**

Nakonechnyi Volodymyr, Candidate of Historical Sciences, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Polish-Ukrainian relationships of 1930–1940th years in the view of Yulian Tarnovich

The purpose of the study is to reconstruct the Polish-Ukrainian discourse of editorial and journalistic works of Yulian Tarnovich. The methodology of the study is to combine general scientific (abstracting, analysis and synthesis, induction, deduction, classification, typology, generalization), interdisciplinary (comparative, critical, systematic, structural and system approach), and specially historical (comparative-historical, problem-chronological, periodization, retrospective) methods. In the course of the study, it was discovered that Y. Tarnovich paid particular attention to the most problematic period of the Polish-Ukrainian relations – 1920–1940s, marked by attempts to denationalize the Lemkos in the Second Commonwealth, an international confrontation during the period of the German-Soviet War, by forceful deportation of the Lemkos from their native land in 1945–1947. It is stated that the publicist covered this complex subject not from a narrow national position, but from the standpoint of universal values. By providing numerous examples Y. Tarnovich showed that when the stronger ignores ordinary human rights, he becomes weaker in the long run, he destroys himself, because barbarism in relation to the neighbor generates the energy of self-destruction. The conclusions about the saturation of Y. Tarnovich's creative heritage with problems of Polish-Ukrainian relations have been made. It has been concluded that the analysis showed the fruitfulness of the further appeal to the international discourse of the creative heritage of the outstanding Lemko figure that should become a key component of his intellectual biography.

Key words: Polish-Ukrainian relations, Yulian Tarnovich, the Lemkos, international confrontation, “Vistula” operation.

Наконецный Владимир Михайлович, кандидат исторических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Польско-украинские отношения 1930–1940-х гг. в освещении Юлиана Тарновича

Цель исследования – реконструкция польско-украинского дискурса редакторской и публицистической деятельности Юлиана Тарновича. Методология исследования предполагает синтез общенаучных (абстрагирование, анализ и синтез, индукция, дедукция, классификация, типологизация, обобщение), междисциплинарных (компаративный, критический, системный, структурно-системный) и специально-исторических (сравнительно-исторический, проблемно-хронологический, периодизации, ретроспективный) методов. В процессе исследования было выяснено, что Ю. Тарнович особенное внимание обратил на наиболее проблемный период польско-украинских отношений – 1920–1940-ые гг.,

которые характеризовались попытками денационализации лемков во Второй Речи Посполитой, межнациональным противостоянием в период немецко-советской войны, насильственной депортацией лемков с родных земель в 1945–1947 гг. Указано, что публицист освещает эту сложную тему не сквозь призму узкого национального интереса, а с позиции общечеловеческих ценностей. На многих примерах Ю. Тарнович показал, что игнорирование сильным естественных человеческих прав слабого, в отдаленной перспективе уничтожает его самого, поскольку варварство в отношении ближнего порождает энергию самоуничтожения. Сделаны выводы о насыщенности творческого наследия Ю. Тарновича проблематикой польско-украинских отношений. Подытожено, что проведенный анализ показал перспективность дальнейшего обращения к межнациональному дискурсу творческого наследия выдающегося лемковского деятеля, что должно стать ключевой составляющей его интеллектуальной биографии.

Ключевые слова: польско-украинские отношения, Юлиан Тарнович, лемки, межнациональное противостояние, операция «Висла».

Вступ. Серед лідерів лемківського руху ХХ ст. Юліану Тарновичу належить особливе місце. Адже саме з його іменем пов'язані численні видавничі (приміром, газети «Наш лемко», «Українське Слово», «Лемківщина», «Український робітник», «Лемківські вісті» та ін.) та організаційні (наприклад, Лемківська комісія при Товаристві «Просвіта») проекти, котрі мали на меті модернізацію всіх сторін життя русинської громади та її щільну пов'язаність із загальноукраїнським культурним світом. При цьому особливе місце в різноплановій творчій спадщині видатного лемка належало осмисленню найбільш актуальної для мешканців його малої Батьківщини проблеми польсько-українських взаємин. Адже саме лемки, як жодна інша українська етнічна група, будучи історично поселені клином поміж польського населення, найбільше в своїй долі відчували весь трагізм наслідків зародження та наростання конфлікту між історичними сусідами. Будучи безпосереднім свідком та подекуди активним учасником цього конфлікту протягом багатьох десятиліть, саме Ю. Тарнович уперше звернувся до аналізу його витоків та змалювання перебігу й наслідків, а в повоєнний час став найбільш авторитетним експертом з проблематики польсько-українського антагонізму на землях Закарпаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на зазначене, творча спадщина Ю. Тарновича й сьогодні є дослідженою вкрай фрагментарно. Наразі існує лише декілька стислих біографічних нарисів (Savka, 1999) та згадок про його діяльність у лемкознавчій (Nakonechnyi, 2017) чи загальнотеоретичній (Mishchenko, 2018) літературі.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр. У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА

Це, вочевидь, не відповідає масштабності внеску Юліана Бескида до вивчення історії та культури його рідної землі.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Звертаючи увагу до цієї проблеми сучасного лемкознавства, вказуємо на першочергову важливість з'ясування особливостей презентації польсько-українських взаємин протягом 1920–1940-х рр. у творчості Ю. Тарновича як своєрідного стрижня його інтелектуальної біографії.

Мета статті полягає в реконструкції польсько-українського дискурсу редакторської та публіцистичної праці Юліана Тарновича.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комплексно до проблеми польсько-українських взаємин Ю. Тарнович звернувся, коли очолив редакцію першої лемківської газети проукраїнської орієнтації «Наш лемко», що виходила в другій половині 1930-х років. До цієї справи його заангажував знаний видавець Іван Тиктор, котрий, за спогадами самого Юліана Бескида, «першим відважився серед важких обставин, серед наскрізь ворожого польського поліційного режиму – видавати перший в історії Лемківщини український національний часопис «Наш Лемко», а згодом допомагати редакторові того часопису Юліанові Бескидові видавати Бібліотеку Лемківщини» (Beskyd, 1954, р. 51). Осмислюючи нагальну потребу власного друкованого органу для українців-горян, видатний діяч відзначав: «Збудженій зі сну Лемківщині бракувало здорового національного корму. Тим кормом стався для народу Лемківщини часопис «Наш Лемко» (Beskyd, 1954, р. 51).

Відповідальне рішення очолити народну газету виникло з розуміння Ю. Тарновичем вагомості фактору рідномовної періодики у національному поступі: «Мірилом культурного розвитку народу є його преса. Преса – це дзеркало душі народу, його культурних надбань, моральних і матеріальних осягтів, суспільного та економічного прибутків» (Beskyd, 1954, р. 8). Завдяки редакційній політиці Ю. Тарновича, саме зі шпальт цього часопису ми дізнаємося про сплановане та послідовно реалізоване численними представниками польської адміністрації багатолітнє насилля над національним сумлінням лемків. Незважаючи на постійні конфіскації чи то окремих дописів, чи то навіть цілих чисел газети, редаговане ним видання вело нерівну боротьбу за право лемків бути українцями, інформуючи своїх читачів про форми та методи винародовлення найбільш західної етнічної групи нашого народу.

Сам Ю. Тарнович став найактивнішим співробітником своєї газети, дописуючи на різноманітні теми, що їх єднала проблема національної екзистенції лемків у Другій Речі Посполитій. Відтворюючи багатоплановість власної праці у «Нашому Лемку», редактор з перспективи десятиліть згадував: «Щоб хоч приблизно заповнити важливіші прогалини праці, ідучи за принципами здорового лемківського мозку, редактор підписував усі важливіші політично-

громадські статті в «Нашім Лемку» своїм справжнім прізвищем; літературно-просвітні підписував родовим прізвищем своєї Мами з роду Бескид, господарські – прізвищем свого приятеля з молодих літ, який загинув на війні в часі Визвольних Змагань – Юрій Землянин, і всячину прізвищем старенького господаря, який визначався нарративним талантом і непересічною бистротою розуму – Осип Зубрид» (Beskyd, 1954, p. 12).

Як свідчать дописи «Нашого лемка», національний тиск польської держави відчувався абсолютно у всіх галузях життя українського населення гірських теренів. Та найбільш дошкульним він був у сфері громадської самоорганізації. Представники польської адміністрації всіх рівнів – від солтиса до поліцейського та представника фіскальної служби – особливо уважно приглядалися до тих русинів, котрі сповідували українську національну ідеологію. При цьому маркером останньої в очах чиновників був факт передплати селянами «Нашого лемка». Хоча газета виходила вповні легально і перед тим, як потрапити в руки до читача, переходила прискіпливе цензурування, передплатники видання неодмінно потрапляли до списку неблагонадійних. До таких лемків під різними приводами навідувалися урядники та карали за найдрібніші, зазвичай цілковито надумані правопорушення. Жалі про такі відвідини доволі часто потрапляли до колонки редакційної пошти, хоча й здебільшого у скороченому цензурованому вигляді.

Оскільки підшивка «Нашого лемка» в бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка містить примірники газети з цензурного комітету, ми подекуди маємо нагоду отримати дійсну картину звернень лемків до своєї газети. Так, зі згаданого приводу анонімний дописувач жалівся: «Від часу, як я заперенумерував «Нашого лемка», посипалися на мене кара за карою. Поліція спеціально опікується мною. [...] Всіх тих, що почувають себе українцями, поліція переслідує, а староство казало мені, абим не бавився в політику, бо у нас читати газету «Наш лемко» то велика політика [...]. Гірко нам тут живеться, доноси, клевети та хліб насущний, але ми віримо в кращу будучність» (Harni slova i nasha diisnist, 1934).

Спеціальними об'єктами репресивної політики польської адміністрації на Лемківщині стали читальні «Просвіти» як провідники національної освіти та культури. Державні чиновники намагалися за будь-яку ціну віднайти причини, котрі б уможливили закриття цих осередків української духовності. На людей, котрі під читальні давали власні оселі, зводилися численні наклепи у правопорушеннях, а коли такі годі було віднайти – не зупинялися перед фальшуванням «доказів» небезпечної громадської поведінки (Chytalnia zahrozhuie publichnii bezpetsi, 1936).

Та найбільшою гвалтовністю були позначені дії польської адміністрації в освітній сфері. Польська держава фактично відмовилася від взятих на себе міжнародних зобов'язань надати культурну автономію своїм національним меншинам, насамперед, найбільш чисельній – українцям. За короткий час

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр. У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА

чиновникам стало зрозуміло, що без тотального впливу на школу буде неможливо реалізувати плани з денаціоналізації, а згодом, і полонізації русинського населення. Тож всупереч обіцянкам, поляки розпочали гвалтовну деукраїнізацію лемківської школи. Передусім, здійснювалися спроби замінити українські впливи в школі на москвофільські. Як свідчать дописи «Нашого лемка», українські букварі повсюдно замінювалися на москвофільський підручник. Утім, лемки виявилися свідомими небезпеки такої заміни в початковій школі української літературної мови москвофільським «язичієм». Один із дописувачів газети відзначив: «Днесь знає кожний лемко, що його говіркою може послуговуватися біля своєї хати, одначе в школі мусить панувати спільна українська літературна мова. [...] [Лемки] домагаються в школі української літературної мови – такої, якою навчають у всіх українських школах, бо вони діти одної Матері! Це не є обяв одиниць, це воля всіх лемків» (Му не khochemo bukvariv, 1934). Звісно, і цей допис зазнав репресії – його було суттєво пошматовано цензорською рукою.

Іншою загрозою для національного шкільництва лемків стала насильна заміна вчителів-українців на поляків. Перших засилали до шкіл з переважаючим польським контингентом, натомість другими обсаджували русинські навчальні заклади, розраховуючи на потрібний денаціоналізуючий ефект. Ці вчителі, не знаючи рідної мови місцевого населення, навчали лемківських дітей у школі польською, попри закон, що забезпечував право науки рідною мовою (Bida z lemkamy..., 1936). І ця ситуація стала темою багатьох дописів на сторінках «Нашого лемка», де відверто було вказано, що «поляк-учитель нічим не відрізняється від поляка-поліціанта» (Dytyna, yak i zhyttia, ne dast sebe oshukaty, 1935).

Не залишилася поза увагою польської адміністрації й сфера церковно-релігійного життя лемківської громади, котра специфікою своєї традиції завжди була надійним заборолом проти ополячення лемків. Релігійна політика польської держави була спрямована на те, щоби засобами пропаганди довести лемкам, що вони є «поляками-уніатами». Особливо безапеляційною така пропаганда стала навесні 1934 р., коли в Римі призначили папського адміністратора для Лемківщини. Редакція «Нашого лемка» постійно наголошувала своїм читачам, що русини є греко-католиками і цим принципово відрізняються від окупантів: «Як бачимо, Лемківщина все мала живі зв'язки тільки із сходом. Твердження, що всі лемківські церкви побудували польські панове-шляхта також неправдиві. У церковних хроніках виразно записано, що лемки самі собі спільно церкви будували, а деякі церкви будували лемки-солтиси» (Lemko.V oboroni istorychnoi pravdy, 1934).

Прискіпливою з боку польської адміністрації була й увага до історичної пам'яті лемків. Державні чиновники докладали чималих зусиль, щоб зменшити українські впливи на процеси формування національної самосвідомості русинів. Засобів у цій боротьбі польська влада не добирала – толерувала пропаганду

москвофільського бачення минулого русинів чи намагалася показати їх як зденаціоналізованих поляків. Тож вповні очікуваними були репресії чиновників стосовно видань, котрі формували в лемків українську оптику їхнього минулого та майбутнього. Промовистою ілюстрацією тут став «Наш лемко», на чиїх шпальтах подибуємо найбільше цензорських втручань саме в історичних рубриках. Особливо польських чиновників турбувало плекання пам'яті про короточасну державність західних українців і героїчний захист ними Західноукраїнської народної республіки. Щорічні дописи у «Нашому лемку» з приводу проголошення соборності 22 січня 1919 р. постійно зазнавали цензурської конфіскації. Так, в одному зі сконфіскованих текстів так висвітлювалася цей героїчний для зазбручанських українців день: «У тому пропам'ятному історичному дні, наперекір усім злобним твердженням, Український Нарід засвідчив свою духовну єдність і нерозлучність. У тому дні сказали світові, що ми – Кубанці й Придніпрянці, Волиняки й Поліщуки й ті з далекого Підляшшя й Холмщини, Гуцули, Бойки, Лемки, Закарпатці, Буковинці й Бесарабці – є дітьми одної спільної Матері-України, об'єднані одним бажанням, одною вірою, одною ідеєю» (Halych, 1936).

Польські цензори намагалися також корегувати вироблений на сторінках «Нашого лемка» канон національних героїв. Особливо прискіпливою їхня увага була до вшанування на шпальтах газети наддніпрянських діячів. Так, коли в листопаді 1934 р. помер Михайло Грушевський і вся західноукраїнська преса відгукнулася на цю болючу для нації подію (Telvak, 2008, pp. 358–377), цензор знайшов потрібним втрутитися навіть у зміст некрологічної згадки, що була опублікована в газеті.

Не менше нарікання на сторінках «Нашого лемка» викликала економічна політика польської держави стосовно лемківських теренів. Автори газети звертали увагу на варварський підхід чиновників до експлуатації природних багатств регіону, їхнє небажання інвестувати у відновлювані проекти. Особливо загрозливого становища набула справа неконтрольованої вирубки лісів, що загрожувало стихійними лихами місцевому населенню. Наприклад, в одному зі сконфіскованих дописів так змальовувалася ця проблема: «Галицьким Сибіром Тебе звали, Рідна Лемківщино. [...] Водами цілющих жерел Твоїх лікуються чужі, Твої власні діти вмирають в нужді, зникають ліси з Твоїх чудових верхів, будуються мости із них на битих шляхах далеких, а для Тебе дорогами остають все далі потоки і дебри» (Kostarevych, 1934).

Незважаючи на галопуючий державний терор стосовно лемків, Ю. Тарнович відзначав, що полякам не вдалося досягти своєї мети. Це сталося, передусім, завдяки активній просвітницькій праці лемківської інтелігенції і таким народним виданням як «Наш Лемко». Його редактор з гордістю твердив: «Населення Лемківщини твердо стояло на сторожі своїх національних прав і не погиналося перед ніким. Воно не лякалося жодних погроз і по героїськи ставило своє чоло перед найбільшою небезпекою» (Beskyd, 1954, p. 126).

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр. У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА

Як відомо, історія «Нашого Лемка» виявилася нетривалою – в переддень найбільш кривавої зі всіх світових воєн вийшло останнє його число. Вже перебуваючи на еміграції в Канаді, Ю. Тарнович високо оцінив власне видавниче дітище: «Український, національний часопис «Наш Лемко» стався для народу Лемківщини його щоденною поживою; в тому друкованому дзеркалі побачили себе лемки, пізнали себе й повірили собі взаємно. З дня появи свого часопису збудилася стара, княжа душа автохтона й володаря тих українських земель і від кручів Срібнолентного поза блакитні воду Попруту й Дунайця в один такт почало битися українське серце» (Beskyd, 1954, р. 8). Також, слушно твердив редактор, газета вплинула на зріст зацікавлення лемківськими проблемами серед широкого українського загалу, і в другій половині 1930-х рр. «в один голос з «Нашим Лемком» заговорила вся тогочасна українська національна преса у Львові, де появилися статті за Лемківщину і про Лемківщину» (Beskyd, 1954, р. 9).

Змальована вище безрозсудна національна політика польських діячів була одним із факторів слабкості та швидкого поглинання Другої Речі Посполитої нацистською Німеччиною. На жаль, твердить Ю. Тарнович, черговий поділ Польщі між Гітлером і Сталіним не став для поляків уроком і приводом для рефлексії стосовно причин такої ситуації. Навпаки, після німецької окупації частини лемківських теренів, польсько-український антагонізм, вкотре з подачі колишніх господарів, набув нових жорстоких форм. Як свідок тогочасних подій, публіцист поставив собі за мету відтворити трагізм польсько-українських взаємин у 1940-х рр. Усвідомлюючи складність свого задуму, він відзначив: «Важке завдання історика, він не сміє хвилюватися; ані причинювати, ані віднімати нічого не вільно, треба писати тільки те, що сталося, та оперте на правдивих джерелах» (Beskyd, 1954, р. 123)

З огляду на сказане, кожен факт і кожна подія Ю. Тарнович доводив сумлінно зібраними свідченнями. Так, уже вибух Другої світової війни був позначений польськими «винаходами», пов'язаними з приверненням терористичної уваги фашистів до своїх українських сусідів. Йшлося про те, що відповідно до розпорядження німецької окупаційної влади, всі наявні речі воєнного призначення – зброю та боєприпаси – варто було віддати поліції. За невиконання цього наказу загрожувала кара смерті без жодного судового розгляду. Тож українофобськи налаштовані поляки підкидали своїм українським сусідам такі речі, повідомляючи водночас про це гестапо або поліцію, котра в своїй низовій ланці й надалі залишилася польською. Як твердить Ю. Тарнович, таким чином без суду та слідства було винищено багато лемків. Змальовуючи жах місцевого населення, автор писав: «Населення не знало, де й в кого шукати рятунку. Польські поліцаї далеко дошкульніше відносилися до українського населення Лемківщини, маючи за собою попертя Гестапа, яке не панькалося довго та за найменший донос польської поліції або з місця в'язнило обвинувачених або вивозило до концентраційних таборів або

таки й на місці розстрілювало» (Beskyd, 1954, p. 60). Та лемки, твердить Ю. Гарнович, вкотре продемонстрували «геройську поставу», відмовляючись на заклик більшовицьких агітаторів вирушати до московського «раю».

Ще більше лиха лемки зазнали в останні роки німецько-радянського протистояння. Адже проти автохтонних мешканців Закерзоння всією могутністю та безжальністю постали і радянські та фашистські війська, і різномаста польська партизанка, що своїми бандитськими практиками подекуди була дошкульнішою ніж воюючі між собою тоталітарні потуги. Та зовсім неможливим життя лемків стало після того, як більшовики та польські комуністи запланували масштабну переселенську акцію з метою видворення корінних мешканців Закерзоння з рідних земель. Саме книга Ю. Гарновича «На згрищах Закерзоння» стала найбільш повною у перше повоєнне десятиліття працею, де надзвичайно докладно та фактологічно-доказово було реконструйовано генезу та перебіг геноциду лемків, що його останнім жахливим акордом стала сумнозвісна акція «Вісла». Автор так пояснив мотиви написання своєї книги: «Людська пам'ять коротка, життя людини ще коротше, але в житті народу ніщо не повинно забутися. Маючи те на увазі, проголошуємо історичні документи про події та про втрати, яких зазнали Лемківщина в сучасній нам добі; якими методами й якими шляхами йшли вороги України на загладу нашої тіснішої Батьківщини, одної з найкращих віток Українських Земель, – такої недавно ще багатой та повної щасливого життя, – а сьогодні в пустарях, Лемківщини» (Beskyd, 1954, p. 91).

Відтворюючи читачам мотивацію більшовиків у їх спільному з поляками бажанні винищити лемків, автор відзначив: «Сталін подарував Лемківщину полякам і українське населення з Лемківщини переселив і погнав силою на Схід. Учинив він це не з великої любови до українського народу й до української нації. [...] Джугашвілі добре обдумав свою стратегію щодо знищення Лемківщини. Зробивши угоду даровизни цієї української землі в користь поляків, він дав змогу полякам розправитися криваво з Лемківщиною, яку поляки від сторіч ніяк і ніяк не могли для себе позискати, здобути та з'асимілювати або винародовити» (Beskyd, 1954, pp. 77–78).

Реалізуючи цей злочин проти людяності, Сталін мав на меті натравити польських шовіністів на знаних зі своє міцної національної свідомості лемків, на землях яких був центр визвольного повстанського руху. При цьому розрахунок був на те, що поляки, насамперед, знищать лемківську інтелігенцію, а без свого проводу прості русини будуть значно маніпульованіші та менше опиратимуться заходам з їхнього переселення на радянські землі. «І поляки з стовідсотковою точністю виконали своє геройське завдання! – доводить правдивість своїх слів Ю. Гарнович. – Бо як же ж тоді пояснити, що в білий день убиваючи сотні безборонного населення Лемківщини – до сьогодні не відбулася жодна судова розправа на поляках, що мордували днями і ночами українське населення

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр. У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА

Лемківщини, видовбували йому живцем очі, живцем закопували до землі, за ноги прив'язували коням до хвоста живих людей, вирізували на грудях зі шкіри хрести, одним махом ударяючи малих дітей головами до залізного стовпа – вбивали сотні українських дітей. Отже поляки виконали волю свого покровителя і добродія, що подарував їм усі багатства Лемківщини – волю й приказ азіата Джугашвілі Сталіна» (Beskyd, 1954, р. 79).

Далі, буквально з хронікарською точністю, Ю. Тарнович на півсотні сторінках реконструював лемківську Голгофу протягом 1944–1946 рр. Він на численних прикладах показав співпрацю польських та радянських комуністів у варварському процесі упокорення, знищення чи вигнання з рідних домівок корінного населення Закерзоння. «Трагедія Лемківщини, якої рівної не знає історія, – твердить дослідник, – є трагедією всего українського народу» (Beskyd, 1954, р. 79).

Відзначимо, що для своєї студії про останні трагічні часи української Лемківщини Ю. Тарнович провів серйозну та масштабну пошукову працю. Поряд із власними спостереженнями, він опитав лемків, котрі будучи свідками геноциду свого народу, вижили та перебралися за океан. У підсумку, йому вдалося реконструювати страшний мартиролог українського Закерзоння – планомірно нищеного і знелюдненого. Так, ще під час фронтових дій восени 1944 р. більшовики зумисне нищили українські села, навіть ті, що знаходилися поміж польськими, щоб бездомне населення швидше погоджувалося виїжджати до УССР. Автор наводить численні приклади. Так, село Чашин Сяноцького повіту, що лежало поміж двох польських Тарнав, згоріло лише там, де жили самі українці. Така сама доля зустрінула села Мокре, Морохів, Завадка Морохівська, Кам'яне, Полонна, Середне Велике та ін. У той же час сусідні польські села залишались неторкнутими воєнною негодою.

Реконструюючи механізм лемківського геноциду, Ю. Тарнович писав: «Використали вони [більшовики] існуючий українсько-польський антагонізм, вдалися до шовіністичних і бандитських польських елементів, яким порадили, щоб вони вигнали лемків з польської держави. За почином НКВД створено кілька польських банд і їм наказано грабувати й мордувати українське населення, щоб воно через це опустило скоріше свої села й виїхало до УСРР. За бандитськими групами, створеними за ініціативою НКВД, кинулись неначе саранча на українські села всякі звироднілі польські типи – злодії й шумовиння, щоб використати переходовий воєнний час і пограбувати чужого майна. А таке майно було в бідних лемків, тому всі кинулись на них і кожний дер, де тільки міг» (Beskyd, 1954, р. 82).

«Завдяки» такому механізму репресій, вже ранньої весни 1945 р. польські бандити кожного дня і ночі нападали на українські села, грабували все, що тільки мало будь-яку вартість, били й мордували невинних селян. При цьому, за кожної нагоди, бандити наказували стероризованим українцям переноситись на радянську

Україну, бо тут, мовляв, «polska ziemia». Більш свідомим селянам, інтелігенції та небажаючим за жодних обставин залишати рідні домівки, польські та більшовицькі окупанти надсилали листи, де було вказано крайній термін примусового виїзду. За невиконання цього наказу загрожувала кара смерті. Реальність цієї погрози лемки відчували одразу на полях своїх рідних і близьких, адже щонаочі чуто було постріли польських бандитів та видніли згарища знищених комуністичними варварами лемківських осель.

Прикметно, що радянські війська зовсім не перешкоджали польським бандитам глумитися над українцями Лемківщини. Навпаки, представники радянської адміністрації, нібито шкодуючи українців, всіляко переконували їх втікати на схід від історичних гнобителів. На численних прикладах Ю. Тарнович довів зв'язок поляків та більшовиків у справі вигнання лемків з рідних теренів. Йдеться про банальну схему, за якою до сіл, котрі не піддалися радянській рекламі та відмовилися виселятися, вночі вдиралися польські бандити, а наступного дня вони ж – вже як представники переселенських комісій знову наполягали залишати домівки, натякаючи на марність і небезпечність опору.

Реконструюючи географію безчинств підтримуваною сталінською владою польського підпілля та вояків Армії Крайової, спрямованих на українських лемків, Ю. Тарнович відзначив: «Найсильніші польські банди, знані зі своїх звірств по відношенню до українського населення, рекрутувались в таких польських селах Романівщини: Балутянка, Климівка, Люботова, повіт Кросно та Дошно, Глибоке, Войтяхова, Довге повіт Сянік. Банди тих сіл, напоєні ненавистю до українського населення й жадні наживи, йдучи за вказівками большевицьких виселенчих комісій, поводитись з українськими масами дуже жахливо» (Beskyd, 1954, p. 84).

Далі автор, зі слів численних опитаних ним очевидців, відтворив моторошну картину планомірного варварського нищення лемків і їхнього матеріального світу. Послідовно – за повітами та селами, із зазначенням конкретних дат і цифр – було подано вражаючу уяву кількості жертв – людських і матеріальних. В підсумку оповіді Ю. Тарновича, постала картина правдивого лемківського геноциду, що й досі не отримав належної його масштабом оцінки. Сам автор був вражений цинічною брехнею комуністичної пропаганди про ці криваві події, що поширювалася різними інформаційними каналами наприкінці 1940-х – в першій половині 1950-х рр.: «Сьогодні московсько-большевицькі та польсько-большевицькі чваньки скрізь безсоромно теревенять про «щасливе й радісне життя» своїх громадян. Але хіба ж це не варварський глум? Коли тут же в кожному селі Лемківщини були випадки масового вбивства, грабунку, розбою, підвалу або коли державні грабіжники зі зброєю в руках вимагали від лемків здачі зерна, якого в них загалом не було» (Beskyd, 1954, pp. 97–98).

Та навіть на тлі цих небачених своєю жорстокістю злочинів, були випадки, що змушували здригатися звиклих до воєнних злочинів очевидців. Як приклад,

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр. У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА

Ю. Тарнович уперше докладно реконструює трагедію лемківського села Павлокома, котре стало символом твореного поляками геноциду на українських лемках. Залучаючи численні свідчення, автор послідовно відтворює перебіг подій, що призвів до повного варварського знищення цього мальовничого куточка Лемківщини та його населення (Beskyd, 1954, pp. 102–105). Разом із тим, показуючи польські звірства, автор неодмінно згадував і тих поляків, що не піддалися масовій антиукраїнській істерії та залишилися гуманними навіть серед таких жорстоких обставин: «На щастя між місцевими поляками були теж людяні одиниці, які з нараженням себе дали схоронище в себе багатьом родинам, або відокремленим особам» (Beskyd, 1954, p. 104).

Вигнавши лемків з їхніх рідних земель чи позбавивши життя найбільш свідомих громадян, польські окупанти і далі демонстрували свою варварську суть. Ю. Тарнович так описує дії нових господарів лемківських теренів: «По виселенні українського населення з осель над середущим бігом Дунайця та Попраду – поляки всіма засобами взялися на знищення будь яких залишків, що вказували б на те, що тут були колись українські оселі, українські церкви. Творилися рабівничі банди, що нападали на одинцем залишених людей в селах; розбивали хати на паливо; нищили господарські забудовання, бурили загороди, навіть дерев'яні палі при дорогах і дороговкази зрубували і везли до своїх польських садиб. [...] Оце так поляки мстилися на українцях, яких кат з Кремля вигнав з рідних гнізд і в попелища та в пустиню обернули наші рідні землі. А треба знати, що в історії нічого нема без кінця. Отже й поляки будуть дорого платити за українську руїну» (Beskyd, 1954, pp. 122–123).

Підсумовуючи своє дослідження безпосередніх та відкладених у часі наслідків лемківського геноциду, Ю. Тарнович відзначив: «Важко сьогодні дати повну картину моральних і матеріальних втрат, заподіяних польсько-московськими руками на просторі всього Закерзоння – не маючи жадного зв'язку з Рідним Краєм; одне тільки безспірне: матеріальні втрати завжди можна направити, одначе моральних – ніяка людська рука не поладнає. В тому саме, що поляки й москалі вбивали безборонне українське населення на Закерзонні – найбільші моральні українські втрати й з того приводу вічна ганьба Польщі і Московії» (Beskyd, 1954 p. 3).

Висновки і перспективи дослідження. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про насиченість творчої спадщини Ю. Тарновича проблематикою польсько-українських відносин. При цьому впадає у вічі, що видатний публіцист висвітлює цю складну тему не з вузького національного становища, а з позиції загальнолюдських цінностей. На багатьох прикладах він показав, що ігнорування сильнішим звичайних людських прав слабшого, у віддаленій перспективі руйнує його самого, адже варварство стосовно ближнього породжує енергією самознищення. Відтворюючи трагедію лемків в 1930–1940-і рр., дослідник

не приховує і вчинків польських друзів українського народу, що ціною власного життя рятували сусідів від жаху новітнього геноциду. І хоча такі свідчення були поодинокими, та саме вони, слушно переконує Ю. Тарнович, дають надію на польсько-український консенсус ціною відновлення історичної справедливості та вшанування пам'яті безневинних жертв. Проведений аналіз показує плідність подальшого звернення до міжнаціонального дискурсу творчої спадщини видатного лемківського діяча, що має стати ключовою складовою його інтелектуальної біографії.

References:

1. Bida z lemkamy...[The trouble with Lemkos ...]. (1936). *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 14, p. 8.
2. Beskyd, Y. [Tarnovych Y.]. (1954). *Na zgharyshchakh Zakerzonnia* [On the backlashes of Zakerzon]. Toronto: Lemkivshchyna Publishing.
3. Chytnia zahrozuie publichnii bezpetsi [Reading room threatens public safety]. (1936). *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 22, p. 9.
4. Dytyna, yak i zhyttia, ne dast sebe oshukaty [The child, like life, will not be deluded]. (1935). *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 24, p. 4.
5. *Harni slova i nasha diisnist* [Good words and our reality]. (1934). *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 18, P. 3.
6. Halych, Y. (1936). *Storinka nashoho nedavnoho mynuloho* [The page of our recent past]. *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 3, p. 3.
7. Kostarevych, O. (1934). ‘*****’. *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 1, p. 3.
8. Lemko.V oboroni istorychnoi pravdy [The Lemko. In the defense of historical truth]. (1934). *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 7, p. 4.
9. Mishchenko, A. (2018). ‘Zovnishnia polityka kriz pryzmu hromadskoi dumky’ [Foreign policy through the prism of public opinion]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 52–62. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.133414>.
10. My ne khochemo bukvariv [We do not want the primers]. (1934). *Nash Lemko* [Our Lemko], no. 20, p. 3.
11. Nakonechnyi, V. (2017). ‘Rusynska spilnota mizhvoiennoi Polshchi u vysvitleni “Nashoho lemka”’ [Ruthenian community of inter-war poland in the view of “Nash Lemko”]. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin], issue 5, pp. 129–137. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.5.116977>.
12. Savka, M. (1999). Tarnovych Beskyd Yuliian. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh* [Ukrainian journalism in names], Vol. 6, pp. 327–330.

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1930–1940-х рр.
У ВИСВІТЛЕННІ ЮЛІАНА ТАРНОВИЧА**

---

13. Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the XIXth and the 30th years of the XXth century)]. Kyiv–Drohobych: Vymir.

© Наконечний В. М., 2019

УДК 94:355](37:477.75)“00/01”

Олійник Микола Андрійович

<https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

кандидат історичних наук, доцент,

Українська академія друкарства,

Трускавець, Україна,

kolja4791@gmail.com

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Початок входження Боспорського царства до сфери впливу Римської держави розпочалося ще до початку I ст. н. е., а саме після закінчення війни Мітрідата VI Євпатора з Помпеем в 63 р. до н. е. Боспор потрапляє у залежність від Римської республіки і з того часу стає важливим «дружнім царством» у північно-східній частині античного світу.

Римська експансія в цей регіон зводилася не так до прямого завоювання Північного Причорномор'я, як до підпорядкування зовнішньої політики полісів та збройних сил центрів античної цивілізації у цьому краї. Це стосується й Боспорської держави, по відношенню до якої римські воєначальники та імператори використовували, в залежності від історичних обставин, різноманітні методи – морські блокади, військові вторгнення, затвердження на престол, перетворення на клієнтську союзницьку державу, подібно до прикордонних східних царств елліністичного Сходу. Правителів Боспору визначали як *φιλорώμαιος* – «приятель Риму», а також *φλοκαίσαρ* – «приятель імператора» (в пізніший період встановлюється звична формула титулатури – *φιλорώμαιος καὶ φλοκαίσαρ*, так як залежні царі поступово стають друзями ще й римського імператора (лат. *Amicus Caesaris populisque Romani*), а не тільки римського народу. Але в першу чергу, боспорські царі, крім власних імен, почали носити династичне родове ім'я «Тиберій Юлій», дароване ще імператором Тиберієм Аспургу в 14 р., що підкреслювало клієнтську залежність від імператорів. Та попри власне незалежне адміністративне, правове управління, оподаткування, частково незалежну військову та політичну сфери, Боспор не був самостійним у своїй зовнішній політиці. Це було зумовлено не так слабкістю боспорців під час конфліктів з Римом, як необхідністю для них мати могутнього союзника у протистоянні з варварським світом Барбарікуму.

Нами використано історико-генетичний метод дослідження: розкрито процес становлення і розвою військових контактів Римської імперії з Боспорським царством. Доведено важливість Боспору для Риму як фактору підтримки військово-політичної стабільності в причорноморському регіоні.

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Зроблено висновок, що взаємозв'язки Риму та Боспору в І–ІІ ст. н. е. у військовому аспекті були вигідними для обох сторін: імперія забезпечувала свої північно-східні рубежі від сарматських набігів, а боспорські царі отримували гарантії збереження держави від поглинення її оточуючим варварським світом.

Ключові слова: Боспорське царство, Боспор, Римська імперія, Рим.

Oliyuk Mykola, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ukrainian Academy of Printing, Truskavets, Ukraine

Rome and Bosporan Kingdom: military contacts in connection with the interrelations between two states in I–II century A. D.

The Bosporan Kingdom started its accession into the Roman Empire's sphere of influence before the beginning of the 1st century AD, namely after the end of war of Mithridates VI of Pontus with Pompeius in 63 BC. Bosporan Kingdom turned dependent on the Roman Republic and since that time became an important "friendly kingdom" in the north-eastern part of the antique world.

The Roman expansion in this region narrowed not to the direct conquest of the northern Black Sea region but to subordination of the foreign policy of city-states and armed forces of antique civilization centers in this region. This also relates to Bosphorus for which Roman military commanders and emperors applied different methods, due to certain historical conditions, such as sea blockade, military incursion, throne occupation, transformation to allied country similarly to the near border eastern kingdoms of Hellenistic East. The Bosporan Kingdom was not independent in its foreign policy, in spite of its own independent administrative and legal administration, taxation, partially independent military and political spheres. It was conditioned by the weakness of its citizens in the process of conflicts with Rome to a lesser extent and more by their necessity to have a powerful ally in confrontation with the barbarian world – Barbaricum. The importance of the Bosporan Kingdom for Rome is proved with it being a factor of support for military and political stability in Black Sea region.

The conclusion is drawn that interrelations between Rome and the Bosporan Kingdom in 1st–2nd century AD in military aspect were beneficial for both sides: the empire secured its north-eastern borders from the Sarmatians raids, the Bosporan rulers received a guarantee of saving the country from the invasion of the surrounding barbarian world.

Key words: the Bosporan Kingdom, Bosphorus, the Bosphorians, the Roman Empire, the Romans.

*Олийник Николай Андреевич, кандидат исторических наук, доцент,
Украинская академия книгопечатания, Трускавец, Украина*

Рим и Боспор: военные контакты на фоне взаимоотношений между двумя державами в I–II ст. н. э.

Вхождение Боспорского царства в сферу влияния Римской державы началось ещё до I в. н. э., а именно после окончания войны Митридата VI Евпатора с Помпеем в 63 г. до н. э. Боспор оказывается зависимым от Римской республики и одновременно становится важным «дружественным царством» в северно-восточной части античного мира.

Римская экспансия в этот регион сводилась не столько к прямому завоеванию Северного Причерноморья, как к подчинению внешней политики полисов и вооруженных сил центров античной цивилизации в этом крае. Это касается и Боспорского государства, в отношении которого римские военачальники и императоры использовали, в зависимости от исторических обстоятельств, различные методы – морские блокады, вооружённые вторжения, утверждение на престол, превращение в клиентское союзническое государство вроде пограничных восточных царств эллинистического Востока. Правителей Боспора определяли как *φιλορῶμαίος* – «друг Рима», а также *φιλοκαίσαρ* – «друг императора» (в более поздний период устанавливается обычная формула титулатуры – *φιλορῶμαίος καὶ φιλοκαίσαρ*, так как зависимые цари постепенно становятся друзьями ещё и римского императора (лат. *Amicus Caesaris populusque Romani*), а не только римского народа. Но в первую очередь, боспорские цари, кроме имён, начали носить династическое родовое имя «Тиберий Юлий», дарованное ещё императором Тиберием Аспаругу в 14 г., что подчеркивало клиентскую зависимость от римских императоров. Но несмотря на собственное независимое административное, правовое управление, налогообложения, частично независимую военную и политическую сферы, Боспор не был самостоятельным в своей внешней политике. Это было обусловлено не так слабостью боспоритов в конфликтах с Римом, как необходимостью для них иметь могущественного союзника в противостоянии с варварским миром Барбарикума.

Нами использован историко-генетический метод исследования: раскрыт процесс становления и развития военных контактов Римской империи с Боспорским царством. Доказана важность Боспора для Рима как фактора поддержки военно-политической стабильности в причерноморском регионе.

Сделан вывод, что взаимосвязь Рима и Боспора в I–II вв. н. э. в военном аспекте была выгодной для обеих сторон: империя ограждала свои северо-восточные рубежи от сарматских набегов, а боспорские цари получали гарантии сохранения государства от поглощения её окружающим варварским миром.

Ключевые слова: Боспорское царство, Боспор, боспорцы, Римская империя, римляне.

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Завданням дослідження є детальне цілісне висвітлення боспоро-римських контактів у військовому аспекті, впливів Риму на військову справу Боспорського царства, його систему оборони від ворожого *Barbaricum*. Новий матеріал по історії Північного Понту дозволяє вималювати цілісну картину подій, які відбувалися у цій частині античного світу. Важливим є проаналізувати причини зацікавленості Риму Північно-Західним Причорномор'ям і чому саме ця країна ойкумени все більш інтенсивно залучалася в орбіту *Roman* протягом перших двох століть нашої ери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше до військового аспекту римсько-боспорських стосунків звернувся російсько-американський антикознавець Михайло Ростовцев. У своїх публікаціях він звернув увагу на економічний чинник зацікавленості Риму Боспорською державою, зокрема важливістю останньої як своєрідного торгового перевантажного пункту на межі варварського та цивілізованого світів (Rostovtsev, 2000, p. 150). Та, що для нас найважливіше, вчений відмітив логістичну складову римських впливів на цій території. Боспорські військові з'єднання не тільки захищали основні торговельні шляхи з Барбарікуму, а й саме розташування царства було сприятливим для підготовки і проведення військових кампаній Риму на східних рубежах. За Ростовцевим, це була єдина не перетворена у провінцію самостійна клієнтська держава, держава – римський форпост, держава-буфер, висунута у вараварський світ, царство – розвідник Риму у степах Сарматії. Адже спроби імперії проводити військові кампанії у цьому регіоні не були поодинокими: походи Дідія Галла в Сарматію, Плавтія Сильвана в Скіфію [18, 7]. Боспору була відведена роль джерела постачання продовольства у місця розквартирування римських військ в даному регіоні (*Tac. Ann. 13.39*) (Rostovtsev, 2000, p. 390). Цю тезу підтримали й історики В. Гайдукевич і В. Горончаровський (Gaidukevich, 1949, p. 352; Goroncharovskii, 2005, p. 339).

Серед новітніх дослідників боспоро-римських військових контактів варто виділити І. Булкіна, В. Горончаровського, А. Панова, В. Парфьонова. З вищеперелічених істориків безпосередньо військовим аспектом відносин займаються І. Булкін та В. Горончаровський (Bulkin, 1999; Goroncharovskii, 2002; Goroncharovskii, 2005). Зовнішня політика Риму у північно-східному Понті є сферою зацікавлень М. Винокурова, С. Крикіна, А. Панова, Ф. Парфьонова (Vinokurov, Krykin, 2017; Panov, 2012; Parfenov, 2007; Parfenov, 2009). Римську присутність в Північному Причорномор'ї, імперську політику проникнення на територію північно-причорноморських держав як один з важливих напрямків зовнішньої політики Риму комплексно дослідив український історик та археолог В. Зубар (Zubar, 1998).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Завдяки чисельним сучасним дослідженням взаємовідносин

Риму та Боспорського царства ми можемо вперше в українській історіографії чітко простежити усі етапи політики Римської імперії по відношенню до боспорських царів та їх держави.

Формулювання цілей статті. Нашою ціллю є більш ширше, у хронологічному порядку висвітлення важливих подій не так політичної, як мілітарної історії взаємовідносин Римської імперії та Боспорського царства від початку I ст. н. е. до кінця II ст. н. е.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші військово-політичні контакти Риму з Боспором відбулися в період Третьої Мітрідатової війни, коли в 67 р. до н. е. Гней Помпей провів морську блокаду північно-чорноморського узбережжя, щоб підірвати логістику Понтійської держави (перша блокада, але всього Чорного моря була здійснена у 88 р. до н. е. – *М. О.*) (*Plut. Pomp. 39*) (Golubtsova, 1951, р. 23). Через великі втрати для боспорських купців, міста Боспору повстали проти Мітрідата IV Євпатора, а Фарнаку Помпей надав титул друга та союзника римського народу – *Amicus populi Romani* (*App. Mithr. 113; Dio Cass. 37.14.2*) (Tsvetaeva, 1979, pp. 13–14). Це був один з перших правителів Боспору, який удостоївся цієї титулатури (Zubar, 1998, р. 7; Tsvetaeva, 1979, р. 27).

В. Гайдукевич у своїй фундаментальній праці «Боспорское царство» (1949), наукове значення якої не зменшилось у порівнянні зі сучасними дослідженнями і яка й сьогодні залишається основною узагальнюючою працею по історії Боспору, підкреслив залежність царства від Риму вже в другій половині I ст. до н. е. (Parfenov, 2007, р. 166). Він вважав, що північнопонтійське царство було важливим для римлян як стратегічний плацдарм і джерело хліба та сировини (Gaidukevich, 1949, pp. 317–318). Ряд істориків, зокрема М. Ростовцев, аналізуючи статус Боспору другої половини I ст. до н. е. та визнаючи його залежність, апелювали до прерогатив зовнішньої політики Юлія Цезаря – становлення васалітету та клієнтських відносин до царів Боспору. Інші, наприклад, О. Голубцова, доводили політику дружби та союзу, яку проводив Марк Антоній по відношенню до царів елліністичного Сходу (Golubtsova, 1961, р. 81; Tsvetaeva, 1979, р. 11). Дискусійним залишається й питання стосовно політичного становища Боспору Кіммерійського в епоху Августа (кін. I ст. до н. е. – поч. I ст. н. е. – *М. О.*). О. Голубцова стверджує, що це не була залежність на кшталт тодішньої Юдеї чи Галатії (Golubtsova, 1961, pp. 132–133). Дослідниця доводить, що грецький термін *φιλорώμαίος καὶ φιλοκαίσαρ* (див. вище – *М. О.*) не завжди означав обов'язковий васалітет, і подібний титул могли носити саме друзі та союзники, а не васали (Golubtsova, 1961, pp. 102–104). Тобто тоді Динамія та її царство не знаходилося цілком в руслі римської політики, але її правління задовольняло римлян. Вона була їх надійною опорою у зовнішній політиці на Сході. Про налагодження римсько-боспорської співпраці у військовій сфері того часу свідчить згадка про «когорту боспоритів» в латинському надписі з Пісідійської Антіохії, датована 8–7 рр. до н. е. (Zubar, 1998, pp. 19–20). А це вже суперечить

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

категоричному твердженню О. Голубцової про те, що Боспор у ці роки не надавав Риму військової допомоги (Golubtsova, 1951, р. 118). Взагалі, в радянській історіографії, особливо, післявоєнного часу, прослідковується тенденція перебільшувати незалежність боспорських правителів від імперії. Але епіграфічний матеріал свідчить про протилежне – у ньому ми бачимо, як царі перелічують свої вірнопідданські титули по відношенню до римських імператорів (Parfenov, 2007, р. 177). Так чи інакше, але можна дійти висновку, що вже з кінця I ст. до н. е. Боспор міцно увійшов до сфери впливу Римської імперії, яка була зацікавлена у збереженні його як васальної держави, здатної контролювати військово-політичну обстановку у Північному Причорномор'ї і на кордонах ближчих до нього провінцій (Goroncharovskii, 2002, р. 197).

Часткова залежність Боспорського царства від імперії тривала недовго. В 13 р. н. е., за рік до смерті Августа, Рим затверджує владу Рескупоріда I Аспурга, надавши йому титул *φιλорόμαιοϛ* (Корпус боспорських надписів – далі КБН, №39, №985) (Golubtsova, 1951, pp. 102–119; Zubar, 1998, р. 27; Tsvetaeva, 1979, р. 15). Тодішні відносини між Римом та Боспором будувалися на основі договору про дружбу – *amicitia* (Goroncharovskii, 2002, р. 197). Античний географ Страбон, друге видання «Географії» якого вийшло в 23 р., підкреслює у своїй праці тодішню політичну залежність Боспору Кіммерійського від Риму – «... країна під владою боспорських царів, яких назначають римляни» (*Strab. 7.4.7*). В іншому місці називає сучасний йому Боспор «підвласним Риму» (*Strab. 6.4.2*) (Gaidukevich, 1949, pp. 540–541). Після тривалого правління Тиберія Юлія Аспурга Філоромеоса (10/11–37/38 pp.) наступником стає його син Мітрідат VIII й імператор Клавдій затверджує його на боспорському престолі (*Cass. Dio. 60.8.2*). Проводячи незалежну від Риму політику, Мітрідат VIII наразився на конфлікт з імперією, який переріс у боспоро-римську війну 45/46–49 pp. (Oliinyuk, 2018; Shelov, 1981, pp. 52–53). Щодо тривалості війни, то не всі історики дотримуються вищеподаного традиційного датування. У своїй новій статті історики М. Винокуров і С. Крикін початок *bello Mithridatico* посувають на 44/45 pp. (Vinokurov, Krykin, 2017, р. 176, р. 186). Похід на Боспор очолив новий намісник провінції Мьозія на посаді легата-пропретора Авл Дідій Галл, який мав намір змістити Мітрідата VIII на користь проримськи налаштованого Котіса. Титул *dux Romanus*, під яким згадується в джерелах Дідій Галл (*Tac. Ann. 12.5*) дає можливість припустити, що з римської провінції вирушили військові сили чисельністю не менше легіону (*Veget. 3.1*) (Sarnowski, 1988, р. 135). Більшість дослідників схиляється до думки, що це був переведений в Мьозію в 45 р. *legio VIII Augusta*. Один з трибунів цього легіону, Луцій Коедій Кандід отримав від імператора Клавдія, найімовірніше, за заслуги в роки *bellum Bosporanum* військові нагороди – *dona militaria* (*CIL. XI.6163*) (Sarnowski, 1988, р. 136). До нього слід додати допоміжні когорти з Віфінії та загін з Херсонесу (Vinokurov, Krykin, 2017, р. 175; Goroncharovskii, 2002, р. 203). Грецькі міста Понту, зокрема Візантій,

були зобов'язані допомогти війську військовими і транспортними кораблями (*Tac. Ann. 12.63*). Тацит також згадує про озброєних римською зброєю боспорців, долучених до римського експедиційного війська (*Tac. Ann. 12.15*). Восени 47 р., розгромом позицій Мітрідата на території Європейського Боспору завершується перший етап війни. Варто відмітити, що саме перемога А. Дідія Галла ознаменувала взяття римлянами під контроль практично всього північнопонтійського регіону, за що той отримав одну з найвищих нагород імперії – *ornamenta triumphalia* (*CIL. III.7247*) (Buisikh, 1991, pp. 131–132; Vinokurov, Krykin, 2017, p. 175, pp. 189–190; Sarnowski, 1988, p. 135). В царстві були залишені декілька віфінських когорт під командуванням еквіта Гая Юлія Аквіли, який походив з Понту і був вихідцем з міста Амастріс (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 183, p. 189; Goroncharovskii, 2004, pp. 29–30; Sarnowski, 1988, p. 136). Загальний контроль над царством було покладено на адміністрацію провінції Віфінія–Понт, яка невдовзі перейшла під управління імператорського прокуратора.

Друга фаза війни розпочинається в 49 р. і завершується падінням Успи – столиці сарматського племені сіраків – союзників Мітрідата VIII (*Tac. Ann. 12.16–17*) (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 184; Zubar, 1998, p. 33). Бунтівний цар був виданий прокуратору Понту правителем сарматського племені аорсів Евномом (Golubtsova, 1951, p. 130; Zubar, 1998, p. 33). Після цього римляни покидають Боспор (*Tac. Ann. 12.17*). Допоміжні загони *auxilia*, які воювали у цій переможній війні, були з Віфінії, і тому після закінчення війни прокуратор провінції Юній Кілон був удостоєний консульства (*Iunius Cilo – insignia consularia*), а Г. Юлій Аквіла став претором (*Iulius Aquila – insignia praetoria*) (*Tac. Ann. 12.21*) (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 186). Боспор в кінцевому підсумку, за словами М. Винокурова, після такого серйозного конфлікту виходить надійним антиварварським буфером Риму аж на два століття, послідовно і неухильно діючи у фарватері імперської політики (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 176).

Новий цар Боспору, Котіс I (45/46–67/68) отримує, крім титулу «друг імператора і друг римлян», ще й інсигнії – «почесні дари», які імператор і Сенат посилали залежним царям. Згідно римської правової практики, правителям надавалися *insignia* як право на царський титул (*Tac. Ann. 4.26; 13.7*). Котісу I були даровані курульне крісло, вінець та скіпетр (Golubtsova, 1951, p. 130; Tsvetaeva, 1979, p. 28). Також він отримав права римського громадянства з *tria nomina* – в його титулатурі з'являється родовим ім'ям Тиберій Юлій (*КБН. 69*) (Panov, 2012a, p. 180). Тим самим могло бути підкреслено спадкоємність у взаємовідносинах обох держав, адже батько Котіса I – Аспург також носив це ім'я (Zubar, 1998, pp. 41–42). Рим був зацікавлений у збереженні безпеки для Боспорського царства, яке стримувало натиск варварів, що загрожувати імперії. У зв'язку з цим Котіс I та його наступники могли отримувати фінансову підтримку та інженерні кадри для укріплення оборони своїх рубежів. Частина субсидій,

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

які надходили до Боспору, могли призначатися для виплат варварським племенам, що межували з царством. Це робилось з метою запобігання їхнім нападам на римські володіння в Малій Азії. В свою чергу, у випадку ведення військових дій на східному кордоні Римської імперії, Боспорське царство могло бути використане як база постачання римського війська зерном, рибою, худобою та шкірами (Goroncharovskii, 2004, p. 31; Goroncharovskii, 2005, p. 339).

Ще до кінця 50-х рр. I ст. римляни мало цікавились боспорськими справами, тим більше що перебування при владі лояльного Котіса I повинно було створювати впевненість в тому, що Боспор міцно залишається у сфері впливу імперії. Та з початку 60-х рр. I ст. чорноморський регіон відчуває посилення уваги Риму. Це можна пояснити тим, що Нерон особливу увагу звертав на східний напрямок у своїй зовнішній політиці. Якщо на Заході імператору було достатньо лише зберегти військовий механізм, успадкований від попередників, то на Сході склалася небезпечна ситуація, пов'язана насамперед, із сильним і небезпечним сусідом – Парфією. Вона вимагала прискіпливої уваги та активних дій. Тому східна політика для Нерона стала пріоритетною (Bulkina, 1999, p. 10; Panov, 2012a, p. 182). Невдача у Вірменії змушує підписати в 62 р. з парфянами ганебну рандейську угоду, яку Тацит називає «безславним миром» (*pax inhonesta*) (Tac. Ann. 15.25). Найімовірніше, саме ця невдача у Вірменії стала переломним моментом зовнішньополітичного курсу Нерона, який активно почав цікавитись військовою та зовнішньополітичною сферами. На 63–68 рр. приходяться й зміни у статусі Боспору, про що свідчать нумізматичні джерела. Вони показують посилення римського натиску на царство, так як мідні випуски монет наближаються до провінційно-римської системи: зникає монограма Котіса I і царське зображення, в обігу з'являються дупондії та сестерції. Дослідники припускають дві теорії щодо тодішнього статусу Боспору. За першою планувалося перетворення царства на провінцію, як це було проведено з Понтом, Іберією та Коттійськими Альпами (Panov, 2012a, pp. 181–182). За другою – Нерон планував, але не встиг це здійснити (Bulkina, 1999, p. 10; Tsvetaeva, 1979, p. 16). Другий Рандейський договір з парфянами в 63 р., які стали вже союзниками Риму, посилив амбіції Нерона (Panov, 2012a, p. 180). Це відобразилось у підготовці ним грандіозної військової події – Східного або Кавказького походу (Dio Cass. 68.8.1; Plin. NH. 5.40; Suet. Nero. 19; Tac. Hist. 1.6) (Bulkina, 1999, p. 9; Gaidukevich, 1949, p. 331). Боспору мала б відводитись роль своєрідної тилової логістичної бази, а досягнення успіху у цьому поході дозволило би перетворити усі припонтійські області, в тому числі й кавказький регіон на римські провінції (Gaidukevich, 1949, p. 332; Zubar, 1998, p. 50). В. Гайдукевич, О. Голубцова й І. Булкін, посилаючись на слова Йосифа Флавія, припускають розміщення на берегах Боспору Кіммерійського римських військ та розташування в Пантікапеї за Нерона римської ескадри (Bulkina, 1999, p. 10; Gaidukevich, 1949, p. 331; Golubtsova, 1951, p. 130; Shelov, 1981, p. 54). Юдейський

історик описує Північне Причорномор'я, яке опинилося під контролем 40 римських кораблів і 3 тис. бійців, як віддалений берег внутрішнього моря Римської імперії (*Ios. Flav. Bell. Iud. 2.16.4*). Це могло бути пов'язане також з військовою експедицією Т. Плавтія Сильвана до Криму та створенням римських укріплених пунктів в Південно-Західній Тавриці. Йосиф Флавій називає боспорців серед тих народів, яких стримували римські гарнізони на Понті. Д. Шелов, аналізуючи текст давнього історика, приходять до висновку, що той, згадуючи Понт і Меотиду, має на увазі перш за все саме землі, підпорядковані боспорським царям (Shelov, 1981, p. 56).

Флавії продовжували цікавитися східним вектором зовнішньої політики. Імператори цієї династії різко збільшують кількість військ у Каппадокії та розміщують гарнізони у полісах Північного Причорномор'я. В руслі цієї військової політики різко зростає стратегічна роль Боспорської держави як римського форпосту в оточенні «варварського моря» (Parfenov, 2007, pp. 172–173). У подальшому, коли основні сили імперії були зайняті на дунайському кордоні та у Іудеї, Боспор проводив успішні війни із сусідніми варварами. Про це ми можемо дізнатися із зображень на монетах сина Котіса I – Рескупорида I (68/69–91/92 pp.). На них – зображення полоненого скіфа або сармата біля трофею і богиня перемоги Ніка (Goroncharovskii, 2005, pp. 340–341). Надпис на честь Веспасіана, в якому римський імператор іменується «володарем всього Боспору» (*κύριος τοῦ σὺμπαντος Βοσπορου*), відображає реальне становище справ, тобто жорсткий контроль з боку Риму над ситуацією в залежному царстві (*КБН. 1047*) (Parfenov, 2007, p. 172). Цілком можливо, що адміністрація Віфінії з того часу починає виплачувати Боспору субсидії на утримання флоту і війська (Bulkin, 1999, pp. 10–11; Gaidukevich, 1949, p. 333; Tsvetaeva, 1979, pp. 16–17). Боспорське військо, яке користувалися римськими субсидіями, успішно стримувало варварів, тим самим забезпечуючи й міцність кордонів Римської імперії (Tsvetaeva, 1979, p. 18).

За Савромата I (93/94–123/124 pp.) зовнішня політика Боспору, як і раніше, носила проримський характер (Goroncharovskii, 2004, p. 31). Нам відома успішна місія вільновідпущеника імператора Траяна – Марка Ульпія Пріма до боспорського царя в 98 р. з метою заручитися підтримкою царства у майбутній війні з Децебалом (*КБН. 43*). Римський імператор ішов на випередження, адже відомою є спроба царя даків формувати антиримську коаліцію (Parfenov, 2009, p. 353). Адміністративні зв'язки з Римом проходили через малоазійські провінції, переважно через Віфінію-Понт. Тоді як невеликі міста-держави – Тіра, Ольвія та Херсонес знаходилися під контролем намісників Нижньої Мезії, до якої вони були ближчими географічно (Zubar, 1998, p. 83). Виходячи з цього, взаємовідносини з Боспором повинні були розглядатися у тісному зв'язку з римською політикою по відношенню до союзних царств Сходу, а Тіри, Ольвії і Херсонесу – з врахуванням практики відносин, яка складалася з «вільними» і автономними провінційними громадянськими общинами, а також політикою, що проводилася римською владою на території

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Дунайських провінцій. Цим була зумовлена й певна специфіка у взаємовідносинах вказаних держав з Римом (Zubar, 1998, р. 4). Імператорський прокуратор у Віфінії чи проконсул цієї провінції мав, певно, спеціальні зобов'язання за наглядом Боспору. У цій провінції знаходився чиновник, в обов'язки якого входив й розгляд фінансових справ. Особливо показовим є опис шляху з Малої Азії до Боспору через Кавказ, складений Арріаном, римським намісником Каппадокії (*Arr. Per. 26*). Цей «Перипл» був потрібний для того, щоб імператор Адріан міг, якщо б захотів, прийняти певні міри на випадок смерті боспорського царя Котіса II (123–132 pp.). Не виникає сумнівів, що тут маються на увазі заходи військового характеру і що здійснюватися вони повинні були за допомогою римських військ, розквартированих на території малоазійських провінцій (Tsvetaeva, 1979, р. 31, pp. 18–19; Shelov, 1981, р. 62). Таким чином, не в Пантікапеї, і не у Віфінії, а в Римі імператором остаточно вирішувалося питання щодо претендентів на боспорський престол (Zubar, 1998, pp. 86–87). Контроль за процесом переходу влади з рук в руки було одним з найважливіших способів підтримки балансу сил між Римом та залежними царствами. Саме це дозволяло втримувати дані державні утворення у залежному становищі, зупиняючи будь-які антиримські настрої з боку місцевих правлячих еліт. Узгодження з імперією претендентів на престол здійснювалося навіть ще при житті того чи іншого східного союзного боспорського чи вірменського монарха, з метою забезпечити в майбутньому спалах можливих конфліктів, в тому числі й військових (Рапов, 2012b).

В надписах 104–105 pp., де згадується боспорський цар, він іменується не тільки «приятелем імператора і приятелем римлян» (*КБН. 1021, 1045, 1115, 1259*), але й «довічним первосвящеником августів» (*КБН. 1045*) (Goroncharovskii, 2005, р. 342). Нам відомий надпис часів правління Доміціана, у якому міститься прославляння хіліарха – командуючого боспорською важкоозброєною піхотою, що зумів отримати перемогу над переважаючими силами аланських катафрактаріїв. Ця подія була такою визначною, що боспорського воєначальника в 92 р. прийняв на території провінції Мьозія сам імператор і хіліарх отримав від нього заслужену нагороду (Parfenov, 2007, pp. 178–179, р. 181).

Після 110 р., завдяки монетним типам та посвячувальним записам, можна простежити період неспокою на боспоро-варварському прикордонні. Але часті зіткнення зі скіфами та сарматами переважно закінчувалися перемогою союзників Риму. Імперія пам'ятала і цінувала своїх друзів у Північно-Східному Понті, прикладом чого є римські нагородні браслети, нашійні гривни та медальйони-фалери, знайдені у похованнях боспорських воїнів. Нагороди фігурують у знайдених археологами надписах та зображення на статуї намісника Горгіппії (Goroncharovskii, 2004, р. 32; Goroncharovskii, 2005, pp. 344–345). Отже, посилення військової діяльності боспорських царів проти варварів у першій половині II ст. співпадає

з активізацією римської політики на Сході (Goroncharovskii, 2005, p. 345; Zubar, 1998, pp. 64–65).

На 186–193 pp. припадає велика війна із сарматами, у якій поряд з боспорським військом воювали вояки Італійського легіону (Goroncharovskii, 2005, pp. 350–353; Zubar, 1998, p. 112). Говорячи про цей важкий для Боспорського царства період майже безперервних воєн з варварами, варто звернути увагу на фортифікаційні споруди, зведені з метою захисту держави від набігів войовничих племен. Боспорський уряд вже наприкінці I ст. до н. е. – на початку I ст. н. е., крім робіт по зміцненню оборони міст створює ряд укріплень-фортець, що розміщувалися ланцюжком. Такими були фортеці на Керченському півострові: місто-фортеця Ілурат, збудована під наглядом римських військових інженерів, каструми біля сучасних поселень Тасунове, Михайлівка, Семенівка, Андріївка Південна. Система укріплень, яка нараховувала більше десятка фортець, охоплювала й усю північно-західну частину Таманського півострова сучасної Кубані. Створена наприкінці I ст. до н. е. й на початку I ст. н. е., вона була знищена вже на початку II ст. і відновлена в середині II ст. (Tsvetaeva, 1979, pp. 47–49).

В II ст. будується фортеця Савроматій, проводиться корінна перебудова території старої фортеці Ілурату (Goroncharovskii, 2004, pp. 22–24; Goroncharovskii, 2005, p. 350). Характерною рисою тогочасних боспорських укріплень є подібна, як і в римських військових таборів, прямокутна форма оборонних стін (Tsvetaeva, 1979, p. 44). Саме в II ст., коли особливо посилювався натиск варварів, Танаїсу був наданий вигляд римської фортеці – каструму. Г. Цветаєва і С. Буйських доводять існування в Північному Причорномор'ї, в тому числі і на території Боспорської держави системи укріплень – Танаїського лімесу в низині Дону. Він був організований за прикладом римських лімесів, які склалися з невеликих фортів (*castellum*), опорних пунктів (*burgus*) та сторожовим постів-веж (*praesidia*). Їх розміщували таким чином, що було видно світлову сигналізацію від одного захисного пункту до іншого (Buiskikh, 1991, pp. 110–111; Oliinyk, 2018, p. 63; Tsvetaeva, 1979, pp. 45–47). Захист від набігів пізніх скіфів Таврики та сарматських племен змушував боспорських царів створювати надійні укріплення. Невеликі форти-кастеллуми, пости-вежі, висунуті в гірські та степові райони та лінії валів – уся ця подвійна, як стверджують археологи, система оборони надійно захищала від нападів мобільних загонів варварів і, в будь-якому випадку, істотно знижувала можливість для маневрування при їхньому відступі. Підтримування у постійній бойовій готовності існуючих ліній укріплень було єдиним можливим способом забезпечити достатньо ефективну оборону держави, що не вимагала утримання великого постійного професійного війська. Інакше витрати на неї були б надто обтяжливими для боспорської династії Тіберіїв-Юліїв, незважаючи на допомогу Риму (Goroncharovskii, 2004, p. 22).

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Політична клієнтела зобов'язувала боспорських царів залучати до військової служби за межами царства й своїх вояків, хоча й у невеликій кількості (Blavatskii, 1954, р. 148). Проте помилкою буде вважати ці військові одиниці союзницькими. Вони були регулярними частинами римського війська і сформовані на території Мьозії (Cheesman, 2015, р. 134]. Слово «Боспорська», яке фігурує в назві з'єднання, є лише складовою цієї назви, а не приналежністю до держави, так як в ній служили не лише боспорці. Наприклад, у римських військових дипломах згадується *ala I Bosporanorum quingenaria*, яка у цих джерелах фігурує під різними назвами. Так, в 144 р. – це *ala I Gallorum*, а в 158 р. – *ala I Gallorum et Bosporanorum*. Скоріш за все, вона була об'єднана в період служби в Дакії з I Галльською алою (Blavatskii, 1954, р. 149). Цей кінний загін дислокувався в різних частинах імперії – в Сирії, Мьозії, Паннонії та Верхній Дакії (AE. 1969/70.653; CIL. 3.12630) (Treister, 1993, р. 73; Cheesman, 2015, р. 111, р. 113, р. 134).

Вояки з Боспору зображені на колоні Траяна в одному з боїв римських допоміжних частин з даками (Blavatskii, 1954, р. 150; Tsvetaeva, 1979, р. 38). Під час війни імперії з аланами в 136 р., на території Малої Азії діяли лучники, ймовірно, набрані на Боспорі (Gaidukevich, 1949, pp. 333–334; Shelov, 1981, р. 58). Арріан у своїй «Диспозиції проти аланів» згадує боспорських лучників на чолі з Лампроклом – скоріш за все, це *cohors II Bosporanorum miliaria sagittariorum equitata* (Arr. Alan. 3). Ця когорта в «Диспозиції» складалася з піших (Arr. Alan. 4, 18) і кінних (Arr. Alan. 4) лучників та списоносців (Blavatskii, 1954, р. 150; Tsvetaeva, 1979, р. 38]. В 69–71 рр. вона згадується як гарнізон у провінції Азія. В часи правління Траяна або Адріана, в першій третині II ст. її перевели з Верхньої Паннонії, де вона вже тоді дислокувалася, до Араураку, на захід від Сахали, що в Каппадокії (AE. 1930.127; AE. 1997.1782; CIL. 3.232867) (Treister, 1993, р. 73; Cheesman, 2015, р. 113, р. 134). Відома й *cohors I Bosporiana*, дислокована у Верхній Паннонії (Tsvetaeva, 1979, р. 38; Cheesman, 2015, р. 107; Sarnowski, 1988, р. 134). Та все ж деякі воїни допоміжних підрозділів поверталися додому після закінчення служби. Про це свідчать знахідки з поховань на території Пантікапея, серед яких – поясні накладки з амуніції, характерної для допоміжних військ, розміщених вздовж верхньогерманського та ретійського лімесу у II–III ст. (Treister, 1993, р. 73).

На території ж самого Боспору могли знаходитись частини допоміжних військ Римської імперії. Нам відомий надгробок вояка IV Кіпрської когорти – *cohors IV Cypria civium Romanorum*, датований I–II ст. (IOSPE. 2.293) (Blavatskii, 1954, pp. 132–133; Zubar, 1998, р. 82; Tsvetaeva, 1979, pp. 38–39; Shelov, 1981, р. 56, pp. 61–62; Sarnowski, 1988, pp. 156–157). Та деякі вчені обережно підходять до тези про військову присутність римських військових контингентів на Боспорі, відкидаючи або ж доводячи її тимчасовий характер (Zubar, 1998, р. 84; Shelov, 1981, pp. 55–56). Вони беруть до уваги той факт, що царство було все ж таки союзником Риму і не входило до складу Римської держави. Воно сплачувало визначений трибут

імперії у II ст., постачало для збройних сил Риму військові контингенти та ще й виділяло вояків для захисту Ольвії та Херсонесу (Zubar, 1998, pp. 80–81). Видається цілком можливим, що ці солдати-ауксіларії, що були вихідцями з Боспору і після закінчення служби в Дакії повернулися на Батьківщину, де й були поховані після смерті (Zubar, 1998, p. 84; Cheesman, 2015, p. 137]. Прихильники теорії стосовно присутності римських військ на Боспорі, як доказ наводять наявність численних знахідок фігурок орлів – символу римського війська (Tsvetaeva, 1979, pp. 39–43; Shelov, 1981, p. 56).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Ще М. Ростовцев влучно назвав Боспорське царство римським форпостом своїх північно-східних рубежів (Parfenov, 2007, p. 390; Rostovtsev, 2000, p. 173). Географічне становище цієї країни, яка за усю свою історію боролася за існування з оточуючим Барбарікумом, мало для неї як негативні, так і позитивні наслідки. З економічної точки зору, вигоди з розміщення на перетині торгівельних шляхів були для Боспору однією з основних умов для процвітання, особливо в перших століттях нашої ери. Та зростання могутності Риму в I–II ст. змусувало боспорських царів пристосовуватися до реалій тогочасного зовнішньополітичного курсу Римської імперії. Хибною є думка про неспроможність Боспору Кіммерійського самостійно боротися із варварською загрозою. Його військо, організоване на зразок тогочасного римського, в основному успішно протистояло нападам скіфів та сарматів і без допомоги могутнього протектора, а збудована за участю римських інженерів система укріплень стримувала наїзди ворожих катафрактаріїв на кордони імперії. Для Риму Боспорська держава з її греко-варварським населенням та елінізованою фракко-сарматською елітою було буфером в силу її периферійності. І ця периферійність зумовлювала особливий статус Боспору серед багатьох інших залежних від Риму царств, які з часом ставали складовими римських провінцій. Географічне розташування змусувало римлян обмежувати свою владу над цим краєм, що однак, не заважало їм контролювати ситуацію на Боспорі вмілою дипломатичною грою. Позбуватися такого протекторату для боспорців було б не надто розумним рішенням в силу тодішньої ситуації в даному регіоні. Зовнішня політика боспорських царів була зорієнтована на Римську імперію. В свою чергу, Рим сподівався на лояльність Тіберіїв Юліїв Савроматів, вбачаючи в них та їхній державі запоруку *Pax Romana* від кочовиків Степу.

Звичайно, рамки даної роботи не дозволяють прослідкувати усі складових боспоро-римських відносин. Ми зосередились лише на їх військовому аспекті, окресливши найважливіші події та характер стосунків обох держав. Перспективним напрямом у рамках даного дослідження буде подальше вивчення зв'язків Риму з грецькими містами-державами Північного Причорномор'я, особливо зважаючи на новітні археологічні знахідки та зростаючу зацікавленість історією цих осередків античної культури на території давньої України.

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

References:

1. Blavatskii, V. D. (1954). *Ocherki voennogo dela v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya* [Essays on military affairs in the antique states Pontic littoral]. Moscow : The USSR Academy of Sciences Publishing.
2. Buisikh, S. B. (1991). *Fortifikatsiya Ol'viiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)* [Fortification of Olbia of the state (first ages of our era)]. Kiev: Naukova dumka.
3. Bulkin, I. Yu. (1999). *Etapy i kharakter rimskogo voennogo proniknoveniya v Severnoe Prichernomor'e (I v. do n. e. – III v. n. e.)* [Stages and nature of the Roman military penetration into the Northern Black Sea Region (1st century BC – 3rd century AD)]. D.Ed. Saratov State Technical University.
4. Cheesman, G. L. (2015). *Auxilia. Oddziały pomocnicze cesarskiej armii rzymskiej*. Oświęcim : Napoleon V.
5. Gaidukevich, V. F. (1949). *Bosporskoe tsarstvo* [Bosporan Kingdom]. Moscow: The USSR Academy of Sciences Publishing.
6. Golubtsova, E. S. (1951). *Severnoe Prichernomor'e i Rim na rubezhe nashei ery* [Northern Black Sea and Rome at the turn of our era]. Moscow: The USSR Academy of Sciences Publishing.
7. Goroncharovskii, V. A. (2004) *Voennoe delo i voenno-politicheskaya istoriya Bospora v seredine I v. do n. e. – seredine III v. n. e.* [Military affairs and military-political history of the Bosphorus in the middle of the 1st century BC – the middle of the 3rd century AD]. D.Ed. Institute of the Material Culture History, Russian Academy of Sciences.
8. Goroncharovskii, V. A. (2002). 'Bospor i Rim v pravlenie Mitridata VIII' [Bosporus and Rome in the reign of Mithridates VIII]. *Antichnoye gosudarstvo. Politicheskkiye otnosheniya i gosudarstvennyye formy v antichnom mire* [Antique state. Political relations and state forms in the ancient world]. Saint Petersburg, pp. 197–206.
9. Goroncharovskii, V. A. (2005). 'Voенно-politicheskaya istoriya Bosporskogo tsarstva vo vtoroi polovine I – seredine III v. n. e.: ot prochnogo soyuza s Rimom do Gotskikh voyn' [Military-political history of the kingdom of Bosphorus in the second half of I BC – middle III AD: from a strong alliance with Mnemon]. *Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira* [Studies and publications on the history of the ancient world], no. 4, pp. 337–358.
10. Oliinyk, M. (2018). 'Pryсутnist rymliаn na terytorii Olviiskoi derzhavy u I–II st. n. e. v konteksti viiskovoi polityky doby Pryntsypatu' [The Romans presence on the territory of Olbia state in I–II century A. D. in the context of military policy of the Principate]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 2, pp. 55–66. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133333>.

11. Panov, A. R. (2012). 'Neron i status Bospora v rimsko-bosporskikh otnosheniyakh' [Nero and the status of the Bosporus in the Roman-Bosporus relations]. *Vestnik Nizhnegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo* [Vestnik of Lobachevsky University of Nizhni Novgorod], no. 5(1), pp. 179–184.

12. Panov, A. R. (2012). 'Klavdii i nachalo bosporo–rimskoi voiny' [Claudius and the Beginning of the Bosporan–Roman War]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya : Istoriya. Politologiya* [Scientific bulletins of the Belgorod State University. Series: History. Political science], no. 19(138), issue 24, pp. 10–14.

13. Parfenov, V. N. (2009). 'Bosporskaya missiya Marka Ul'piya Prima' [The Bosporus mission of Marcus Ulpius Primus]. *Antichnyi mir i arkhologiya* [Ancient world and archeology], no. 13, pp. 349–354.

14. Parfenov, V. N. (2007). 'Flavii i Bospor. K voprosu o rimskom "liberalizme"' [The Flavians and Bosporus. On the question of Roman "liberalism"]. *Iz istorii antichnogo obshchestva. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiyu professora. E. A. Moleva* [From the history of ancient society. A collection of scientific works for the sixtieth anniversary of professor E. A. Molev], issue 9–10, pp. 166–181.

15. Rostovtsev, M. I. (2000). *Obshchestvo i khazyaystvo v Rimskoi imperii* [The Social and Economic History of the Roman Empire]. Vol. 1. Saint Petersburg : Nauka.

16. Sarnowski, T. (1988). *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

17. Shelov, D. B. (1981). 'Rimlyane v Severnom Prichernomor'e vo II v. n. e.' [Romans in Pontic littoral in II AD]. *Vestnik drevney istorii* [Revue of ancient history], no. 4, pp. 52–63.

18. Treister, M. Yu. (1993). 'Rimlyane v Pantikapee' [Romans in Panticapeum]. *Vestnik drevney istorii* [Revue of ancient history], no. 2, pp. 50–74.

19. Tsvetaeva, G. A. (1979). *Bospor i Rim* [Bosporus and Rome]. Moscow : Nauka.

20. Vinokurov, N. I., Krykin, S. M. (2017). 'Rimskaya politika v Severnom i Severo-Zapadnom Prichernomor'e v seredine I v. n. e.' [Roman policy in North and North-Western Pontic littoral]. *Problemy istorii, filologii, kul'tury* [Problems of history, philology, culture], no. 4, pp. 170–194.

21. Zubar, V. M. (1998). *Severnyi Pont i Rimskaya imperiya (seredina I v. do n. e. – pervaya polovina VI v.)* [North Pont and Roman empire (middle I BC is the first half of VI AD)]. Kiev : Institute of Archeology.

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

УДК 327.8 : 327.2

Семчинський Костянтин Валерійович

<https://orcid.org/0000-0002-3125-3401>

кандидат філософських наук, доцент

Київський університет культури,

Київ, Україна,

semchynskyy@gmail.com

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

В умовах агресії Російської Федерації проти України особливості російської геостратегії на пострадянському просторі постають актуальним питанням. Метою дослідження є визначити інструменти поширення Росією геополітичного впливу і механізм реалізації нею геостратегічних інтересів на пострадянському просторі та дослідити негативний вплив зовнішньої політики РФ та її геостратегії в цілому на архітектуру європейської безпеки та сучасний світовий порядок. Застосувавши системні, аналітичні і компаративні методи, автор робить невтішний висновок про те, що у нинішньому вигляді і з нинішнім керівництвом Росія не здатна на конструктивні дії у міжнародному середовищі, а навпаки – дестабілізує сучасну систему міжнародних відносин. В результаті дослідження автор визначає нинішню Росію як загрозу міжнародному миру та безпеці, неоімперіалістичною агресивною силою, державою-терористом, яка планує деструктивну трансформацію сучасної системи міжнародних відносин. У висновках виявлено низку характерних особливостей інспірування Російською Федерацією нині заморожених конфліктів на пострадянському просторі в контексті реалізації нею геостратегічних завдань глобального масштабу. Серед них: підступний, агресивний, рефаншистський характер більшості зовнішньополітичних активностей та дій, недолугі спроби позиціонувати себе одним з «поліусів» пост-біполярного світу, брехлива пропаганда, що покликана маскувати як конкретні агресії, так і загальний напрям геостратегії на ревізію міжнародного порядку, очевидний шантаж та залякування світового співтовариства деструктивністю подальших зовнішньополітичних дій. Водночас, автор доходить висновку про те, що причини агресивної зовнішньої політики РФ у пост-біполярний період закладені у природі путінізму як квінтесенції традиційного російського експансіонізму, імпер-шовінізму та злочинної зневаги до норм міжнародного права. Авторською знахідкою є окреслення нового етапу ескалації гібридної агресії РФ проти України.

Ключові слова: агресія, геостратегія, конфлікт, пострадянський простір, вплив.

Semchynskyi Kostiantyn, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Kyiv University of Culture, Kyiv, Ukraine

The Russian Federation aggression against Ukraine in the context of the Russian geostrategy in the post-Soviet space

In the conditions of the Russian Federation aggression against Ukraine, the peculiarities of Russian geostrategy in the post-Soviet space appear to be a topical issue. The purpose of the study is to determine the geopolitical influence of Russia and its implementation of geo-strategic interests in the post-Soviet space, and to investigate the negative influence of Russian foreign policy and its geostrategy as a whole on the architecture of the European security and the modern world order. Applying systematic, analytical and comparative methods, the author makes a disappointing conclusion that, in its present form and with the current leadership, Russia is not capable of constructive action in the international environment, and on the contrary – destabilizes the modern system of international relations. As a result of the study, the author identifies current Russia as a threat to international peace and security, a neo-imperialist aggressive force, a terrorist state that is planning a destructive transformation of the modern system of international relations. The findings revealed a number of characteristic features of the Russian Federation's recent intersection of frozen conflicts in the post-Soviet space in the context of the implementation of its geostrategic tasks of global scale. Among them: the insidious, aggressive, reflexive nature of most foreign-policy activities and actions, obscene attempts to position itself as one of the “poles” of the post-bipolar world, false propaganda designed to disguise as concrete aggressions, and the general direction of geo-strategy on the revision of the international order, is obvious blackmail and intimidation of the world community by the destructiveness of further foreign policy actions. At the same time, the author comes to the conclusion that the causes of the aggressive foreign policy of Russia in the post-bipolar period are laid down in the nature of Putinism as the quintessence of traditional Russian expansionism, imperial chauvinism, and criminal contempt for the norms of international law. The author's discovery is the outline of a new stage in the escalation of the RF hybrid aggression against Ukraine.

Key words: aggression, geostrategy, conflict, post-Soviet space, influence.

Семчинский Константин Валерьевич, кандидат философских наук, доцент, Киевский университет культуры, Киев, Украина

Агрессия Российской Федерации против Украины в контексте российской геостратегии на постсоветском пространстве

В условиях агрессии Российской Федерации против Украины особенности российской геостратегии на постсоветском пространстве возникают актуальным вопросом. Целью исследования является определить инструменты распространения Россией геополитического влияния и механизм реализации ней геостратегических интересов на постсоветском пространстве и исследовать негативное влияние

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

внешней политики РФ и ее геостратегии в целом на архитектуру европейской безопасности и современный мировой порядок. Применив системные, аналитические и компаративные методы, автор делает неутешительный вывод о том, что в нынешнем виде и с нынешним руководством Россия не способна на конструктивные действия в международной среде, а наоборот – дестабилизирует современную систему международных отношений. В результате исследования автор определяет нынешнюю Россию как угрозу международному миру и безопасности, неоимпериалистическую агрессивную силу, государством-террористом, которая планирует деструктивную трансформацию современной системы международных отношений. В выводах выявлен ряд характерных особенностей инспирации Российской Федерацией сейчас замороженных конфликтов на постсоветском пространстве в контексте реализации ею геостратегических задач глобального масштаба. Среди них: коварный, агрессивный, рефаншистский характер большинства внешнеполитических активностей и действий, неуклюжие попытки позиционировать себя одним из «полюсов» пост-биполярного мира, лживая пропаганда, которая призвана маскировать как конкретные агрессии, так и общее направление геостратегии на ревизию международного порядка, очевиден шантаж и запугивание мирового сообщества деструктивностью дальнейших внешнеполитических действий. В то же время, автор приходит к выводу о том, что причины агрессивной внешней политики РФ в пост-биполярный период заложены в природе путинизма как квинтэссенции традиционного русского экспансионизма, импер-шовинизма и преступной пренебреженности к нормам международного права. Авторской находкой является определение нового этапа эскалации гибридной агрессии РФ против Украины.

Ключевые слова: агрессия, геостратегия, конфликт, постсоветское пространство, влияние.

Вступ та постановка проблеми. Сьогодні на пострадянському просторі точиться непримириме протистояння між проектом євразійської імперії та національним демократичним державотворенням. Прагнення розбудувати насправді незалежну та ефективну державу наштовхується на опір Кремля, який планує відтворити СРСР на основі власних геостратегічних інтересів та цивілізаційних дороговказів. Саме на прикладі України путінський режим намагається здійснити примусову і показову реінтеграцію пострадянського простору на засадах імперського авторитаризму. І хоча нинішня РФ за своїми військово-стратегічними, соціально-економічними та міжнародно-статусними характеристиками є лише примарною подобою могутнього СРСР, вона спромоглася стати загрозою міжнародній безпеці, піддаючи ревізії основи усталеного світового порядку, загрожуючи ескалацією конфліктів на європейському континенті та руйнуванням європейського співтовариства. Постає актуальним охарактеризувати

етапи реалізації, засоби та особливості російської геостратегії на пострадянському просторі та визначити роль і місце російської агресії проти України у стратегічному плані поширення Російською Федерацією геополітичного впливу на континентальному та глобальному рівнях шляхом здійснення деструктивної зовнішньої політики.

В останніх дослідженнях і публікаціях започатковано розв'язання цієї проблеми: російська агресія всебічно досліджується із самого її початку, ґрунтовні праці О. Задорожнього (Zadorozhnyi, 2015), В. Горбуліна (Horbulin, 2017), П. Гай-Нижника (Hai-Nyzhnyk, 2016) присвячені розкриттю її міжнародно-правових та військово-стратегічних аспектів, питанням національної та міжнародної безпеки після 2014 р. Чимало праць вітчизняних і зарубіжних авторів присвячено особливостям російської геостратегії у пост-біполярний період (Holtsov, 2014; Danylenko, 2018; Kyrylova, 2017). Так, українські дослідники О. Власюк та С. Кононенко (Vlasiuk, 2017) визначають Російську Федерацію як «чинник регресу, джерело хаосу, провокатор конфліктів, адже підтримати свій великодержавний статус [вона] може лише в такий деструктивний спосіб». Водночас варто дослідити негативний вплив російської агресії та геостратегії РФ в цілому на архітектуру європейської безпеки та сучасний світовий порядок.

Виходячи із викладеного вище, автор ставить перед собою такі **завдання**:

- окреслити етапи і засоби реалізації Росією геостратегічних інтересів на пострадянському просторі та інструменти поширення геополітичного впливу;
- визначити роль контрольованих Кремлем конфліктів як основних механізмів російської геостратегії на теренах колишнього СРСР в процесі реінтеграції останнього;
- виявити перспективи ревізійної геостратегії путінської РФ та похідні від неї загрози регіональній безпеці;
- дослідити вплив російської геостратегії на пострадянському просторі на архітектуру європейської безпеки та сучасний світовий порядок.

Виклад основного матеріалу. Геостратегія визначається як обумовлений геополітичними міркуваннями процес реалізації національно-державних інтересів у міжнародному середовищі. Для Росії на регіональному рівні магістральним національно-державним інтересом впродовж чотирьох сотень років було створення своєрідного поясу безпеки із східноєвропейських державних утворень на своїх західних рубежах. Тому західний вектор експансії Московії, на відміну від східного, був не просто «експансією заради експансії», оскільки мав абсолютно практичний – безпековий – вимір. Нелояльність Москві хоча б одного елемента цього «поясу безпеки» ставила під загрозу всю безпекову конструкцію.

За радянської окупації були створені такі російськомовні анклавні як Придністров'я в Молдові, Нарва в Естонії, Південний Донбас і Крим у складі України, чисельні російські діаспори в Казахстані, Таджикистані та Білорусі.

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Впродовж радянської окупації Литви Москва тричі пропонувала Вільнюсу приєднати російськомовну Калінінградську область, однак влада республіки завжди відмовлялась, справедливо вбачаючи у російському анклаві загрозу безпеці і суверенітету у майбутньому. Цим анклавам відводилася особлива роль у системі державної безпеки СРСР в останні роки його існування. Агонізуюча радянська система, намагаючись мімікрувати у відповідності до нових умов, повинна була мати осередки «на місцях» для регенерації, консолідації і подальшої консервації. Російські анклави підходили для цього найкраще. Тому КДБ СРСР, не спромігшись запобігти невідворотному розпаду СРСР, планував відродити підконтрольну цій всесильній спецслужбі неоімперію, поступово розширюючи межі «руського міра» як від центру, так і від осередків на місцях, – і «до самих до окраїн». Задля цього Кремлем застосовувались такі інструменти поширення геополітичного впливу, як: провокування та ескалація конфліктів на національно-етнічному ґрунті, встановлення квазі-державних режимів на відчужених територіях суверенних держав – колишніх радянських республік, легітимація їх шляхом визнання в односторонньому порядку і підтримка цих режимів військовою силою, а також відкрита або прихована військова агресія.

Контрольовані Кремлем конфлікти на теренах колишнього СРСР покликані консервувати стан невизначеності і нестабільності з метою збереження російської присутності і поширення геополітичного впливу. Як було вже зауважено раніше, відчуження тієї чи іншої території не є кінцевою метою конфлікту, планованого Росією, оскільки не відповідає стратегічним інтересам Кремля, адже саме неврегульовані конфлікти надають останньому можливість впливати на політику тієї чи іншої пострадянської держави упродовж багатьох років. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що війна з Грузією 2008 року завершилася для РФ стратегічною поразкою, оскільки Абхазія і Південна Осетія проголосили незалежність, яку Росія не могла не визнати. Грузія визнала фактичну втрату цих територій, позбавивши таким чином Кремль можливості використовувати тліючий конфлікт у своїх інтересах (Semchynskyi, 2018).

Оскільки основним напрямком російської геостратегії було відновлення імперії у межах впливу колишнього СРСР, Москва продовжувала повзучу експансію на пострадянському просторі, підживлюючи міжнаціональні суперечки і використовуючи російські анклави для дестабілізації незрілих політичних систем у республіках та для консервації неорадянської системи управління і господарювання. Механізм контролю за територією передбачав підтримку Кремлем проросійських сил на місцевих виборах і авторитарних напівкримінальних політичних режимів, які перемогли на таких виборах, аби на десятиліття утвердити відданість Москві на рівні законів і двосторонніх угод із колишньою метрополією, формування п'ятої колони у суспільстві, яке стало об'єктом агресії, створення маріонеткових урядів на захоплених або спірних територіях, або взагалі

на територіях суверенних держав, проведення плебісцитів на окупованих територіях з метою легітимізувати або їхнє приєднання до власного політичного союзу, або ж лояльну до агресора організацію у якості «законної народної влади». У другому випадку може йтися про низку заходів підтримки непопулярного і зазвичай антидемократичного, деспотичного режиму – від визнання на міжнародному рівні і послідовної військової, дипломатичної, економічної підтримки агресором до забезпечення ним притулку квазідиктаторові у разі поразки останнього.

Встановлення та підтримка військовою силою квазі-державних режимів на відчужених територіях суверенних держав – колишніх радянських республік, а також легітимація їх шляхом визнання в односторонньому порядку здійснювалося Росією у відповідності із указом президента Єльцина від 1995 р. про оголошення пострадянського простору «зоною інтересів насамперед Росії». Лукаво підмінючи концепт «російський» концептом «російськомовний» Кремль одночасно формулює зовнішньополітичну домінанту про «захист співвітчизників за кордоном», окреслюючи масштаб свого геополітичного впливу територіями, мешканці яких розуміють російську мову, не будучи при цьому ані етнічно «руськими», ані політично «росіянами». У новітній редакції Стратегії національної безпеки РФ (пункт 8) йдеться вже про те, що «Росія продемонструвала здатність захисту прав співвітчизників за кордоном» (О Стратегии natsional'noi bezopasnosti RF..., 2015), що свідчить про успішну реалізацію цього елементу російської геостратегії і життєздатність цієї домінанти у майбутньому. Що ж до геостратегії – мусимо констатувати, що російське керівництво починаючи з 2000 р. обрало шлях потурання ницим інстинктам натовпу, використовуючи гасла про відновлення величі Росії, «вставання з колін», «третій Рим», «руський мір» лише як ширму для агресії, експансії та державного тероризму, водночас наповнюючи змістом власну пристрась до незаконного збагачення.

Геополітичні зміни першого десятиліття ХХІ ст. змусили Росію вибудовувати нову модель відносин із країнами СНД. Саме у цей час проявляється різне бачення зовнішнього вектору політичними елітами країн колишнього СРСР: на противагу євразійським прагненням керівництва Росії та її нових сателітів – Білорусі, Казахстану, Вірменії і Киргизстану, на пострадянському просторі починають превалювати тенденції безальтернативної орієнтації на європейські та євроатлантичні структури та інститути (країни Балтії) та спроби сформувані на противагу Росії інтеграційні проекти на кшталт ГУАМ і визначення західного вектору пріоритетним у Грузії, Україні, Азербайджані та Молдові. Захід активно підтримував ці республіки у реалізації фінансованих ним енергетичних проектів, а відтак був зацікавлений у вирішенні застарілих конфліктів на пострадянському просторі. Однак Росія виявилася не лише нездатною врегулювати інспіровані нею конфлікти, але зробила все можливе, аби заморозити їх у своїх інтересах. Водночас, Москвою почали розроблятися сценарії, за якими мали роздмухуватися нові

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

конфлікти задля поширення і утвердження імперського впливу на пострадянському просторі як ефективний інструмент російської геостратегії.

Символічним вододілом, який ознаменував настання нового етапу російської політики щодо країн СНД, стала Помаранчева революція в Україні. Якщо до 2004 р. періодичні торговельні війни залагоджувалися методами безкраваткової дипломатії, то після РФ перейшла до повномасштабної переоцінки ролі економічних зв'язків із країнами СНД (Sushko, 2006). Відтоді інструментами зовнішньополітичного тиску стають «газові» і «торгові» війни у стосунках із тими пострадянськими республіками, політичні еліти яких дозволяли собі демонструвати окремішність від кремлівсько-євразійського вектору у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політик, відмінну від російської точку зору щодо місця цих республік у геополітичній картині пост-біполярного світу і невпинну інтеграцію до європейських та – найболючіше для Москви – євроатлантичних структур. Примара «натівських яструбів» закономірно викликала традиційну антиамериканську істеріку і детермінувала імплементацію стратегії «оточеної фортеці» як у зовнішніх зносинах, так і на рівні суспільної свідомості - для виправдання провальних економічно-господарських експериментів і маскування тотальної корупції в системі «вертикалі влади».

Варто зауважити також і про нові форми і способи ведення конфліктів на територіях, які становлять геостратегічний інтерес Росії. Пункт 15 Військової доктрини РФ у редакції 2014 р. передбачає: створення на територіях сторін конфлікту постійної зони військових дій; участь у них нерегулярних збройних формувань і приватних військових компаній; застосування непрямих і асиметричних заходів; використання політичних сил, суспільних рухів, які фінансуються та керовані ззовні (Danylenko, 2018). Водночас, до кінця 2013 р. економічна неспроможність Євразійського економічного союзу як самостійного центру тяжіння, завдяки якому Москва могла б вибудовувати рівноправний діалог з Брюсселем і Пекіном, стала очевидною; тому на тлі знову посталої перед Кремлем проблеми європейської інтеграції України Москва вибрала дестабілізацію цієї держави як єдино доступний їй спосіб запобігання такій загрозі.

В контексті реалізації стратегічного плану Путіна – створення російської нео-імперії шляхом військового захоплення територій колишніх радянських республік - агресія проти України є першим етапом, від успішності реалізації якого залежить подальше переформатування пострадянського простору силовими методами та формування нових кордонів РФ. Наразі відбувається новий етап ескалації гібридної агресії РФ проти України. Кремль значно посилив свою військову присутність в Азовському морі – у жовтні 2018 р. туди передислоковано до 120-ти військових суден та катерів РФ для того, щоб остаточно заблокувати українські морські порти на Азові – Маріуполь та Бердянськ. Росія штучно чинить перепони для пересування українських суден Керченською протокою, завдаючи серйозної шкоди комерційному судноплавству в Азовському морі. Затримуючи українські судна на декілька діб для

«перевірок», російські прикордонники переслідують ціль і довести до банкрутства українські порти на Азові, критично зменшивши їх товарообіг, і дискредитувати Україну як надійного торговельного і транзитного партнера. При цьому країна-агресор керується укладеною між нею та Україною у 2004 р. угодою про спільне використання Азовського моря, яка дозволяє Росії оглядати будь-які судна, які видаються їй підозрілими.

Президент України П. Порошенко нещодавно зазначив: «російська агресія заскочила Захід зненацька. Проігноровані були усі важливі сигнали: і провокацію на Тузлі; і відверто агресивний виступ російського президента на Мюнхенському безпековому форумі 2007 р., де він в принципі всіх про все попереджав: і напад у 2008 Росії на Грузію, і перша реакція на окупацію Криму виявилася напрочуд млявою та беззубою» (Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi, 2018). Власне агресія проти України і провела остаточно межу між «м'якою» та «жорсткою» реакцією світової спільноти на реалізацію Російською Федерацією власного геостратегічного сценарію на пострадянському просторі.

У протистоянні на Азовському морі ЄС чітко став на бік України, вбачаючи у ньому небезпечний прецедент для архітектури європейської безпеки в цілому і загрозу для колишніх радянських республік і країн Східної Європи. Захід погрожує новими санкціями, оскільки реалізація ревізійністської геостратегії путінської РФ на пострадянському просторі загрожує безпеці у глобальному масштабі. Із початком агресії проти України російські стратеги поставили на озброєння т. зв. доктрину деескалюючих ядерних ударів. Смісл цієї доктрини в тому, що «при небажаному розвитку військово-політичної ситуації Росія, завдяки властивій Кремлю рішучості та готовності громадян до самопожертви (як упевнені у Кремлі), може завдати обмеженого ядерного удару невеликої потужності без катастрофічних руйнувань, так, щоби противник був поставлений перед вибором – або прийняти російські умови, або почати з нею ядерну війну на знищення» (Yizhak, 2018). Таким чином, високий ризик застосування зброї масового знищення в контексті загальної гонки озброєнь, очевидний шантаж та залякування світового співтовариства підготовкою до нової світової війни та деструктивні зовнішньополітичні дії підтверджують загальний напрям російської геостратегії на ревізію міжнародного порядку.

В умовах нової холодної війни із США та гонки озброєнь Росії вкрай необхідно створити хоча б видимість військової потуги, яка була б адекватною могутності вірогідного супротивника. Такої військової потуги, якою був СРСР часів «другої холодної війни» початку 1980-х рр.: зловісним, жахливим монолітним монстром, розчепірившим щупальця свого впливу по всій земній кулі, загартованим постійною готовністю до ядерного апокаліпсису і наїжаченим задля нього тисячами смертоносних ракет. Проте, нинішня Росія не може порівнюватися із СРСР ні за військовою могутністю, ані за стратегічним потенціалом, ані за масштабом впливу на глобальний політичний процес. Водночас Москва взяла на озброєння

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

деструктивну великодержавність Радянського Союзу. Сіючи хаос і безлад, провокуючи конфлікти й кризи, здійснюючи підривну діяльність, Росія намагається пересварити між собою і ослабити своїх опонентів аби безумовно домінувати у світовій політиці і нав'язувати свою волю іншим учасникам міжнародних відносин. «Спровокувати конфлікт та створити проблему, а потім нав'язати свої послуги в їх вирішенні – один із зовнішньополітичних методів деструктивної великодержавності» – підкреслюють з цього приводу українські дослідники О. Власюк і С. Кононенко (Vlasiuk, 2017, p. 206).

Будучи регіональною азійською сировинно-видобувною країною, федерація прагне посісти вище місце у світовій ієрархії, не маючи жодних потенцій на втілення цих мрій у реальність. Як наслідок – традиційна російська ображеність на міжнародне середовище і прагнення знищити світ, у якому кремлівській імперії немає місця, поєднується з тим, аби панувати у новому світі із Росією в центрі.

В контексті викладеного вище, деякі автори пропонують Україні «виступити з ініціативою розміщення систем ПРО на своїй території (Кгаруvenko, 2018). Вважаємо, таке рішення мусить бути підготовлене компетентними органами нашої держави з урахуванням співвідношення потенційних вигід від нього і загроз безпеці, які можуть виникнути внаслідок такого рішення.

Висновки і пропозиції. Окреслення політико-ідеологічних засад нинішньої російської неоімперії дозволило визначити основні напрямки російської геостратегії, механізми реалізації геополітичних інтересів та інструменти поширення геополітичного впливу на пострадянському просторі.

Дослідження сценаріїв відновлення могутності на міжнародній арені, які РФ реалізовуватиме у майбутньому, дозволило зробити невтішний висновок про те, що у нинішньому вигляді і з нинішнім керівництвом Росія не здатна на конструктивні дії у міжнародному середовищі, а навпаки – дестабілізує сучасну систему міжнародних відносин. Пропозиції автора з цього питання можуть допомогти у подальших дослідженнях російської геостратегії.

Виявлено, що причини агресивної зовнішньої політики РФ у пост-біполярний період закладені у природі путінізму як квінтесенції традиційного російського експансіонізму, імпер-шовінізму та злочинної зневаги до норм міжнародного права. Замість того, аби ставати сильнішою, Росія прагне зробити слабшими інших, традиційно ховаючись за спинами мирного населення і біженців, діючи руками заколотників та терористів. У підсумку автором було визначено низку характерних особливостей реалізації Російською Федерацією геостратегії на пострадянському просторі. Серед них: підступний, агресивний, рефаншистський характер більшості зовнішньополітичних активностей та дій, недолугі спроби позиціонувати себе одним з «полісів» пост-біполярного світу, брехлива пропаганда, що покликана маскувати як конкретні агресії, так і загальний напрям геостратегії на ревізію міжнародного порядку, очевидний шантаж та залякування світового

співтовариства деструктивністю подальших зовнішньополітичних дій. Автор продемонстрував пряму залежність між російською агресією проти України і кризою сучасної системи міжнародних відносин та системи міжнародного права, фактично інспірованою Росією.

Враховуючи викладене вище, підсумуємо: беручи до уваги статус ядерної держави, економічну неспроможність, що доповнюється безпідставним прагненням володарювати, та авторитарне управління, можемо стверджувати, нинішня Росія є загрозою міжнародному миру та безпеці, неоімперіалістичною агресивною силою, державою-терористом, яка планує деструктивну трансформацію сучасної системи міжнародних відносин. Україна має якомога чіткіше дистанціюватися від РФ у здійсненні власної зовнішньої політики, орієнтуючись натомість на Північноатлантичний альянс та Євросоюз задля формування спільної політики протистояння російській експансії, зміцнювати армію та підтримувати боєздатність для відсічі російської агресії у майбутньому, виявляти й попереджати російські загрози українській національній безпеці.

References:

1. Danylenko, S. (2018). 'Vsiudysushchi spetssluzhby ta nepravdyvi media: tipovo radianska dyplomatiia u vykonanni suchasnoi Rosii' [All-round secret services and false media: typically Soviet diplomacy in the performance of modern Russia]. *Geostrategy. Global Intelligence Group*, [online] Available at: <<http://geostrategy.ua/news/vsudisusi-specsluzbi-ta-nepravdivi-media-tipovo-radanska-diplomatia-u-vikonanni-sucasnoi-rosii>> [Accessed 01.11.2018].
2. Hai-Nyzhnyk, P. P. ed. (2016) *Ahresiiia Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy ta suchasni vyklyky* [Russia's Aggression Against Ukraine: Historical Backgrounds and Contemporary Challenges]. Kyiv: MP Lesya.
3. Holtsov, A. (2014). 'Imperska heostrategiia Rosiiskoi Federatsii u sviti: osnovni napriamy ta zasoby realizatsii' [Imperial geostrategy of Russian Federation in the world: main directions and realization tools]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii Upravlinnia Personalom* [Scientific works of Interregional Academy of Personnel Management], no. 42(3), pp. 13–20.
4. Horbulin, V. P. ed. (2017) *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [The world hybrid war: Ukrainian front]. Kyiv: National Institute for Strategic Studies.
5. Krapyvenko, D. (2018). 'Realizuvaty momenty v hibrydnii viini' [To realize the moments in a hybrid war]. *Ukrainskyi tyzhden* [Ukrainian Week], [online] Available at: <<http://tyzhden.ua/Politics/221714>> [Accessed 01.11.2018].
6. Kyrylova, K. (2017). 'Nova heostrategiia Rosii: destabilizuvaty Ukrainu i posvaryty YeS iz NATO' [Russia's new geostrategy: destabilizing Ukraine and quarreling the EU with NATO]. *Krym. Realii* [Crimea. Realities], [online] Available at: <<https://ua.krymr.com/a/27248099.html>> [Accessed 01.11.2018].

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГЕОСТРАТЕГІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

---

7. O strategii natsional'noi bezopasnosti RF 31 dekabrya 2015 goda № 683 [On the Strategy of the National Security of the Russian Federation on December 31, 2015 No. 683]. *Rossijskaja gazeta* [Russian newspaper], [online] Available at: <<http://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>> [Accessed 01.11.2018].

8. Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy v 2018 rotsi [On the internal and external situation of Ukraine in 2018]. (2018). *National Institute for Strategic Studies*, [online] Available at: <<http://www.niss.gov.ua/articles/3133/>> [Accessed 01.11.2018].

9. Semchynskyi, K. (2018). ‘Osoblyvosti prymyrennia i myrobuildivnytstva v umovakh zamorozhenykh konfliktiv na postradianskomu prostori’ [The features of reconciliation and peace building in conditions of frozen conflicts on the post-Soviet space]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 74–84. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.133416>.

10. Sushko, O. (2006). ‘Rosiiia–SND: proshchannia z rehionalnym liderstvom’ [Russia–CIS: farewell to regional leadership]. *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror of the week], [online] Available at: <https://dt.ua/POLITICS/rosiyasnd_proschannya_z_regionalnim_liderstvom.html> [Accessed 01.11.2018].

11. Vlasiuk, O. S. (2017). *Kremlivska ahresiia proty Ukrainy: rozdumy v konteksti viiny* [Kremlin’s aggression against Ukraine: thoughts in the context of war]. Kyiv: National Institute for Strategic Studies.

12. Yizhak, O. (2018). ‘Dedali blyzhche do yadernoho raiu’ [Closer to the nuclear paradise]. *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror of the week], [online] Available at: <https://dt.ua/international/dedali-blyzhche-do-yadernogo-rayu-292200_.html> [Accessed 01.11.2018].

13. Zadorozhnii, O. (2015). *Porushennia ahresyvnoiu viinoiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy osnovnykh pryntsypiv mizhnarodnoho prava* [Violation of the aggressive war of the Russian Federation against Ukraine basic principles of international law]. Kyiv: K.I.S.

© Семчинський К. В., 2019

УДК 316.7

*Шевель Інна Петрівна**<https://orcid.org/0000-0002-6387-2506>**кандидат соціологічних наук, доцент,**заступник декана факультету міжнародних відносин,**Київський національний університет культури і мистецтв,**Київ, Україна,**shevelinna@ukr.net*

ДИПЛОМАТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИРАЗ НОВОГО КУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

Стаття присвячена проблемі толерантності у різних сферах суспільного життя, а саме: в міжнародній практиці, яка сприяє вирішенню багатьох соціальних проблем, які створюються в соціумі. Актуальність теми полягає у використанні найбільш прийнятих толерантних практик для вияву нового культурного спілкування в міжнародній практиці, а також показу як завдяки дипломатичним заходам вдається запобігти світовим конфліктам.

Мета статті полягає в розгляді та аналізі поняття «толерантність», встановленні її межі застосування. У сучасному світі загострюється проблема в контексті соціальних конфліктів, соціальної напруженості в міжнародному суспільстві, на дипломатичній платформі у різних типах суспільств. Проблема толерантності охоплює всі сфери суспільного життя будь-якої держави: соціальну, політичну, релігійну, особистісну. Поняття толерантності – це протилежність антипатії, ненависті, ворожого ставлення. У статті розкривається типологізація толерантності за усіма соціальними сферами її існування. Поряд із поняттям «толерантність» у суспільстві існує і поняття «інтолерантність». Нетерпимість носить часто приховану позицію. Зокрема, толерантність розглядається як універсальна умова існування людини та взаємозв'язку людей у просторі міжкультурних відносин.

Розкрито методологічні підходи до вирішення конфліктів дипломатичними методами та соціологічно-аналітичним аналізом толерантних практик.

В Україні не може бути зниження рівня толерантності, це може призвести до негативного впливу на міжнародний імідж як європейської правової демократичної держави. Можливе створення потенційної загрози мирному співіснуванню національних та етнічних меншин, становленню громадянського суспільства та розвитку української політичної нації.

Ключові слова: толерантність, дипломатична толерантність, інтолерантність, конфлікт, толерантні практики, міжнародні практики.

ДИПЛОМАТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИРАЗ НОВОГО КУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

Shevel Inna, Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Deputy Dean of the International Relations Faculty, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Diplomatic tolerance as means of a new cultural communication in international practice

The article is devoted to the problem of tolerance in various spheres of social life and especially in international practice it contributes to the solution of many social problems emerged within society. The urgency of the study is to use the most accepted tolerant practices for the manifestation of new cultural communication in international practice, as well as to show how diplomatic measures can prevent world conflicts.

The purpose of the paper is to consider and analyse the concept of “tolerance”, its limits of application are established. In today's world, the problem is aggravated in the context of social conflicts, social tension in the international community, and the diplomatic platform in various types of societies. The problem of tolerance covers all spheres of social life of any state: social, political, religious, and personal. The concept of tolerance is an antithesis of antipathy, hatred, and hostile attitude. The article reveals the typology of tolerance in all social spheres of its existence. Along with the notion of “tolerance” in society there is also the concept of “intolerance”. Intolerance has often a hidden position, an implicit one. In particular, tolerance is studied as a universal condition of man existence and the interconnection of people in the space of intercultural relations.

The methodological approaches to resolving conflicts by diplomatic methods and sociological-analytical analysis of tolerant practices are revealed.

There is no need for Ukraine to resort to tolerance level reduction as this can lead to a negative impact on the international image as a European legal democratic state. It may cause a potential threat to the peaceful coexistence of national and ethnic minorities, as well as to civil society formation and the Ukrainian political nation development.

Key words: tolerance, diplomatic tolerance, intolerance, conflict, tolerant practices, international practices.

Шевель Інна Петровна, кандидат социологических наук, доцент, заместитель декана факультета международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Дипломатическая толерантность как выражение нового культурного общения в международной практике

Статья посвящена проблеме толерантности в различных сферах общественной жизни, а именно: в международной практике, которая способствует решению многих социальных проблем, которые создаются в социуме. Актуальность темы заключается в использовании наиболее принятых толерантных практик для проявления нового культурного общения в международной практике, а также

показать как благодаря дипломатическим мерам удается предотвратить мировые конфликты.

Цель статьи заключается в рассмотрении и анализе понятия «толерантность», устанавливаются ее пределы применения. В современном мире обостряется проблема в контексте социальных конфликтов, социальной напряженности в международном обществе, на дипломатической платформе в различных типах обществ. Проблема толерантности охватывает все сферы общественной жизни какого-либо государства: социальную, политическую, религиозную, личностную. Понятие толерантности – это противоположность антипатии, ненависти, неприязни. В статье раскрывается типологизация толерантности за всеми социальными сферами ее существования. Наряду с понятием толерантности в обществе существует и понятие интолерантности. Нетерпимость носит часто скрытую позицию, неявную. В частности, толерантность рассматривается как универсальное условие существования человека и взаимосвязи людей в пространстве межкультурных отношений.

Раскрыто методологические подходы к разрешению конфликтов именно дипломатическими методами и социологически-аналитическим анализом толерантных практик.

В Украине не может быть снижен уровень толерантности, это может привести к негативному воздействию на международный имидж как европейской правового демократического государства. Возможно создание потенциальной угрозы мирному сосуществованию национальных и этнических меньшинств, становлению гражданского общества и развитию украинской политической нации.

Ключевые слова: толерантность, дипломатическая толерантность, интолерантность, конфликт, толерантные практики, международные практики.

Вступ. Актуального значення проблема толерантності набула на початку ХХІ століття. Цей процес є важливим для українського суспільства саме на етапі його розвитку у зв'язку з процесом глобалізації, з яким зіштовхнулися ідентичності різних культур і народів. Громадянське суспільство не в змозі формуватися, якщо не розвивається демократія і не формуються її цінності в суспільстві. Головною цінністю сьогодні є толерантність, яка визначається як одна з ключових проблем суспільства на глобальному та національному рівнях.

Вивчення поняття толерантності є головною темою сьогодення. Це поняття формувалося протягом багатьох сторіч, починаючи із західної цивілізації. Різні визначення та вивчення терміна надають науковці, розробляють підходи та методи вирішення цієї проблеми, яка потребує нових засобів дослідження в галузі міжнародних відносин та соціології (Ruchka, 2016).

Термін «толерантність» використовується як в значенні терпимість до іншого бачення, поведінки, вірувань, ставлення до інших націй. Постійні зусилля,

ДИПЛОМАТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИРАЗ НОВОГО КУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

які направлені на надання інформації для інформаційного простору, яке б спрямовувало в суспільстві добробут та злагоду на взаємовідносини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблематики толерантності завжди було і буде особливим напрямом наукових соціологічних досліджень вчених у галузі міжнародних відносин. Сучасні українські науковці такі як: Є. Головаха, А. Хижняк, А. Ручка, В. Танчер, В. Паніотто, В. Бакіров, І. Попов та ін., які вивчають проблему толерантності з боку соціології, а з напрямку міжнародних відносин: Г. Бордієр, Л. Орбан-Лембрик, С. Щеколдін. Напрямок їх вивчення здійснюється в умовах формування полікультурного глобалізаційного суспільства, де швидкий темп набирає розвиток толерантності стосунків між людьми, та на протигагу толерантності не можна не досліджувати проблему інтолерантності, яку визначають у своїх працях Л. Вишневська, О. Мітічкін як важливий розвиток організаційної культури.

Формулювання цілей статті. Згідно поставленої задачі автор у своєму дослідженні намагається розкрити трактування поняття «толерантність», проаналізувати та визначити її роль, розкрити прийоми та підходи до вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні Україна перебуває в складних часах за роки своєї незалежності, вона відстоює та захищає свої території, громадян і позиція толерантності набуває іншого значення.

У наш час проблеми толерантності займають важливе місце в суспільстві, охоплюють усі сфери суспільного життя. Поняття толерантності протилежне поняттям антипатії, ненависті.

У ХХІ ст. проблеми толерантності стали більш вагомими з розвитком глобалізації, які розпалюють конфлікти з релігійного, національного і етнічного боку в різних культурах. Толерантність – це терпиме ставлення до чужих думок, вірувань, культур, традицій, поведінки.

ООН заснувала День толерантності в 1996 р. і заклала це в основу Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Поставили завдання, поглиблюючи розуміння та взаєморозуміння між народами та культурами, поглибити значення толерантності.

Автор акцентує увагу на питаннях толерантності світового та українського співтовариства серед представників національних меншин. Україна – поліетнічна держава, де проживає понад 130 національностей. Ми повинні пам'ятати, що в світі існує дискримінація до етнічних ознак, але кожна людина має рівні права і треба створювати дружні відносини між націями для збереження миру та безпеки в світі. Завдання дипломатів всього світу: працювати над проблемою толерантності, над усуненням дискримінацією за етнічною ознакою.

На думку автора, за останні роки в Україні з'явилася висока напруга. Врегулювання цих проблем відбувається через толерантність. Німецький соціолог Г. Зіммель вважав, що конфлікт – нормальна і винятково важлива форма суспільного

життя, яка сприяє інтеграції, зміцнює принципи і норми соціальної організації, і принципи толерантності можуть нормально існувати в розвитку суспільної поведінки (Mazlish, 2006).

Міжнародне суспільство є аномалією в контексті соціальної напруги. Фактично міжнародне суспільство не анархічне; виникає слабкий режим, все можливе, нічого не забороняється. До всіх, котрі досягли статусу державності, міжнародне суспільство ставиться з толерантністю. Толерантність – це суверенітет держави і важлива причина, щоб його прагнути. Всім відомо, що суверенітет держави гарантує захист і ніхто не може втрутитися в нього. Але сусідів не вибирають, вони можуть бути ворогами, сусід може бути не в дружніх стосунках, але не чинити дії, спрямовані на вторгнення до сусідньої території. На прикладі з Україною і Росією якраз все навпаки, Росія була другом, хорошим сусідом, гарантом суверенітету України, а на сьогоднішній день має дії вторгнення до нашої держави.

Заради збереження миру, для дипломатів не достатньо лише знати засоби попередження конфліктів, слід вміти застосовувати прийоми для врегулювання. Визначимо основні критерії толерантності для врегулювання конфлікту:

- визначити стадії конфліктної ситуації;
- ставитися до опонента з толерантністю та зрозумілістю до його думки та поведінки;
- проявляти стриманість по відношенню до опонента;
- бути готовим до компромісу;
- не застосовувати насильство, залякування, образи, експлуатацію, дискримінацію, упередженість, расизм, націоналізм (до представника іншої культури, національності, статі) (Galtung, 1967, p. 205).

Толерантність носить приховану позицію, поділяється на: гендерну, расову, релігійну, географічну, політичну, сексуально орієнтовану, ціннісну та поділ на види інтолерантності: приховану вербальну, агресивну поведінкову.

Відкритість суспільства – це відкритість до інших культурних норм, соціальних змін і інновацій. Толерантність та інтолерантність (критичне мислення) взаємопов'язані, відтворюють стан демократії, умови розвитку.

Декларація толерантності була підписана ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р., цей документ має міжнародно-правову основу. В Декларації було висвітлено принципи толерантності, встановлено її головні позиції на державному, соціальному стані ('Tolerantnist yak osnova...', 2016).

В Декларації особливе значення надається функціонуванню внутрішньодержавним принципам толерантності, дотриманню законодавства, судових, адміністративних норм ('Tolerantnist yak osnova...', 2016).

У Парижі 7 жовтня 2008 р. була створена Європейська Рада з толерантності та взаємоповаги (ЄРТВ) оку. Основна мета ЄРТВ направлена на покращення

ДИПЛОМАТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИРАЗ НОВОГО КУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

міжрелігійних та міжетнічних відносин на планеті. Рада була спрямована на боротьбу на збереження миру. У 2008 році започаткували європейську нагороду у галузі толерантності «Медаль толерантності». Першу було вручено королю Іспанії Хуану Карлосу в Мадриді в 2010 р. за внесок у створення толерантного суспільства у непростий для всієї Європи перехідний період (White Paper on Intercultural Dialogue..., 2008).

Отже, процес толерантності потребує оптимізації і є актуальною проблемою сьогодення. Толерантність у світі є дефіцитом культурних норм, слід впроваджувати підвищення толерантності у всіх сферах суспільного життя; вивчення нових толерантних та інтолерантних практик на міжнародній арені.

У світі існують величезні ризики в умовах інтолерантності. Процес толерантності виходить із процесу глобалізації, який веде до конфліктної взаємодії і появи нових інтолерантних практик.

В Україні рівень нетерпимості зазнав великих змін на початку 2014 р., коли почалися соціальні проблеми, такі як: страйк студентської спільноти з приводу вступу в ЄС, збройні конфлікти на Сході країни, окупація Криму Росією, Євромайдан – усе це підсилює джерела нетерпимості в Україні і призвело до радикальних змін в українському суспільстві.

У 2015 р. прояв інтолерантності спалахнув під час загибелі людей на Майдані. Додатковим фактором став збройний конфлікт на Сході і викликав велику нетерпимість серед українського народу, а особливо серед населення, яке проживало на тих територіях і якому довелося змінити місце проживання.

Нині найбільш суперечливим для українських політиків, дипломатів, журналістів є конфлікт на Донбасі. В українському суспільстві проявляється вибіркова толерантність, тобто терпимість до окремих груп людей.

Опитування громадської думки, яке було проведено соціологічною службою Центру Разумкова в березні 2017 р., встановило, що українці, які в своїй більшості приймають можливість жити поряд з людьми, які спілкуються іншою мовою, що становить 7 %; ті, які підтримують іншу релігію – 7 %, а іншу національність – 12 %, а також іммігранти в меншій мірі – 20 %, де саме іммігранти і створюють позиції толерантності в суспільстві. Враховуючи вищезазначені події, можемо стверджувати, що українське суспільство є дуже нетерпимим до того, щоб жити поряд з гомосексуалістами, це становить 67 %, ВЛІ-інфікованими громадянами – 43 %, наркозалежними – 94 % та алкозалежними – 82 % (Osnovni zasady ta shliakhy formuvannia..., 2017, pp. 5–8).

Інтолерантність – це не сприйняття думки, яка відноситься до іншої, це явище набирає обертів у сучасному суспільстві, наприклад, поширення злочинів, тероризму, різне релігійне бачення, різні цінності орієнтації, нетерпиме ставлення до людей похилого віку, до людей з фізичними вадами і т. ін. Толерантність – це не універсальне явище, за даними соціологічного моніторингу Інституту

соціології НАН України з 1992–2016 рр., визначаються такі показники: а) стан національної толерантності; б) стан дискримінації; в) стан захисту своєї особистої території, простору (Vorona, 2017, pp. 466–475).

На поставлене запитання «Чи доводилося Вам стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців?», за даними моніторингу в 2016 році, ніякої дискримінації щодо українці не відчули – 88 %; щодо росіян – 90 %, щодо євреїв 95 %, а ті, хто вважають, що відбувалися утиски та дискримінація стосовно них, становить дуже малий відсоток – 11,9 % до українців, 9,7 % – до росіян, 3,9 % – до євреїв (*‘Tolerantnist yak osnova...’*, 2016). Це демонструє високий рівень психологічної значимості населення України. Щодо міжнаціональних відносин та випадків дискримінації, то за останні роки рівень національної толерантності просувається в кращу сторону (Vorona, 2017, pp. 466–475).

У сучасному українському світі процес толерантності залежить від культурних, соціальних традицій, як ставляться люди один до одного, до їх рівня загальної культури. Сьогодення створює поле для переоцінки сприйняття толерантності та інтолерантності.

На думку автора, толерантність, яка направлена на врегулювання соціальної взаємодії в специфічних регіонах чи на національному рівні застосовується шляхом переговорів. Вивчаються настрої мешканців тієї чи іншої місцевості, жителі якої повинні бути повідомлені про соціальні проблеми, аналізується регіональна робота влади, всі ці позиції направляються на розвиток толерантності в регіоні чи державі.

Співвідношення «я – ти», «я – інші» відіграє велику роль у самоідентифікації особистості, на будь-яких рівнях. Формується погляд між ідентичністю і конфліктом, а толерантність якраз і повинна проходити через ідентичне сприйняття себе (Galtung, 1967).

Толерантні практики такі не стали в наш час, що вони значною мірою впливають на теоретичне визначення цього поняття. З появою нових соціальних реалій, його кордони мають глобальні масштаби, зміну інтересів, поглядів, цінностей, що призводить до проблем толерантності і породжує інтолерантність. У конфліктну епоху сучасності треба підтримувати позицію толерантності зі сторони держави, регіонів, локального середовища, щоб не призводити до конфліктних ситуацій і їх наслідків.

Міжнародні організації (ООН, ЮНЕСКО, Рада Європи, ОБСЄ) підтримують українську владу та громадянське суспільство у сфері захисту прав людини, запобіганні нетерпимості. В Україні на рівні влади також приймаються відповідні закони стосовно боротьби з нетерпимістю у країні. Верховна Рада ратифікувала багато міжнародних конвенцій з прав людини, включаючи про захист прав людини та недискримінацію. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен) є центральним органом у сфері забезпечення прав людини та основних свобод, передбачених Конституцією України, законами України та міжнародними

ДИПЛОМАТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ВИРАЗ НОВОГО КУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

конвенціями з прав людини, учасником яких є Україна (Yaroshenko, Filipchuk, Clerk de, 2017).

Для вдалого функціонування толерантних практик треба підсилити соціальний захист населення і захист прав людини. Толерантні практики направляють на підсилення міжособистісного спілкування на всіх рівнях, які діють через владу, тоді населення відчує підтримку і буде діяти толерантно, з'явиться культура толерантності:

- повага до іншого не подібному собі;
- нейтральне ставлення до різних поглядів;
- толерантність до слабших себе.

Заходи для збереження миру набувають все більшого значення в ХХІ ст., тому що встановлення миру – це не врегулювання конфлікту повністю. Як зазначив норвезький соціолог Йохан Галтунг, у міжнародній дипломатії мир можна врегулювати двома видами: негативний і позитивний мир (Khizhnyak, 2014, pp. 44–49). Що собою представляє негативний мир – це лише відсутність прямого насильства, коли збройний конфлікт закінчився, сторони не будуть використовувати насильство, проте конфлікт не вичерпався та зберігаються всі його причини. Недовіра зберігається між обома сторонами. Позитивний мир – це відсутність усіх форм насильства. Обидві сторони вирішили всі вимоги з обох сторін, гармонійно співпрацюють, з толерантністю та взаємною повагою (Khizhnyak, 2014, pp. 44–49).

Висновки з проведеного дослідження. Толерантність є великою цінністю демократичного суспільства.

Вивчення поняття толерантності саме з позиції конфлікту викликане потребою сучасного стану українського суспільства. Для зміцнення суверенності та національної єдності громадян толерантність постає однією із ключових напрямів для українського населення, наприклад, безвізовий режим, відкриття кордонів, вподобання різних культурних форм, цінностей, навичок співпраці. А також наданням таких можливостей змога розширити кругозір і зберегти власну національну самобутність і патріотизм. Тобто, саме толерантність несе важливу роль у складній сучасній ситуації для побудови взаємовідносин і взаємодій як у межах країни, так і за її межами. Толерантні і інтолерантні відносини проявляються саме з етнічної сторони, з боку національного характеру. Толерантність є найважливішою умовою для збереження миру і злагоди в державі, сім'ї, колективі та суспільстві в міжнародному просторі. У сучасності відбуваються постійні зміни соціальних, міжнародних відносин, породжуючи баланс гармонії.

Дипломатія та дипломати, політики розуміють, що треба зосередитися на запобіганні конфліктів, а не вирішувати їх коли вони з'явилися. У зв'язку з цим треба зменшити інтолерантність, відновлювати взаємоповагу з метою побудови мирного суспільства.

References:

1. Action with respect to threats to the peace, breaches of the peace, and acts of aggression: Chapter VII. (1945). *Charter of the United Nations*, [online] Available at: <<http://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-vii/index.html>> [Accessed 18 October, 2018].
2. Galtung, J. (1967). *Theories of Peace: A Synthetic Approach to Peace Thinking*. Oslo: International Peace Research Institute.
3. Khizhnyak, A.V. (2014). *Labirinty tolerantnosti* [Labyrinths of Tolerance]. Kharkiv: Kharkiv National University named after V.N. Karazin.
4. Mazlish, B. (2006). 'Global'noe i lokal'noe: ponjatija i problemy' [Global and local: concepts and problems]. *Cocis*, no. 5, pp. 23–31.
5. Osnovni zasady ta shliakhy formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy [Basic principles and ways of formation of the common identity of Ukrainian citizens]. (2017). *Informatsiino-analitychni materialy do kruhloho stolu* [Information and analytical materials to the round table], April 12, 2017. Kyiv: Tsentr Razumkova.
6. Ruchka, A. (2016). *Klasychni ta neoklasychni sotsiologichni teorii (korotkyi vyklad)* [Classical and neoclassical sociological theories: a brief review]. Zhytomyr: Ruta Publishing.
7. 'Tolerantnist yak osnova konsolidatsii hromadianskoho suspilstva v Ukraini' [Tolerance as a Basis for the Consolidation of Civil Society in Ukraine]. (2016). *Partner: Tyzhnevnyk* [Partner: Weekly Paper], [online] Available at: <<http://partner-pres.km.ua/articles/tolerantnist-yak-osnova-konsolidatsiyi-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-410.html>> [Accessed 20 October, 2018]
8. Vorona, V.M. ed. (2016). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society: monitoring social change], Issue 3(17). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
9. *White Paper on Intercultural Dialogue: Living Together As Equals in Dignity* (2008). Council of Europe Ministers of Foreign Affairs. Strasbourg (2008, May 7), [online] Available at: https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf [Accessed 23 October, 2018].
10. Yaroshenko, Ye., Filipchuk, V., Clerk de, M. (2017). *Tolerantnist yak pro nei hovoryty: posibnyk myrobudivnytstva v Ukraini* [Tolerance about how to speak about it: the manual of world-building in Ukraine]. Kyiv: International Center for Policy Studies.

**МІЖНАРОДНІ
ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ**

**INTERNATIONAL
ECONOMIC
RELATIONS**

УДК 338.242

Карасьова Наталія Анатоліївна

<https://orcid.org/0000-0002-8471-3870>

доктор економічних наук, доцент,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

karasyova.natasha@gmail.com

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕГІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Не дивлячись на значний творчий та інтелектуальний потенціал нації розвиток креативних індустрій в Україні відбувається дуже повільними темпами, що негативно впливає на соціально-економічне зростання в цілому. Метою статті є дослідження особливостей формування та перспектив розвитку креативних індустрій в країні. Було визначено економічний зміст як процес створення, виробництва та комерціалізації креативного контенту; складові, зокрема функціональну творчість, культурну спадщина, ЗМІ та мистецтво; особливості розвитку та динаміку товарообігу міжнародної торгівлі товарами креативної економіки в світі.

Досліджено потенціал таких креативних галузей як ІТ-технології, медіа, архітектурний дизайн, «хендмейд» та ін. в Україні, визначено приблизну ємність відповідних ринків та перспективи їх зростання. Здійснено аналіз таких проблемних питань, що стосуються відсутності статистичної інформації, кадрового та інфраструктурного забезпечення, фінансового стимулювання креативних індустрій. У результаті було сформовано стратегічні напрями культурної та економічної політики щодо підтримки розвитку креативних сфер.

Ключові слова: креативні індустрії, постіндустріальна економіка, культурна політика, творчий потенціал.

Karasova Nataliia, Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Creative industries as a strategy element of the post-industrial development

Despite the considerable creative and intellectual potential of the nation, the development of creative industries in Ukraine gains pace slowly, which adversely affects national and economic growth in total. The purpose of the article lies in the research of formation peculiarities and the prospects of creative industries development in the country. The article defined economic substance, process of creation, production and commercialization of creative content; such components as: functional creativity, cultural

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕГІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

---

heritage, mass media and art; features of development and dynamics of international trade goods turnover by goods of creative economics in the world.

The article researched the potential of such creative fields as: IT technologies, media, architectural design, handmade and others in Ukraine, as well as the approximate capacity of correspondent markets and prospects of their development were specified. A series of topical issues were analyzed related to statistics information deficiency, staff and infrastructure assistance, financial encouragement of creative industries. As a consequence, the strategic cultural and economic approach was elaborated to back up the growth of creative fields.

Key words: creative industries, post-industrial economy, cultural policy, creative potential.

Карасева Наталия Анатольевна, доктор экономических наук, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Креативные индустрии как элемент стратегии постиндустриального развития

Несмотря на значительный творческий и интеллектуальный потенциал нации развитие креативных индустрий в Украине происходит очень медленными темпами, что негативно влияет на социально-экономический рост в целом. Целью статьи было исследование особенностей формирования и перспектив развития креативных индустрий в стране. Было определено экономическое содержание как процесс создания, производства и коммерциализации креативного контента; составляющие, а именно: функциональное творчество, культурное наследие, СМИ и искусство; особенности развития и динамика товарооборота международной торговли товарами креативной экономики в мире.

Исследован потенциал таких креативных отраслей как ИТ-технологии, медиа, архитектурный дизайн, «хендмейд» и др. в Украине, определена приблизительная емкость соответствующих рынков и перспективы их роста. Осуществлен анализ ряда проблемных вопросов, касающихся отсутствия статистической информации, кадрового и инфраструктурного обеспечения, финансового стимулирования креативных индустрий. В результате были сформированы стратегические направления культурной и экономической политики относительно поддержки развития креативных сфер.

Ключевые слова: креативная экономика, постиндустриальная экономика, культурная политика, творческий потенциал.

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиліття креативні (культурні) індустрії є рушійним фактором економічного зростання. Їх формування та розвиток успішно інтегруються в якості основних завдань в економічні стратегії постіндустріальних країн, а великий економічний потенціал визнається такими

організаціями як Рада Європи, ЮНКТАД, Світовий банк, ОЕСР та ін. Значну увагу розвитку креативної економіки приділяють в ЄС. Програма Європейської комісії «Креативна Європа» на період 2014–рр. передбачає виділення 1,46 млрд (2019 annual work programme..., 2018) євро на підвищення конкурентоспроможності креативних галузей.

Україна володіє потужним творчим та інтелектуальним ресурсом – головною умовою розвитку креативного сектору економіки. Однак, через відсутність стратегічного бачення та системних перетворень у соціальній і гуманітарній сферах розвиток креативних індустрій в нашій країні відбувається дуже стриманими темпами. У результаті уповільнюється транснаціональна мобільність культурних і творчих робіт, а в національному господарстві утворюється пласт невикористаних можливостей соціально-економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасними adeptами креативної економіки є Дж. Хокінс (Howkins, 2001) і Р. Флорида (Florida, 2002), які у світових масштабах досліджували розвиток креативних галузей та їх вплив на соціально-економічні трансформації в містах, регіонах і країнах. Дж. Джейкобс (Jacobs, 1984), Е. Глейзер (Glaeser, 1998), Ч. Лендрі (Landry, 1995) вивчали детермінанти і концепції креативних міст. Багато вчених фокусувалися на окремих аспектах формування і функціонування галузі креативної економіки, зокрема, Дж. Порфірію, Т. Каріло, Л. Моніко (Porfirio, 2018) досліджували розвиток підприємництва в культурно-мистецьких та науково-технічних сферах творчих індустрій. П. Колінз і Дж. Канінгхем (Collins, Carrilho, Mónico, 2017) вивчали можливості імплементації креативних бізнес-моделей у депресивних регіонах.

Необхідно також відмітити праці представників франкфуртської критичної школи, зокрема Т. Адорно та М. Хоркхаймера (Horkheimer, Adorno, 2002), які в середині ХХ ст. критикували концепцію культурних індустрій. За їх словами, корпорації насаджують та контролюють процес зверху, підриваючи будь-яку надію, що культура формується в середині народних мас. Аналізуючи тези проти індустріалізації культури, вчені аргументують ймовірність етнокультурної асиміляції, затирання локальних ідентичностей та їх подальшу маргіналізацію, що врешті-решт, може призвести до втрати економічного, політичного та територіального суверенітету. Однак у сучасному контексті постіндустріальних економік, креативні індустрії можуть стати потужною надбудовою матеріально-технічної сфери, активно залучаючи до створення доданої вартості тих, хто вивільняється з промисловості.

Нині економічна наука в Україні не приділяє значної уваги дослідженням детермінант, факторів і стратегій розвитку креативних (культурних) індустрій у національному господарстві, тоді як саме креативна економіка є альтернативним джерелом створення доданої вартості, робочих місць та інструментом вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів. Саме тому **метою статті** є дослідження

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕГІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

особливостей формування та визначення перспектив розвитку креативних індустрій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття креативної (культурної) індустрії, яке тісно пов'язане із концепцією креативної економіки та креативного класу, набуло активного поширення на поч. ХХІ ст. для позначення творчих галузей, що продукували широкий спектр товарів і послуг, забезпечували роботою велику кількість людей, використовували цифрові технології, залежали від інновацій і розвивалися, переважно, в країнах західної Європи та США. Базовою умовою формування креативної економіки стала інформаційна революція та перехід до інноваційного «суспільства знань», в якому головним необмеженим ресурсом є творчий потенціал та інноваційне мислення. Нині він є рушійною силою не лише для художників, музикантів, акторів тощо, але й для промисловості, бізнесу та управління. Саме креативний підхід дає можливості віднайти нові унікальні рішення в умовах турбулентного економічного середовища і жорсткої конкуренції на ринку. Вперше концепція креативних індустрій на офіційному рівні була використана в новій програмі культурної політики Австралії «Творча нація» (Creative nation..., 1994), що є економічною політикою, направленою на використання нових можливостей інформаційних та цифрових технологій у сфері глобальної культури.

За визначенням ЮНКТАД (UNCTADstat) креативна економіка – це нова концепція, яка спирається на взаємодію між творчістю людини, ідеями та інтелектуальною власністю, знаннями та технологіями. До неї належать такі галузі як реклама, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво, дизайн, мода, кіно, відео, фотографія, музика, виконавча майстерність, видавництво, дослідження та розробки, програмне забезпечення, комп'ютерні ігри, електронні видання та телебачення/радіо. Разом вони формують важливе джерело не тільки культурних, але й комерційних цінностей. Базовими для розвитку креативної економіки та культурного капіталу країни вважаються галузі культурної спадщини та виконавчих мистецтв. На рис. 1 наведено складові елементи креативних індустрій.

З точки зору економічного змісту креативні індустрії – це економічна діяльність, заснована на використанні знань, талантів та ідей, втілених у бізнес-моделях і технологіях для отримання прибутку та реалізації творчого потенціалу. Креативні індустрії поєднують в собі процес створення, виробництва та комерціалізації креативного контенту, якому притаманний нематеріальний і культурний характер. Креативна економіка найменше залежить від матеріальних ресурсів, тому вона є найдинамічнішою щодо створення нових робочих місць, генерування доходів та розвитку експорту.

Характерною особливістю креативних індустрій сьогодні є те, що вони розвиваються переважно в містах, особливо в тих, де ринок уже насичений споживчими товарами, функціонує розвинута соціальна сфера та спостерігається

високий рівень доходів населення. Висока якість життя та стандартів міського обслуговування підвищує економічну і соціальну динаміку, що сприяє формуванню конкурентних переваг перед ін. територіями. За даними EUROSTAT, кожен третій громадянин країн ЄС (35 %), який є старшим 16 років, щонайменше 1 раз на рік бере участь у культурних заходах, що позитивно впливає на якість його життя. Країнами лідерами за цим показником є Австрія, Данія, Великобританія, Франція, Литва, Латвія і Швеція – понад 50 %. Станом на 2016 р. до креативних індустрій в ЄС було залучено 8,4 млн. осіб, або 3,7 % від усіх зайнятих. Найбільша частка зайнятих в Естонії – 5,3 %, найменша в Румунії – 1,6 %. (EUROSTAT, 2016).

Рис. 1. Складові креативних індустрій

Джерело: сформовано на основі (Creative Economy..., 2008)

Розвиток креативних індустрій відіграє величезну роль у глобальних економічних і політичних змінах. У цілому, лідерами в креативних індустріях залишаються економічно розвинуті країни, проте доля країн, що розвиваються неухильно зростає. Якщо в 1950-ті рр. ВВП США становив понад 50 % від світового ВВП, то нині ВВП США становить близько 25 % світового. Це пов'язано, зокрема, і з розвитком творчих індустрій у таких країнах як Індія, Китай, Південно-Східна Азія та Латинська Америка (Loshkovska, 2014). Значний поступ у розвитку креативної економіки здійснили країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону в яких

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕГІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

відповідний сектор генерує біля 740 млрд. дол США доходу (33 % світового обсягу продажів креативної продукції) і представляє 12,7 млн. робочих місць (43 % робочих місць у креативних індустріях у світовому вимірі) (Turskyi, 2016).

Однією з переваг розвитку креативних індустрій для національних економік є можливість отримання прибутку від експорту, адже товари та послуги вироблені у сфері креативної економіки можуть бути об'єктами міжнародної торгівлі. На рис. 2 наведено товарообіг міжнародної торгівлі товарами, які вироблені у креативній сфері.

Рис. 2. Товарообіг міжнародної торгівлі товарами креативної економіки, млрд. дол. США

Джерело: Джерело: сформовано на основі (UNCTADstat, 2018)

На рис. 1 зображено, що креативні індустрії з кожним роком виробляють усе більше товарів, а міжнародна торгівля ними набирає обертів, виключенням став кризовий 2009 р. За період з 2002 по 2015 рр. загальний товарообіг зріс у 2,2 рази, а найбільшу питому вагу в його структурі займає дизайн.

Україна відповідно до рейтингу Global Creativity Index (Global Creativity Index..., 2018) за індексом креативності в 2015 р. посідала 45 місце серед 139 країн з показником 0,53. Даний інтегральний показник формується на основі трьох складових:

- технології (обсяг інвестицій в R&D, обсяг патентів на душу населення та індекс технологій) – Україна зайняла 43 місце;
- таланти (частка креативного класу в суспільстві, рівень освіти та індекс таланту) – 24 місце;

– толерантність (расові та етнічні меншини, сексуальні меншини та індекс толерантності) – 105 місце. Отже, найбільшою конкурентною перевагою в Україні є талант і креативний хист населення, менше розвинута толерантність.

За даними European Business Association в Україні з-поміж 16,9 млн. економічно активного населення станом на 2016 р. до креативних індустрій залучено біля 500 тис. осіб, або 3 % працюючих і генерують вони біля 5 % ВВП країни. Передовою сферою креативної економіки нині є ІТ-індустрія, яка переважно орієнтована на експорт та працює за технологією аутсорсингу, виконуючи замовлення крупних іноземних компаній. Станом на 2017 р. в Україні нараховувалося більше 130 тис. ІТ-спеціалістів, а обсяг експорту програмного забезпечення приніс біля 3,2 млрд. дол США. У 2017 р. до світового рейтингу The Global Outsourcing 100, увійшло 13 компаній, центри розвитку яких знаходяться в Україні. Це втричі більше, ніж у попередньому році, і в дев'ять разів більше, ніж у 2015 р. Потужним потенціалом ІТ-ринку є технологічні та продуктові стартапи, про що свідчать великі угоди з потужними транснаціональними корпораціями (*All You Need to Know ...*, 2017) Зокрема, у 2012 р. Google придбали український проект Viewdle за 45 млн. дол, а в 2015 р. Snapchat купили одеський стартап Lookserg за рекордну вартість – 150 млн. дол (*Kak ukraintsy delayut den'gi ...*, 2018). Таким чином, динамічний характер розвитку свідчить про те, що ІТ-індустрія в Україні може стати однією з передових експортоорієнтованих галузей економіки, яка генеруватиме висомаржинальний продукт та забезпечуватиме Україні сильні конкурентні позиції на світовому ринку. Для цього державі необхідно інвестувати в талант, ідеї та освіту населення, і насамперед, молодого покоління фахівців, які знаходяться на перших етапах свого професійного зростання для того, щоб формувати у спеціалістів конкретне бачення майбутніх перспектив не за межами держави, а в Україні. Крім того, необхідно зосереджувати увагу не лише на аутсорсингу, але й вибудовувати стратегії розвитку ін. сегментів ринку, таких як програмне забезпечення, комп'ютерне обладнання тощо.

Ще одним ринком креативної економіки в нашій країні з надзвичайно великим потенціалом є медійний ринок, який охоплює телебачення, онлайн ЗМІ, продакшен, рекламу, PR, радіо, кіно, друковану пресу. Орієнтований він на внутрішнього споживача, тому через тяжкі економічні умови в цілому, за оцінками фахівців European Business Association, обсяг даного ринку нині становить біля 15 млрд. грн.

Значний потенціал в Україні має і ринок «хендмейду», за різними оцінками сюди залучено від 120 до 140 тис. осіб. Поступово набирає обертів архітектурний дизайн. За підрахунками Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, в Україні нараховується біля 3,7 тис. сертифікованих архітекторів. У 2016 р. за офіційними даними Державної служби статистики (*Derzhavnyi komitet statystryky Ukrainy ...*, 2018), в Україні було виконано

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕГІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

будівельних робіт на суму 73,7 млрд. грн, з яких на архітектуру та проектування, зазвичай, припадає біля 5 %. Таким чином, приблизний обсяг даного ринку може становити близько 3,7 млрд. грн. Ринки багатьох ін. секторів, які можна віднести до креативних індустрій мають ще меншу ємність. Крім того, нині відчувається недостатність інформації, зокрема і статистичних даних щодо стану креативних галузей, а це, насамперед, ускладнює аналітику та процес формування адекватної політики державної підтримки.

Для України сектор креативної економіки може стати платформою, на якій активно розвиватиметься малий і середній бізнес. У цьому ключі необхідно звернути увагу на основну проблему, з якою зустрічаються МСП – це джерела фінансування та залучення інвестицій. Окрім безпосередньої підтримки через пільгове державне кредитування, необхідно впроваджувати системну політику формування інфраструктури, підтримки проектів створення публічних креативних просторів – хабів, хакспейсів, коворкінгів, антикафе та ін. Саме в таких місцях креативні й талановиті люди можуть комунікувати і презентувати свої ідеї та проекти. У регіональному аспекті важливо розвивати заклади культури, інноваційно-виробничі, освітні комплекси, інформаційні технології, які прискорюватимуть залучення креативного класу до підприємницької діяльності. Важливим постає питання формування кадрового потенціалу із принципово новим розумінням культури, творчості та їх комерційної складової, що може задовольняти економічні інтереси як окремої особи, так і держави в цілому.

У світлі євроінтеграційних процесів України необхідно зауважити, що в 2015 р. ЄС запустив трирічну програму «Культура і креативність» з бюджетом 4,2 млн. євро, яка спрямована на підтримку і розвиток культурних індустрій в колишніх республіках СРСР (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Грузія, Молдова та Україна). Такі проекти створюють додаткові можливості не лише налагодження виробничих систем, але й виходу із унікальними, аутентичними продуктами української культури на міжнародні ринки.

Однією з особливостей організації креативної діяльності є залучення великої кількості жіночої праці, що забезпечує впровадження в життя політики гендерної рівності. Частка самозайнятих жінок у креативних індустріях у декілька разів перевищує аналогічний показник у цілому в економіці: зокрема, в Німеччині ці показники становлять 44 % (в креативному секторі) та 7 % (в цілому в економіці) відповідно (Sondermann, 2009).

Рамкова програма підтримки та розбудови креативних індустрій повинна бути результатом спільної праці двох відомств:

а) Міністерства культури, де повинні формувати нові цілі та підходи до розвитку культури в синергії з ін. галузями, впроваджувати сучасні умови мистецької освіти, політику брендингу культурної спадщини та дизайну привабливих територій тощо;

б) Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, яке повинно зосередитися на створенні сприятливих умов для стимулювання інновацій, розвитку послуг з підтримки бізнесу в сфері креативної економіки, поліпшені їх навичок і компетенцій, необхідних для участі в міжнародній торгівлі. Розвиток креативних галузей у нашій державі може стати однією з детермінант переходу до постіндустріального і високоінтелектуального економічного укладу. Разом із підвищенням якості життя населення та вирівнюванням соціально-економічного розвитку регіонів з'являється можливість культурної експансії, використання величезного творчого потенціалу нації для позиціонування країни на світовому ринку.

Висновки.

1. Змістом діяльності креативних індустрій є використання знань, талантів та ідей втілених у бізнес моделях і технологіях для отримання прибутку. Вони формують найдинамічнішу економічну сферу щодо створення нових робочих місць, генерування доходів і розвитку експорту. Стрімкий характер розвитку має також і міжнародна торгівля товарами та послугами креативної економіки.

2. Найбільшою конкурентною перевагою та необмеженим ресурсом розвитку креативних індустрій в Україні є талант та творчий хист населення. Значний економічний потенціал має ринок ІТ-технологій, медіа, «хендмейд», архітектурний дизайн та ін.

3. Для можливості реалізації своїх ключових компетенцій і забезпечення загального економічного зростання креативні індустрії потребують, по-перше, імплементації нового формату культурної політики, по-друге, впровадження комплексної програми державної підтримки, спрямованої на розвиток інфраструктури, фінансове та інформаційне забезпечення малого і середнього бізнесу.

References:

1. Culture and Creative Industries in Germany. (2009). *Research Report No 577: 27*. Federal Germany: Ministry of Economics and Technology.

2. *2019 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme*. (2018) [online], Available at: <<https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/library/c-2018-6687.pdf>> [Accessed 8 November 2018].

3. *All You Need to Know about Ukrainian IT Outsourcing in 2017*. (2017). [online], Available at: <https://www.n-ix.com/need-know-ukrainian-it-outsourcing-2017> [Accessed 5 November 2018].

4. Collins, P., Cunningham, J. (2017). *Creative Economies in Peripheral Regions*. Switzerland: Springer International Publishing AG.

5. *Creative nation: Commonwealth cultural policy*. (1994). Australia: Department of Communications and the Arts, [online], Available at:

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕГІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<https://ru.scribd.com/document/181017857/Creative-Nation-Commonwealth-Cultural-Policy-October-1994> [Accessed 10 November 2018].

6. *Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy* [State Committee of Statistics of Ukraine], [online] Available at: <<http://www.ukrstat.gov.ua/>> [Accessed 2 November 2018].

7. *EUROSTAT*. (2016), [online] Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20180222-1?inheritRedirect=true&redirect=%2Feurostat%2Fweb%2Fculture%2Fpublications> [Accessed 4 November 2018].

8. Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.

9. Glaeser, E. (1998). 'Are Cities Dying?' *Journal of Economic Perspectives*, no. 12, pp. 139–160.

10. *Global Creativity Index by Country*. (2018). [online] Available at: <http://chartsbin.com/view/41109> [Accessed 6 November 2018].

11. Horkheimer, M., Adorno, T. (2002). 'The culture industry: Enlightenment as mass deception. // In Gunzelin Schmid Noerr', [online] Available at: <<https://analepsis.files.wordpress.com/2015/01/cultureindustry.pdf>> [Accessed 11 November 2018].

12. Howkins, J. (2011). *The Creative Economy*. New York: The penguin press.

13. Jacobs, J. (1984). *Cities and the Wealth of Nations*. New York: Random House.

14. *Kak ukraintsy delayut den'gi na ideyakh* [How Ukrainians make money out of their ideas]. *LigaNet*, [online] Available at: <http://project.liga.net/projects/just_business/> [Accessed 2 November 2018].

15. Landry, Ch., Bianchini, F. (1995). *The creative city*. London: Demos.

16. Loshkovska, Kh. S. (2014). 'Kreatyvni industrii yak suchasnyi sehment stratehichnoho rozvytku krain svitu' [Creative industries as a modern segment for strategic development of countries of the world]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Topical issues of foreign affairs], no. 119, pp. 153–158.

17. Porfírio, J., Carrilho, T., Mónico L. (2018) 'Entrepreneurship in different contexts in cultural and creative industries', [online] Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296316302533?via%3Dihub> [Accessed 12 November 2018].

18. Turskyi, I. V. (2016). *Hlobalni ta rehionalni trendy kreatyvnykh industrii ta perspektyvy yikh rozvytku v Ukraini* [Global and regional trends of creative industries and their development prospects in Ukraine], [online] Available at: <http://www.elartu.tntu.edu.ua> [Accessed 5 November 2018].

19. UNCTADstat, [online] Available at:
<https://unctad.org/en/Pages/DITC/CreativeEconomy/Creative-Economy-Programme.aspx>.
[Accessed 14 November 2018].

© Карасьова Н. А., 2019

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ BREXIT: ХТО МАТИМЕ СИЛЬНІШУ ПЕРЕГОВОРНУ ПОЗИЦІЮ?

УДК 339.9

Ревенко Анатолій Дмитрович
<https://orcid.org/0000-0002-4555-0677>
кандидат економічних наук, доцент,
Київський університет культури,
Київ, Україна,
revenkoad@ukr.net

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ BREXIT: ХТО МАТИМЕ СИЛЬНІШУ ПЕРЕГОВОРНУ ПОЗИЦІЮ?

У статті розглянуто особливості економічного ефекту Brexit'у для країн ЄС і Великобританії. Основні дані відносно торгівлі товарами і послугами, а також інвестиційний клімат між двома сторонами свідчать про суттєві витрати, спричинені Brexit. Торгівля між ЄС і Об'єднаним Королівством є великою і за своїм масштабом дорівнює трансатлантичній торгівлі (між ЄС і США). Зміст і формат майбутньої торгової угоди все ще обговорюється. Але всі дослідники погоджуються, що суттєве порушення торговельних зв'язків і домовленостей призведе до економічних втрат з обох сторін. Тим не менш, ЄС понесе лише непропорційно малу частку загальних втрат, і не лише тому, що в економічному плані він у п'ять разів більше за Велику Британію, але й з огляду на фундаментальні причини, серед яких головною є збільшення ринкового потенціалу своїх підприємств. Інші дослідження теми різних угод про вільну торгівлю підтверджують загальне припущення відносно того, що менша сторона може отримати більше від усунення торговельних бар'єрів і більше втратити від їх створення. Це означає, що ЄС матиме сильніші позиції в результаті переговорів.

Ключові слова: Brexit, Європейський Союз, Великобританія, угода про вільну торгівлю, торгівля товарами і послугами, прямі іноземні інвестиції.

Revenko Anatolii, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Kyiv University of Culture, Kyiv, Ukraine

Economical effect of Brexit: who will have a stronger negotiating position?

The article looks into the peculiarities of economical effect of the Brexit for the EU countries and Great Britain. The main data as for the trade of goods and services and also an investment climate between two sides proves the essential costs have been caused by the Brexit. The trade between the EU and the United Kingdom is great and according to its size is equal the transatlantic trade (between the EU and the USA). The essence and form of the future trade agreement is still been discussed. But all this problem researchers agree that the main violation of trade ties and agreements will result in economical losses from both sides. Nevertheless, the EU will have only disproportionately

small part of general loss and not only because its economical position is five times bigger than Great Britain, but also from the view of the fundamental reasons with the market increase potential of the own enterprises being the dominant one. Other reseaches of different free trade agreements confirm the general assumption about the smaller side been able to get more from the trade barriers elimination and lose more because of their creation. It means that the EU will have stronger positions during negotiations.

Key words: Brexit, the European Union (the EU), Great Britain, free trade agreements, goods and services trade, direct foreign investments.

Ревенко Анатолій Дмитрієвич, кандидат економічних наук, доцент, Київський університет культури, Київ, Україна

Экономический эффект Brexit: кто будет иметь более сильную переговорную позицию?

В статье рассмотрены особенности экономического эффекта Brexit для стран ЕС и Великобритании. Основные данные относительно торговли товарами и услугами, а также инвестиционный климат между двумя сторонами свидетельствуют о существенных потерях, вызванных Brexit. Торговля между ЕС и Соединенным Королевством является большой и по своему масштабу равна трансатлантической торговле (между ЕС и США). Суть и формат будущей торговой сделки все еще обсуждается. Но все исследователи сходятся на том, что существенное нарушение торговых связей и договоренностей приведет к экономическим утратам с обеих сторон. Тем не менее, ЕС понесет непропорционально малую долю общих потерь, и не только потому, что в экономическом плане он в пять раз больше Великобритании, но также исходя из фундаментальных причин, среди которых главной есть увеличение рыночного потенциала своих предприятий. Другие исследования темы различных соглашений о свободной торговле подтверждают общее предположение относительно того, что меньшая сторона может получить больше от устранения торговых барьеров и больше потерять от их создания. Это означает, что ЕС будет иметь более сильные позиции в ходе переговоров.

Ключевые слова: Brexit, Европейский Союз, Великобритания, соглашение о свободной торговле, торговля товарами и услугами, прямые иностранные инвестиции

Вступ. 23 червня 2016 р. населення Великобританії на загальнонаціональному референдумі проголосувало за вихід зі складу Європейського Союзу (ЄС): пропорція голосів – 52 проти 48 на користь виходу. Уряд Великої Британії офіційно повідомив ЄС 29 березня про свій намір вийти, ініціювавши у такий спосіб статтю 50 Угоди з ЄС, в якій зазначено, що впродовж двох років Великобританія перестане бути членом. Таким чином, дата «Brexit» стає зрозумілою, проте характер

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ BREXIT: ХТО МАТИМЕ СИЛЬНІШУ ПЕРЕГОВОРНУ ПОЗИЦІЮ?

економічних відносин між Великобританією та рештою європейських країн (далі в тексті – ЄС-27) ще залишається не визначеним.

Логіка розгортання економічних процесів у таких ситуаціях свідчить про те, що Brexit матиме економічні наслідки для обох сторін, оскільки торгівля товарами і послугами між Великобританією та ЄС-27 більше не буде такою ж безпроблемною як дотепер. Розмір цих економічних втрат є невизначеним, але вони, імовірно, будуть суттєвими, оскільки в даний час торгівля, що проходить через Ла-Манш, є дуже суттєвою: 306 млрд. євро експорту товарів ЄС-27 до Великобританії, проти 184 млрд. доларів імпорту. З точки зору відсоткової частки ВВП, експорт ЄС-27 до Великобританії становить 2,5 % ВВП, тоді як експорт Великобританії до ЄС-27 становить 7,5 % її ВВП. Для порівняння, трансатлантична торгівля товарами лише на 20% більша, ніж торгівля через канал (Emerson, Busse, Di Salvo, 2017, p. 31). У плані послуг суми також є суттєвими: 94 млрд. євро складає експорт з ЄС-27 до Великобританії, проти 122 млрд. доларів імпорту, таким чином, у цьому випадку в надлишку опиняється Великобританія (хоча тут статистичні дані є не такими надійними).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи питання наслідків Brexit для економік ЄС-27 і Об'єднаного Королівства, особливо в частині того, хто матиме які переговорні позиції, варто звернутися до праць Р. Айкеле і Г. Фельбермайра (Aichele, Felbermaier, 2015), Е. Беррелл, Г. Мелладо, Б. ван Дорслаера та ін. (Burrell, Ferrari, González Mellado, 2011), Б. Буша і Ю. Маттеса (Busch, 2016), Ф. Бреусса (Breuss, 2006), М. Емерсона, Ж. Пелкманса та ін. (Emerson, Busse, Di Salvo, 2017), Лолесс і Е. Моргенрота (Lawless, Morgenroth, 2016), Х. Роя-Ромагоза (Rojas-Romagosa, 2016) та ін.

Формулювання мети і завдань статті. Метою статті є аналіз і оцінка економічних наслідків від виходу Великобританії з Європейського Союзу. Ця мета реалізується в таких завданнях: по-перше, огляд загального контексту економічного ефекту від Brexit, по-друге, аналіз основних фактів у сфері торгівлі і інвестицій, по-третє, розгляд кількісних оцінок економічних впливів Brexit у поєднанні з методиками моделювання.

Виклад основного матеріалу. Продовжуючи розглядати проблему, що була актуалізована у вступі, варто відзначити, що обсяги прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ) сягають серйозних обсягів з обох сторін. Частка ПІІ ЄС до Великобританії оцінюються у 985 млрд. євро або 8,3% від ВВП, тоді як частка Великобританії до ЄС-27 загалом дещо менша за вартістю – 683 млрд. євро, але це набагато більше, відносно ВВП (26,6%). Втім є ознаки того, що значна частка, можливо, більш ніж половина цих ПІІ, є фінансовими операціями, метою яких є оптимізація податкових зобов'язань транснаціональних корпорацій.

Вихід з ЄС вплине не тільки на торгівлю, а також і на правовий статус великої кількості громадян ЄС-27, які проживають у Великобританії

(на кінець 2016 р. – 3,35 млн.). Кількість громадян Великобританії, які проживають в країнах ЄС-27, є значно меншою: 1,217 млн., з яких 400 тис. – пенсіонери, а решта – робітники та їхні сім'ї, студенти.

Інший економічний ефект від Brexit полягає в тому, що Велика Британія більше не робитиме внески до бюджету ЄС у розмірі 9 млрд. доларів. Це може бути певною мірою компенсовано постійним внеском Великої Британії, якщо будуть досягнуті домовленості стосовно забезпечення високого рівня доступу до ринку або ж прибутків від тарифів, якщо ці відносини базуватимуться лише на засадах членства в Світовій організації торгівлі (СОТ). Основна увага приділятиметься торговельним відносинам і тому, як будуть розподілені очікувані втрати від виходу з внутрішнього ринку ЄС, це насамперед, має вплинути на переговорні позиції обох сторін.

Сьогодні говорять про два альтернативні екстремальні сценарії: по-перше, Великобританія приєднається до Європейської економічної зони (ЄЕЗ) як держава, котра не є її членом, як у випадку з Норвегією, а також, по-друге, не матиме преференційних торговельних відносин з ЄС, а це свідчитиме про те, що торгівля Каналом буде здійснюватися лише за загальними правилами СОТ.

Між цими альтернативами існує безліч можливостей для укладання угод про вільну торгівлю різних форматів. Проте Т. Мей в своїй промові від 17 січня 2017 р. суттєво звузила фокус, схваливши «Всеохоплюючу угоду про вільну торгівлю» (СФТА). Зрозуміло, що якщо під час переговорів не дійдуть згоди після задіяння Статті 50 (2 роки), тоді за замовчуванням починає діяти сценарій з СОТ. Це означає, що найбільш правдоподібний діапазон можливих результатів окреслений в межах від найбільш оптимістичного, коли йдеться про СФТА, до найбільш песимістичного у випадку з СОТ.

Стосовно короточасних економічних наслідків, то необхідно зауважити, що була проведена велика робота з кількісного моделювання різних сценаріїв Brexit, як з боку офіційних установ (Казначейством Великобританії, Організацією економічного співробітництва і розвитку, ОЕСР), так і незалежними економістами. Проведена робота дала кластер відносно постійних результатів. Особливо, що стосується економічних втрат сторін, що є непропорційними у грошовому еквіваленті у співвідношенні від 1 до 2 або 3 для Великобританії та ЄС-27 відповідно. З точки зору відсотків ВВП, втрати для ЄС-27 будуть приблизно в 10–15 разів нижчі, якщо врахувати співвідношення 1:5 у ВВП Великобританії порівняно з ЄС-27. Для Євросоюзу втрати є незначними і становлять в середньому 0,08 % – 0,44 % ВВП згідно оптимістичних і песимістичних сценаріїв відповідно. Ці суми моделюються як підсумкові дані станом до 2030 р., тому середні щорічні збитки складають 0,008–0,04 % ВВП.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ BREXIT: ХТО МАТИМЕ СИЛЬНІШУ ПЕРЕГОВОРНУ ПОЗИЦІЮ?

Для Великобританії втрати в середньому становлять відповідно 1,31 % і 4,21 % ВВП за оптимістичними та песимістичними сценаріями або 0,13 % до 0,41 % ВВП на рік. В межах різних моделей зазначено, що втрати для Великобританії вищі за середні згідно двох моделей (OECD та UK Treasury), які зафіксували негативні наслідки для прямих іноземних інвестицій (ПІІ), які певною мірою перенаправляються з Великобританії до ЄС-27. За їхніми песимістичними прогнозами втрати досягають 7,5 % ВВП, або 0,75 % щорічно, що є суттєвим у макроекономічному зрізі. Проте цей ефект ПІІ не поданий моделях, розрахованих для ЄС-27, тому знадобиться коригування результатів, про що було зазначено вище.

Розглянемо торгівлю товарами, обсяги якої між ЄС-27 і Великою Британією є доволі значними, при чому у випадку з Євросоюзом можна говорити про значний надлишок. Експорт ЄС-27 до Великобританії становив 306 млрд. євро, тоді як імпорт склав лише трохи більше половини – 184 млрд. євро у 2015 р.

Для порівняння відзначимо, що торгівля між ЄС і США має практично аналогічний порядок. У 2015 р. ЄС експортував товарів на суму 371 млрд. євро до США та імпортував близько 250 млрд. євро. Обидва показники приблизно на 20 % перевищують відповідні значення для торгівлі через Канал. З цієї точки зору вплив Brexit може бути настільки ж важливим, як і Трансатлантичне торговельно-інвестиційне партнерство (ТТІП). Що стосується частки ВВП, то експорт ЄС-27 до Великобританії становить 2,5 %, тоді як експорт Великобританії до ЄС-27 становить 7,1 %. З позиції імпорту, пропорції ще ширші, що відображає великий торговельний дефіцит Великої Британії з ЄС: імпорт Великобританії з ЄС дорівнює 11,9 % ВВП, тоді як імпорт ЄС-27 з Британії становить лише 1,5 % від їх ВВП.

Щодо секторального розподілу торгових потоків слід відмітити, що цей розподіл дуже диверсифікований. З-поміж провідних секторів експорту з ЄС-27 до Великобританії можна виокремити наступні: машини та транспортне обладнання (127 млрд. євро), з яких дорожні транспортні засоби (59 млрд. євро), а також інші промислові товари (70 млрд. євро), хімікати (51 млрд. євро), продукти харчування (32 млрд. євро) та мінеральне паливо 11-9 млрд. євро). У Великій Британії існує дефіцит в межах більшості секторів, особливо в автомобільній промисловості. Надлишок, головним чином, стосується мінерального палива та авіації (Aichele, Felbermayr, 2015, p. 37).

За обсягами також дуже суттєві показники: 94 млрд. євро експорту з ЄС-27 до Великобританії та 122 млн. євро імпорту. Коли імпорт та експорт послуг поєднуються, їхня загальна сума в розмірі 306 млрд. євро не набагато менша, ніж 394 млрд. євро за весь товарний оборот. Суттєва відмінність полягає в тому, що Великобританія має значний надлишок з ЄС-27 за рахунок послуг (28 млрд. євро), у порівнянні з величезним дефіцитом товару (128 млрд. євро).

Послуги – це сфера, де трансатлантична торгівля набагато важливіша за торгівлю між Великобританією і ЄС-27. У 2015 р. експорт послуг ЄС склав близько 190 млрд. євро, а імпорт – майже 200 млрд. євро. Таким чином, трансатлантичний обіг торгівлі послугами був приблизно в 2 рази більше, ніж через Канал.

Проте, якщо говорити про «дзеркальну статистику» торгівлі між ЄС-27 і Великобританією, то вона дійсно має великі відмінності (Emerson, Busse, Di Salvo, 2017). Згідно з даними Великобританії, дефіцит бельгійських послуг до Британії становить 1,8 млрд. євро, тоді як за даними бельгійських джерел – лише 0,1 млрд. євро. Найбільша дивергенція стосувалась Ірландії, де за даними Великобританії вона має великий профіцит у розмірі 6,1 млрд. євро, тоді як за даними Ірландії, вона має ще більший профіцит – 11,5 млрд. євро. На жаль, офіційні статистики, з Євростату чи національних агенцій, не можуть надати об'єктивні дані, тому що різноманітні потоки послуг дуже складно записати.

Галузеві дані також існують у сукупності з торгівлею послугами у Великобританії з ЄС-27, але не повною матрицею по країнах і секторах. Що стосується балансу торгівлі послугами, то основними пунктами є профіцит Великобританії з огляду на фінансові послуги (20 млрд. євро), дефіцит із-за рахунок подорожей та транспорту (головним чином туризм – 11 млрд. євро).

Яка ситуація з прямими іноземними інвестиціями? Світові запаси прямих іноземних інвестицій мають величезний обсяг в обох напрямках, при цьому ЄС-27 має запас зовнішніх інвестицій у розмірі 7,033 млрд. євро, отримуючи 5,692 млрд. євро внутрішніх інвестицій. В Об'єднаному Королівстві є запас коштів в розмірі 1,386 млрд. євро інвестицій і приблизно ж стільки ж внутрішніх інвестицій – 1,431 млрд. євро.

Інвестиції Великобританії до ЄС-27 в розмірі 683 млрд. євро є розумно пропорційними по відношенню до світового обсягу інвестицій в розмірі 5692 млрд. євро до ЄС-27. Проте в статистиці інвестицій ЄС-27 до Великобританії дані виглядають неправдоподібними: 985 млрд. євро інвестицій з ЄС-27 складають дуже велику частку обсягу (75 %) від загальносвітових інвестицій до Об'єданого Королівства, що становить 1314 млрд. євро. Джерелом цієї неправдоподібності є, очевидно, величезна кількість голландських інвестицій до Великобританії в розмірі 454 млрд. євро, що пов'язано з кількістю номінальних інвестицій у Нідерландах, які насправді тільки проміжні інвестиції в транзит з інших джерел.

Саме тому потрібно звернути увагу на статистичні дані стосовно запасів і потоків ПІІ, які мають аналізуватися з обережністю, оскільки містять багато внутрішніх протиріч.

Декілька слів про спроби моделювання впливу Brexit. Серед офіційних джерел – ОЕСР, Британське казначейство, Бюро центрального планування Нідерландів. І три незалежні академічні інститути і аналітичні центри – Лондонська

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ BREXIT: ХТО МАТИМЕ СИЛЬНІШУ ПЕРЕГОВОРНУ ПОЗИЦІЮ?

школа економіки, Open Europe в Лондоні та IFO в Мюнхені. Загалом ця група досліджень має «сучасний стан» моделювання торгової політики з використанням як нових, так і традиційних методів. Хоча ці моделі не здатні відобразити всі можливі економічні наслідки Brexit, однак вони є близькими стосовно консенсус-прогнозу на рахунок розміру впливів. Враховуючи, що торгівля Великої Британії з ЄС-27 набагато перевищує частку її ВВП, ніж в ЄС-27, навряд чи дивно, що економічні наслідки для неї є значно серйознішими.

У результаті моделювання маємо декілька сценаріїв, серед яких і «оптимістичний», який передбачає, що Великобританія буде вдаватися до режиму, близького до ситуації з Норвегією. Песимістичний сценарій визначає, що торговельні відносини між Великобританією та ЄС-27 зводяться до умов їхнього членства в СОТ, а тарифи встановлюються в ставках найбільш сприятливих країн, що і можна назвати «жорстким Brexit'ом». Деякі з моделей також повідомляють про вплив на торговельні потоки, оцінюють падіння експорту ЄС-27 до Великобританії на 30%, з останньої до ЄС-27 – 22 % (Lawless, Morgenroth, 2016, p. 17).

Враховуючи різницю в розмірах торговельних потоків, це призводить до зменшення лише 2 % від загального (у всьому світі) експорту ЄС-27. Вплив Brexit на окремі держави-члени, як, наприклад, Ірландія та Бельгія, безумовно, оцінюється як більший, оскільки обидві країни зіштовхуються зі скороченням загального експорту на рівні 4 % та 3,1 %. Для Великобританії вплив Brexit на загальний обсяг експорту значно більший – 9,8 %. Х. Роя-Ромагос наводить аналогічні результати, прогнозуючи, що падіння експорту ЄС-27 до Великобританії становитиме 3 % у сценарії СОТ і 1,7 % у сценарії Зони вільної торгівлі (ЗВТ). В Об'єднаному Королівстві замість цього загальний експорт скоротиться на 21,8 % та 12,5 % на тлі сценаріїв СОТ та ЗВТ (Rojas-Romagos, 2016, p. 11).

Ще один спосіб оцінити втрати ЄС-27 через Brexit – використання досліджень, проведених під час підготовки ТТІП, що матимуть відношення до Brexit, а саме до ліквідації СОТ m.f.n. тарифів і зменшення нетарифних бар'єрів. Порівняння Brexit і ТТІП є цікавішим, ніж видається на перший погляд. Економіка США, звичайно, у кілька разів більша, ніж у Великобританії, але трансатлантична торгівля має аналогічний порядок транскордонної торгівлі. Трансатлантична торгівля товарами у 2015 р. була лише на 20 % більшою, ніж торгівля товарами між Великобританією і ЄС-27. Отже, можна вести мову про певний рівень співставлення, однак не забувати, що торгівля послугами в Атлантиці вдвічі за своїми показниками перевищує торгівлю Каналом.

Дослідження сценаріїв для ТТІП дають підстави зробити висновки, що ліквідація лише тарифів не призведе до значних переваг. Враховуючи низькі середні тарифи (менше 3%), ключем до розкриття цього потенціалу постає усунення нетарифних бар'єрів. Вони складаються, в основному, з митних процедур і з регулюючих обмежень на кордоні. ТТІП збільшить ВВП ЄС приблизно з 0,1 % до

0,5 %, через ліквідацію тарифів між ЄС та США і на 0,4 % ВВП через зниження (як правило, вдвічі менше) нетарифних бар'єрів.

Інший спосіб оцінити Brexit полягає в тому, щоб поглянути на нього крізь призму дзеркальної користі членства в ЄС. Чимала кількість дослідників демонструють у своїх роботах значні прибутки від членства в ЄС. Якщо погодитися з такою позицією, то можна зробити висновок, що представлені і описані тут моделі можуть занизити вартість Brexit. Це і дослідження про множинність ефектів спільного ринку, під час якого застосовано змішану модель CGE / макроеконометрику (Worldscan) для отримання переваг членства в ЄС 10 % ВВП і більше (Straathof, Linders, Lejour, Moehlmann, 2008, p. 55). Інша спроба була здійснена Ф. Кампосом, Ф. Корічеллі та Л. Моретті на основі синтетичного контрафакту для країн ЄС, які приєдналися до 1973 року або пізніше: вони отримують середній приріст в 12 % ВВП (за винятком Греції), причому більше для Великобританії (Campos, Coricelli, Moretti, 2014, p. 17).

Інший варіант контрафактного підходу був запропонований Ф. Брюсом, який порівняв Швейцарію і Австрію, врахувавши їх вибір ринкової інтеграції до Європи з очевидними вигодами для Австрії (Breuss, 2006).

Пов'язаний з цим спосіб оцінки вартості Brexit, полягає у розгляді переваг, що очікуються від існуючих або запланованих угод про вільну торгівлю ЄС з іншими країнами світу. Витрати з виходу можуть бути отримані з так званих досліджень оцінки впливу угод про вільну торгівлю ЄС з Канадою, Індією, Японією, Мексикою і Південною Кореєю. Очікувані переваги цих угод пов'язані з різними ступенями лібералізації торгівлі і різними рівнями розвитку. Однак загальна тенденція зрозуміла. У всіх цих випадках ЄС буде отримувати лише непропорційно невелику частку загальної користі – не тільки тому, що він є економічно більшим, ніж його партнери, але й з огляду на більшу ринкову потужність своїх підприємств. Це означає, що вихід із цих угод про вільну торгівлю призведе до більших витрат тієї країни, яка виходить.

Висновки. Таким чином, розглянувши проблему економічного ефекту Brexit для ЄС-27 і Об'єднаного Королівства на предмет визначення сильнішої переговорної позиції, можна зробити наступні висновки. Торгівля між ЄС-27 і Великою Британією має схожий масштаб з трансатлантичною торгівлею між ЄС та США. Інвестиційні зв'язки виглядають більш міцнішими порівняно зі США, однак на ситуацію сильно впливають фінансові операції, головною метою яких може бути оптимізація податкової політики. Для ЄС, таким чином, Brexit може мати співставне значення (з протилежним знаком) як у випадку з ТТІП. Всі наявні дослідження сходяться на тому, що Brexit спричинить вагомі порушення торгових зв'язків і призведе до економічних втрат з обох сторін.

Разом з тим, ЄС-27 понесе лише непропорційно малу частку загальних витрат. Подібна картина зрозуміла з позиції вивчення потенційних переваг від угод

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ BREXIT: ХТО МАТИМЕ СИЛЬНІШУ ПЕРЕГОВОРНУ ПОЗИЦІЮ?

про вільну торгівлю, які ЄС має, або про які веде перемовини з іншими країнами (наприклад, Японією, Кореєю тощо). Взаємозв'язок між економічним потенціалом і можливістю ведення переговорів, дає підстави вести мову про щонайменше два наслідки. Насамперед, ЄС повинна мати сильніші позиції в переговорному процесі щодо майбутніх економічних угод між ним і Великою Британією. Внаслідок зриву домовленостей, великі збитки понесе, перш за все, вона. І також, у Великобританії можуть виникнути труднощі в ході перемовин на рахунок сприятливих торговельних угод з такими великими країнами, як США, Японія або Китай. Результати виборів у 2017 р. у Великій Британії та невизначеність, яку вони створили, ще інтенсивніше сприятимуть збільшенню економічних втрат Brexit для країни через їх негативний вплив на інвестиційні рішення.

References:

1. Aichele, R., Felbermayr, G. (2015). *Costs and benefits of a United Kingdom exit from the European Union*. Guetersloh: Bertelsmann Stiftung.
2. Breuss, F. (2006). Austria and Switzerland – Experiences with and without EU Membership. *Austrian Economic Quarterly*, no. 1, pp. 13–39.
3. Burrell, A., Ferrari, E., González Mellado, A., eds. (2011). *Potential EU–Mercosur Free Trade Agreement: Impact Assessment. Vol. 1: Main results*. Brussels: JRC Reference Reports, [online] Available at: <<http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC67394/ipts%20potential%20eu-mercotur%20free%20trade%20agreement%20v1%28online%29.pdf>> [Accessed 20 September 2018].
4. Busch, B. (2016). *Brexit – The economic impact: A meta-study*. Koln: Institut der deutschen Wirtschaft, [online] Available at: <https://www.iwkoeln.de/fileadmin/publikationen/2016/277405/Brexit_meta_study_IW_report.pdf> [Accessed 23 September 2018].
5. Campos, N. F., Coricelli, F., and Moretti, L. (2014). *Economic growth and political integration: estimating the benefits from membership in the European Union using the synthetic counterfactuals method*. IZA Discussion Paper No. 8162, Bonn: Institute for the Study of Labor., [online] Available at: <<http://ftp.iza.org/dp8162.pdf>> [Accessed 24 September 2018].
6. Emerson, M., Busse, M., Di Salvo, M. (2017). *An Assessment of the Economic Impact of Brexit on the EU-27*; Brussels: The European Parliament, [online] Available at: <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/595374/IPOL_STU\(2017\)595374_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/595374/IPOL_STU(2017)595374_EN.pdf)> [Accessed 28 September 2018].
7. Lawless, M., Morgenroth, E. (2016). *The product and sector level impact of a hard Brexit across the EU*. Dublin: Economic and Social Research Institute.
8. Rojas-Romagos, H. (2016). *Trade effects of Brexit for the Netherlands*. Rotterdam: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis.

9. Straathof, B., Linders, G.-J., Lejour, A., Moehlmann J. (2008). *The Internal Market and the Dutch economy: Implications for trade and economic growth*. Rotterdam: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis.

© Ревенко А. Д., 2019

**МІЖНАРОДНЕ
ПРАВО**

**INTERNATIONAL
LAW**

УДК 341.21 : 341.23

*Важна Катерина Анатоліївна**<https://orcid.org/0000-0001-5591-8853>**кандидат юридичних наук,**Київський національний університет культури і мистецтв,**Київ, Україна,**kateryna.vazhna@gmail.com*

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Держави є основними суб'єктами міжнародного права і ключовими акторами міжнародних взаємодій, визначають основні вектори розвитку міжнародного права та здійснюють вплив (прямий та опосередкований) на всі тенденції міжнародного життя. Сьогодні у позитивному міжнародному праві відсутнє універсальне загальноприйняте визначення поняття держави. Метою статті є аналіз підходів до визначення поняття держави як суб'єкта міжнародного публічного права, а також окреслення визначення поняття держави відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики.

У статті аналізуються основні характеристики держави і критерії (елементи) держави як суб'єкта міжнародного публічного права відповідно до чинного міжнародного права, міжнародно-правової практики та сучасних доктринальних вчень.

Зроблено висновки, що держава – це суб'єкт міжнародного публічного права, що становить собою політико-правове територіальне утворення, яке відповідає наступним критеріям: має постійне населення, визначену територію, публічні органи державної влади, здатність самостійно вступати у міжнародні публічно-правові відносини. За умови присутності вказаних чотирьох критеріїв (елементів) держави наявність суверенітету держави презюмується.

Зроблено також висновки, що держава як суб'єкт міжнародного публічного права має здатність створювати норми міжнародного права; набувати прав та обов'язків за такими нормами, реалізувати вказані норми; може брати участь у міжнародних публічно-правових відносинах; має здатність нести міжнародно-правову відповідальність. Суб'єктом міжнародного права виступає держава в цілому, а не її окремі адміністративно-територіальні одиниці, державні органи чи посадові особи.

Ключові слова: міжнародне право, держава, визначення поняття держави, критерії (елементи) держави, суб'єкт міжнародного права.

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Vazhna Kateryna, Candidate of Judicial Sciences, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

The concept and characteristics of the state as a subject of public international law

States are the main actors of international law and key actors in international affairs. States define the main vectors of the international law development and have an influence (direct and indirect) on all trends in international life. Currently there is no universal, generally accepted definition of state in positive international law. The purpose of the article is to analyze the approaches to the definition of the state as a subject of international public law and to outline the definition of the state in accordance with applicable international law and international legal practice.

The article analyzes the main characteristics of the state and the criteria (elements) of the state as a subject of public international law in accordance with applicable international law, international legal practice and modern international legal doctrine.

It is concluded that the state is a subject of public international law, which its a political and legal territorial entity that meets the following criteria: has a permanent population, a defined territory, government, capacity to enter into international relations. Given the presence of these four criteria (elements) of the state, the state's sovereignty is presumed.

It is also concluded that a state as a subject of public international law has the ability to create norms of international law; to acquire rights and obligations under such norms, to implement the specified norms; has the ability to participate in international public-legal relations; has the ability to bear international legal responsibility. The subject of international law is the state as a whole, and not its separate administrative-territorial units, state bodies or officials.

Key words: international law, state, definition of the state, criteria (elements) of the state, subject of international law.

Важна Катерина Анатольевна, кандидат юридических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Понятие и характеристика государства как субъекта международного публичного права

Государства являются основными субъектами международного права и ключевыми актерами международных взаимодействий, которые определяют основные векторы развития международного права и оказывают влияние (прямое и опосредованное) на все тенденции международной жизни. В положительном международном праве до сих пор отсутствует универсальное общепринятое определение понятия государства. Целью статьи является анализ подходов к определению понятия государства как субъекта международного

публичного права, а также определение понятия государства в соответствии с действующим международным правом и международно-правовой практикой.

В статье анализируются основные характеристики государства и критерии (элементы) государства как субъекта международного публичного права в соответствии с действующим международным правом, международно-правовой практикой и современными доктринальными учениями.

Сделаны выводы, что государство – это субъект международного публичного права, представляющий собой политико-правовое территориальное образование, которое соответствует следующим критериям: имеет постоянное население, определенную территорию, публичные органы государственной власти, способность самостоятельно вступать в международные публично-правовые отношения. При условии присутствия указанных четырех критериев (элементов) государства наличие суверенитета государства презюмируется.

Сделано также выводы, что государство как субъект международного публичного права имеет способность создавать нормы международного права; приобретать права и обязанности за такими нормами, реализовывать указанные нормы; может принимать участие в международных публично-правовых отношениях; имеет способность нести международно-правовую ответственность. Субъектом международного права выступает государство в целом, а не его отдельные административно-территориальные единицы, государственные органы или должностные лица.

Ключевые слова: международное право, государство, определение понятия государства, критерии (элементы) государства, субъект международного права.

Вступ. Держава справедливо визнається основним суб'єктом міжнародного права і є ключовим актором міжнародних взаємодій. Саме держави визначають основні вектори розвитку міжнародного права та здійснюють вплив (прямий та опосередкований) на всі тенденції міжнародного життя. Не зважаючи на визначальну роль держави у формуванні міжнародного права і міжнародних відносин, у позитивному міжнародному праві універсальне загальноприйняте визначення поняття держави до сьогодні відсутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблематики. Поняття суб'єкта міжнародного публічного права, особливості і характеристики суб'єктів міжнародного публічного права (зокрема держави як суб'єкта міжнародного публічного права) досліджувались багатьма українськими та зарубіжними вченими. Характеристики і визначення держави як суб'єкта міжнародного права стали предметом дослідження, зокрема, наступних зарубіжних вчених: Р. Аго, М. Ш. Бассіоні, А. Бустаманте, І. П. Бліщенко, Г. Єлінека, Д. Б. Левіна, В. А. Мазова, Ф. Малекяна, Ю. А. Решетова, Г. И. Тункіна, Н. А. Ушакова та багатьох ін.

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Дану проблематику також досліджували українські вчені, зокрема: С. С. Андрейченко, В. Ф. Антипенко, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. А. Василенко, І. В. Гетьман-Павлова, Н. А. Зелінська, Ю. В. Манійчук, І. І. Лукашук та ін. Проте, у зв'язку з відсутністю у позитивному міжнародному праві універсального загальноприйнятого визначення поняття держави, різні вчені формують дещо різні підходи до визначення переліку найважливіших невід'ємних критеріїв (елементів) держави, і як наслідок формують різні підходи до змісту поняття держави. З огляду на вищевикладене, дана проблематика потребує глибокого аналізу, особливо з врахуванням нових тенденцій у міжнародних відносинах глобалізованого світу.

Постановка завдання. Дослідити та проаналізувати зміст поняття держави і критерії (елементи) держави відповідно до чинного міжнародного права, міжнародно-правової практики та доктринальних вчень. Виходячи з такого аналізу, окреслити визначення держави як суб'єкта міжнародного публічного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суб'єкти міжнародного права – це самостійні утворення, здатні безпосередньо володіти правами та обов'язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації міжнародно-правових норм (Lukashuk, 2005, pp. 23–24; The UN, 200, pp. 7–8). Здатність бути учасником у відносинах, регульованих міжнародно-правовими нормами, розглядається як передумова, але не головна риса суб'єкта міжнародного права (далі – МП) (Ignatenko, Tiunov, 1999, p. 32, p. 37; Butkevych, 2002, pp. 302–303). Істотна особливість статусу суб'єктів міжнародного права полягає в тому, що вони *безпосередньо створюють* та реалізують норми МП (Maniichuk, 1987, p. 283). Тільки утворення, які відповідають зазначеним вимогам, здатні бути суб'єктами міжнародного права. Тому коло суб'єктів МП не може довільно розширюватися (Lukashuk, 2005, pp. 23–24). Суб'єкт МП повинен володіти незалежним міжнародним статусом і бути підпорядкованим безпосередньо міжнародному праву. Якщо ж зв'язок з міжнародним правом опосередкований якимось іншим політико-правовим утворенням, то в кращому випадку можна говорити про певну особливу, похідну правосуб'єктність (Vazhna, 2013, pp. 22–24).

Загальновизнаними суб'єктами міжнародного права сьогодні є держави, міжнародні міжурядові організації, народи, які реалізують право на самовизначення, та державоподібні утворення (Ignatenko, Tiunov, 1999, p. 32).

Міжнародне право створюється, насамперед, державами і регулює передусім відносини між державами. Міжнародно-правове становище інших учасників міжнародних відносин також значною мірою визначається державами (Butkevych, 2002, p. 302; Ushakov, 2000, p. 38; Ignatenko, Tiunov, 1999, p. 36). Держави належать до первинних суб'єктів міжнародного права, вони були й залишаються

основними суб'єктами МП і ключовими акторами у міжнародному житті (Vazhna, 2013, p. 15).

Завдяки властивій державам унікальній якості – суверенній владі, тільки вони здатні забезпечити функціонування міжнародного права. Держави створюють норми міжнародного права, наділяють їх юридично обов'язковою силою, приводять у дію механізм їх здійснення. У консультативному висновку про прийняття держави в Організацію Об'єднаних Націй Міжнародний Суд ООН підкреслив такі якості держави як здатність приймати на себе і здійснювати міжнародні зобов'язання (Lukashuk, 2005, pp. 24–25, p. 325).

У доктрині існують різноманітні визначення поняття держави. Більшість доктринальних визначень держави містять у собі або висвітлюють необхідні елементи (ознаки) держави. Наприклад, Георг Єлінек ще в 1914 р. у своїй праці визначив три елементи держави («вчення трьох елементів»): територію, народ і публічну владу (Herdegen, 2011, pp. 99–102). Такий підхід сьогодні широко підтримується й визнається у доктрині міжнародного права та, як зазначає І. І. Лукашук, у міжнародній практиці, включаючи судову (Ushakov, 2000, pp. 38–39; Vazhna, 2017, p. 15). Деякі автори виділяють окремо як четверту ознаку суверенітет (Vazhna, 2017, pp. 61–62).

У позитивному міжнародному праві сьогодні відсутнє універсальне загальноприйняте визначення поняття держави. Проте, формуючи доктринальні визначення поняття держави як суб'єкта міжнародного права, аналізуючи ознаки чи характерні риси держави, вчені і юристи, зазвичай, звертаються до положень Конвенції про права та обов'язки держав, яка була підписана у Монтевідео (Уругвай) 26 грудня 1933 р. під час Сьомої Міжнародної конференції американських держав (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933). У ст. 1 Конвенції 1933 р. закріплено наступні критерії (елементи) держави як суб'єкта міжнародного права: 1) постійне населення; 2) визначена територія; 3) влада; 4) здатність вступати у відносини з іншими державами (Heorhitsu, 1995, p. 48; Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933). Ці критерії (елементи) держави неодноразово підтверджувалися і міжнародній практиці (Lukashuk, 2005, p. 325; Vazhna, 2013, pp. 15–16).

Під постійним населенням держави потрібно розуміти всіх громадян держави, які постійно проживають у межах території цієї держави. У контексті характеристики держави як суб'єкта міжнародного права постійне населення держави повинне відповідати, зокрема, наступним характеристикам: 1) попередні покоління предків більшої частини громадян держави (що становлять її постійне населення) історично проживали на даній території (у межах сучасної території цієї держави); 2) громадянство даної держави може передаватися від батьків до дітей «за правом крові» (дана характеристика населення, на відміну від держави,

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

не притаманна, зокрема, Ватикану, який у доктрині часто розглядається як державоподібне утворення або квазідержавне утворення); таким чином постійне населення повинне мати здатність самовідтворюватися.

Важливим критерієм держави є наявність державної території¹. Держава як суб'єкт міжнародного права не може існувати без території (на відміну від, наприклад, міжнародних міжурядових організацій). З правової точки зору розмір площі території держави не впливає на міжнародну правосуб'єктність цієї держави. Відповідно до міжнародного права держави є суверенно рівними у міжнародних відносинах не залежно від розміру їх території. Наявність можливого спору між сусідніми державами щодо проходження лінії кордону між ними, не впливає (не скасовує) на міжнародну правосуб'єктність жодної з таких держав. У ст. 4 Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. вказується: «Держави є юридично рівними, користуються тими ж самими правами і мають рівні можливості в їх реалізації» (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933).

Відповідно до ст. 11 Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. держави-учасниці даної Конвенції зобов'язалися «не визнавати територіальні надбаня або інші вигоди, отримані силовим шляхом, або шляхом застосування зброї, чи погрози дипломатичним представництвам, або будь-якими іншими ефективними заходами примусу» (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933). Відповідно до вказаної статті «територія держави є недоторканою і не може бути об'єктом воєнної окупації, або інших заходів застосування сили, застосованих іншою державою, прямо або опосередковано або з будь-яких мотивів, у т.ч. тимчасових» (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933).

Принцип територіальної цілісності і принцип недоторканності кордонів, що є імперативними нормами загального міжнародного права, були закріплені у Гельсінському заключному акті Ради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. Сьогодні вказані принципи входять до переліку основних принципів міжнародного права.

Так, у Гельсінському заключному акті Ради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. вказано, що держави-учасниці цього договору будуть «утримуватися від того, щоб перетворювати територію один одного на об'єкт військової окупації або інших прямих або непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або на об'єкт придбання за допомогою таких заходів або погрози їх здійснення» (Organization for Security and Co-operation in Europe, 1975). Ніяка окупація або набуття таким чином не будуть визнаватися законними (Organization for Security and Co-operation in Europe, 1975). У Гельсінському заключному акті Ради з безпеки і співробітництва у Європі

---

¹ У ст. 1 Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. у даному контексті вживається термін «визначена територія» («a defined territory») (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933).

1975 р. також міститься положення про те, що держави-учасниці цього договору «розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони» (Organization for Security and Co-operation in Europe, 1975).

Ще одним критерієм держави відповідно до міжнародного права та міжнародно-правової практики є наявність публічних органів державної влади (у даному контексті в англomовному тексті Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. вжито термін «government» (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933)). Такі публічні органи державної влади повинні бути здатними здійснювати ефективний контроль над населенням держави у межах території цієї держави, а також бути здатними вести міжнародні відносини і представляти інтереси держави на міжнародній арені. Важливим є фактор «правомірності» (а внаслідок цього і правомочності) публічних органів державної влади: ці органи повинні визнаватися постійним населенням держави як такі, що правомірно представляють інтереси населення і правомірно виконують владні функції та представництво держави.

Здатність вступати у публічно-правові відносини з іншими державами та іншими суб'єктами міжнародного права є ще одним невід'ємним критерієм держави². Здатність вступати у міжнародні публічно-правові відносини тісно пов'язана із наявністю міжнародно-правового визнання з боку інших держав (та інших суб'єктів міжнародного публічного права). Якщо територіальне утворення не визнається як суб'єкт міжнародного права вже існуючими (визнаними) суб'єктами МП, то вказане територіальне утворення не є державою незалежно від одностороннього самопроголошення незалежності чи одностороннього самопроголошення власної державності.

Вважаємо, що державі, відповідно до чинного міжнародного права, повинні бути притаманні одночасно чотири описані критерії (елементи) держави, а саме: постійне населення; визначена територія; влада (наявність публічних органів державної влади); здатність вступати у публічно-правові відносини з іншими державами (та іншими суб'єктами міжнародного публічного права). За умови присутності вказаних чотирьох критеріїв (елементів) держави наявність суверенітету держави презюмується. Будь-яка держава завжди володіє державним суверенітетом. Порушення (а в деяких випадках і загроза порушення) державного суверенітету становить міжнародний злочин. У деяких випадках відповідно до міжнародного права суверенітет держави може бути правомірно тимчасово обмежений (наприклад,

---

² У ст. 1 Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. у даному контексті вказано «здатність вступати у відносини з іншими державами» («capacity to enter into relations with the other states») (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933).

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

у межах реалізації міжнародно-правової відповідальності держави-правопорушниці за вчинення нею міжнародного злочину).

Держава є не лише основним, але також первинним і універсальним суб'єктом міжнародного права. Первинність означає, що держава стає суб'єктом МП у результаті її утворення (на відміну від вторинних суб'єктів, які створюються первинними). Інші суб'єкти міжнародного права переважно наділяються статусом суб'єкта державами. Універсальність означає, що держава може брати участь у будь-яких міжнародних відносинах (що не порушують норм МП) у всіх сферах міжнародних взаємодій (Vazhna, 2013, p. 16; Lukashuk, 2005, p. 25; Kuznetsov, Tuzmukhamedov, 2007, pp. 78–79).

Суб'єктом міжнародного права виступає держава в цілому, а не державні органи чи посадові особи. Про це потрібно пам'ятати, коли ми зустрічаємося із такими поняттями як «міжурядова організація» або «міжурядова угода». Держава в цілому несе повну відповідальність за діяння своїх органів та посадових осіб (Lukashuk, 2005, p. 25). Окремі адміністративно-територіальні одиниці держав (як унітарних, так і федеративних) не є суб'єктами МП (не можуть мати міжнародної публічно-правової суб'єктності). Зокрема, при укладенні міжнародних договорів суб'єктом такого договору може бути лише держава в цілому, а не її окремі адміністративно-територіальні одиниці, органи чи посадові особи.

Відповідно до норм загального міжнародного права жодна держава не має права втручатися у внутрішні або зовнішні справи іншої держави. За ст. 5 Конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. основні права держав не повинні піддаватися жодному впливу (Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo, 1933). Положення про невтручання у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави, є імперативною нормою загального міжнародного права і належить до основних принципів міжнародного права. Вказаний принцип закріплений у Статуті ООН (1945 р.), Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970 р.), Гельсінському заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі (1975 р.).

Вчені зазначають, що держави є головними суб'єктами управлінської діяльності у всій системі міжнародного життя (Jimenez de Arechaga, 1983, pp. 255–256; Lukashuk, 2005, pp. 26–27; Maniichuk, 1987, pp. 290–291; Herdegen, 2011, p. 99). Держави також контролюють діяльність інших учасників міжнародних зв'язків, які не є суб'єктами МП (зокрема, адміністративно-територіальних одиниць держав, міжнародних неурядових організацій, фізичних і юридичних осіб). Розширення недержавних зв'язків у міжнародному житті ускладнює завдання управління ними. У результаті роль держави не знижується, а зростає (Lukashuk, 2005, pp. 26–27). Як зазначає відомий іспанський вчений Едуардо Хіменес де Аречага, держави поза сумнівом є основними суб'єктами

міжнародного права і головними діючими особами у міжнародних відносинах (Jimenez de Arechaga, 1983, pp. 255–256; Vazhna, 2013, pp. 19–20).

Сьогодні держава несе подвійну відповідальність – відповідальність за стан справ всередині держави і на міжнародній арені. Жодне інше утворення не може замінити державу в цій якості. Вказане принципове положення знайшло відображення у багатьох документах ООН. Будучи Генеральним секретарем ООН, К. Аннан вказував, що «держави повинні чітко усвідомити свою подвійну роль у нашому глобальному світі. На додаток до своєї самостійної відповідальності, яку кожна держава несе перед своїм суспільством, держави спільно є гарантами нашого спільного життя на цій планеті... Немає жодного утворення, здатного конкурувати або замінити державу» (Lukashuk, 2005, p. 25, p. 28).

Як основні суб'єкти міжнародного права і ключові актори міжнародних взаємодій держави визначають основні вектори розвитку міжнародного права та здійснюють вплив (прямий та опосередкований) на всі тенденції міжнародного життя. Таким чином, найважливіші та найзначніші події у міжнародних відносинах визначаються державами і не обходяться без їх участі та впливу.

На жаль, інколи така визначальна роль держави у міжнародних відносинах має негативний характер. Вчинення міжнародних злочинів, які зачіпають інтереси міжнародного співтовариства в цілому і створюють загрозу міжнародному миру та безпеці, виходячи з сутності міжнародних злочинів, їх характеру, тяжкості і масштабів, не можливе без участі – прямої або непрямой – держави (або групи держав) (Vazhna, 2013, pp. 22–24).

Як суб'єкт міжнародного права держава, шляхом порушення власних міжнародно-правових зобов'язань, може вчиняти міжнародні правопорушення – міжнародні злочини і міжнародні делікти (або ординарні міжнародні правопорушення), і відповідно, може й повинна нести міжнародно-правову відповідальність за вчинені правопорушення (Vazhna, 2017, pp. 88–94; Vazhna, 2018, pp. 155–169; The UN, 2001).

Відповідно до чинного міжнародного права держава також може нести відповідальність за шкоду, нанесену внаслідок правомірної діяльності (Vazhna, 2017, pp. 95–96). Важливими рисами відповідальності за шкідливі наслідки правомірної діяльності є: 1) використання об'єктів підвищеної небезпеки; 2) фактичною підставою виникнення відповідальності за правомірну діяльність буде не діяння держави, а незалежна від неї подія, що призвела до заподіяння збитку (причому, подія повинна кваліфікуватись як непереборна сила, а збитки повинні мати матеріальний характер; необхідна наявність прямого причинно-наслідкового зв'язку між аварією об'єкта підвищеної небезпеки та матеріальним збитком); 3) держава може нести відповідальність за правомірну діяльність виключно у тих випадках, коли висловлює на це явну, пряму і недвозначну згоду (договірна природа

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

відповідальності). Сьогодні подібна згода держав вже закріплена у великій кількості міжнародно-правових документів (Vazhna, 2017, pp. 95–96).

Узагальнюючи вищевикладене, можемо окреслити наступне визначення держави як суб'єкта міжнародного публічного права. Держава – це суб'єкт міжнародного публічного права, що становить собою політико-правове територіальне утворення, яке відповідає наступним критеріям: має постійне населення, визначену територію, публічні органи державної влади, здатність самостійно вступати у міжнародні публічно-правові відносини.

Висновки. Держава – це суб'єкт міжнародного публічного права, що становить собою політико-правове територіальне утворення, яке відповідає наступним критеріям: має постійне населення, визначену територію, публічні органи державної влади, має здатність самостійно вступати у міжнародні публічно-правові відносини. За умови присутності вказаних чотирьох критеріїв (елементів) держави наявність суверенітету держави презюмується.

Як суб'єкт міжнародного публічного права держава має здатність створювати норми міжнародного права; набувати прав та обов'язків за такими нормами, реалізувати вказані норми; може брати участь у міжнародних публічно-правових відносинах; має здатність нести міжнародно-правову відповідальність. Суб'єктом міжнародного права виступає держава в цілому, а не її окремі адміністративно-територіальні одиниці, державні органи чи посадові особи.

References:

1. Butkevych, V. H. (2002). *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii* [International law. Basic theory]. Kyiv : Lybid.
2. *Convention on the Rights and Duties of States, Montevideo.* (1933). [online] Available at: <<https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml>> [Accessed 20 August 2018].
3. Heorhitsu, A. Z. (1995). *Mizhnarodne publichne pravo. Zahalna chastyna* [International Public Law. General part]. Chernivtsi : Ruta.
4. Herdegen, M. (2011). *Mizhnarodne pravo* [International law]. Kyiv: KIS.
5. Ignatenko, G. V., Tiunov O.I., eds. (1999). *Mezhdunarodnoe pravo* [International Law]. Moscow: NORMA-INFRA M.
6. Jimenez de Arechaga, E. (1983). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo* [Modern international law]. Moscow: Progress.
7. Kovalev, A. A., Chernichenko, S. V., eds. (2008). *Mezhdunarodnoe pravo* [International Law]. Moscow: TK Welby, Prospekt.
8. Kuznetsov, V. I., Tuzmukhamedov, B. R., eds. (2007). *Mezhdunarodnoe pravo* [International Law]. Moscow: Norma.
9. Lukashuk, I. I. (2005). *Mezhdunarodnoe pravo. Obshchaya chast'* [International law. General part]. Moscow: Volters Kluver.

10. Maniichuk, Y. V. (1987). *Posledstviya mezhdunarodnogo pravonarusheniya* [The consequences of the international offenses]. Kiev: Vyshcha shkola.

11. Organization for Security and Co-operation in Europe. (1975). *Helsinki Final Act*, [online] Available at: <<https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505?download=true>> [Accessed 20 August 2018].

12. Smyrnova, K. V. (2009). *Poniattia ta osnovni osoblyvosti mizhnarodnoho prava* [The concept and basic features of the international law]. Kyiv: KNT.

13. The UN. (2001). *Teksty proektov statei ob otvetstvennosti gosudarstv za mezhdunarodno-protipravnye deyaniya. Doklad Komissii mezhdunarodnogo prava 2001 goda* [The draft articles on the responsibility of States for internationally wrongful acts]. [online] Available at: <<http://www.un.org/russian/law/ilc/responsibility.pdf>> [Accessed 10 February 2018].

14. Ushakov, N. A. (2000). *Mezhdunarodnoe pravo* [International Law]. Moscow: Yurist.

15. Vazhna, K. A. (2013). *Kontseptsiiia kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy* [Concept of State criminal responsibility]. D.Ed. Taras Shevchenko National University of Kyiv.

16. Vazhna, K. A. (2017). *Kontseptsiiia kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy: mozhylyvist realizatsii v suchasnomu mizhnarodnomu pravi* [Concept of State criminal responsibility: the possibility of realization in current International Law], Kyiv: Lira-K.

17. Vazhna, K. A. (2018). *Kontseptsiiia subiektyvnoi ta kontseptsiiia obiektyvnoi mizhnarodno-pravovoi vidpovidalnosti derzhavy* [The concepts of subjective and objective international-law responsibilities of a state]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 155–169. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.141995>.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ З ДЕРЖАВНИМ І МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

УДК 340

Ластовський Валерій Васильович

<http://orcid.org/0000-0001-8900-5569>,

ID: V-2549-2018,

доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

lastov@ukr.net

КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ З ДЕРЖАВНИМ І МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

У стаття має на меті з'ясувати, яке місце займає канонічне право як галузь права у взаємодії з іншими галузями права – церковним, міжнародним та державним. Зауважено, що дослідження правової природи канонічного та церковного права в українській науці майже не проводилися. А актуальність цієї теми викликана передовсім формуванням нових відносин у церковно-релігійній сфері, які вплинуть і на розвиток міжнародних відносин як на міждержавному, так і на міжконфесійному рівні.

Автором застосовано логічний, історико-порівняльний та системно-структурний методи. Завдяки цьому вдалося з'ясувати історичні та теоретичні основи формування та існування правових норм в умовах взаємодії та впливу церковно-релігійних, міжнародних та державних факторів. Стверджується, що канонічне право є окремим правопорядком, який співвідноситься із міжнародним правом. При цьому він не є частиною цього права, хоча й може з ним взаємодіяти. Саме тому не можна стверджувати і що канонічне право є підгалуззю міжнародного права. Так само достатньо спірним вважається і твердження щодо можливого розвитку канонічного права. Насправді канонічне право є найбільш архаїчним, сталим і догматичним стосовно будь-якої іншої галузі права.

Було проаналізовано велику кількість наукових досліджень різних напрямів і шкіл, у результаті чого зроблено висновок щодо відсутності єдиного розуміння сутності канонічного права.

Ключові слова: канонічне право, церковне право, міжнародне право, державне право, Церква, релігія, християнство.

Lastovskyi Valerii, Doctor of Historical Science, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Canon law: character of relationship with state and international law

The article aims to find out what place canon law occupies as a branch of law in interaction with other branches of law – church, international and state ones. It was noted that studies of the legal nature of canonical and ecclesiastical law in Ukrainian science were almost non-existent. And the urgency of this topic is due primarily to the formation of new relations in the church-religious sphere, which will also affect the development of international relations both on an intergovernmental and inter-confessional level.

The author applied the logical, historical-comparative and system-structural methods. Due to this, it was possible to find out the historical and theoretical foundations of the formation and existence of legal norms in the conditions of interaction and influence of religious-religious, international and state factors. It is argued that canon law is a separate law and order, which correlates with international law. At the same time, not being a part of this law, it can interact with it. That is why it cannot be argued that canon law is a subjection of international law. Equally contentious is the statement regarding the possible development of canon law. In fact, canon law is the most archaic, persistent and dogmatic in relation to any other field of law.

It was analysed a large number of scientific studies of different directions and schools, which led to the conclusion that there is no single understanding of the essence of canon law.

Key words: canon law, church law, international law, state law, church, religion, Christianity.

Ластовский Валерий Васильевич, доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Каноническое право: характер соотношения с государственным и международным правом

В статье ставится вопрос о месте, которое занимает каноническое право как отрасль права во взаимодействии с другими отраслями права – церковным, международным и государственным. Отмечено, что исследования правовой природы канонического и церковного права в украинской науке почти не проводились. Актуальность же этой темы вызвана прежде всего формированием новых отношений в церковно-религиозной сфере, которые будут влиять и на развитие международных отношений как на межгосударственном, так и на межконфессиональном уровне.

Автором использовано логический, историко-сравнительный и системно-структурный методы. Поэтому удалось определить исторические и теоретические основы формирования и существования правовых норм в условиях взаимодействия и влияния церковно-религиозных, международных и государственных факторов. Утверждается, что каноническое право есть отдельным правов порядком, который

КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ З ДЕРЖАВНИМ І МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

соотносится с международным правом. При этом он не является частью этого права, хотя и может с ним взаимодействовать. Поэтому нельзя утверждать, что каноническое право является подразделом международного права. Точно так же спорным есть и утверждение относительно возможного развития канонического права. На самом деле каноническое право есть наиболее архаичным, стабильным и догматичным относительно любой другой отрасли права.

Был проанализирован ряд научных исследований разных направлений и школ, в результате чего сделан вывод об отсутствии единого понимания сущности канонического права.

Ключевые слова: каноническое право, церковное право, международное право, государственное право, Церковь, религия, христианство.

Вступ. Тема канонічного та церковного права в українській науці достатньо довгий час фактично не вивчалася, при чому не лише в радянський час, але і в пострадянський. Лише на початку 2000-х рр. їй почала приділятися певна увага, яка зводилася тільки до окремих публікацій не систематичного характеру. Разом з тим, потреба в наукових дослідженнях у цьому напрямі набуває особливого значення у зв'язку із подіями 2018–2019 рр. – отриманням Томосу та проголошенням автокефалії Православної Церкви в Україні. У зв'язку з цим виникає і питання щодо співвідношення канонічного та українського церковного права в нових правових умовах, реальної суб'єктності нових церковних структур в контексті міжнародно-правових відносин.

Аналіз останніх досліджень. Сьогодні тема канонічного права є досить широко розглянутою представниками різних наукових напрямів та шкіл. Зокрема, на цю тему писали Гарольд Дж. Берман, І. Бердніков, Д. Боровой, М. Варьяс, Л. Джероза, А. Дмитрієв, В. Ластовський, П. Лашкар'єв, О. Лотоцький, С. Місевич, В. Лубський, Р. Папаян, Б. Совенко, М. Соколов, Г. Трофанчук, В. Ципін та ін. Тим не менше, значний обсяг опублікованих робіт не дає відповідей на питання. Зумовлюється подібний стан багатьма обставинами, зокрема різними методологічними підходами до їх вирішення

Формулювання цілей статті. Дана робота визначає сутність канонічного права як особливої галузі права в контексті формування міжнародно-правових відносин.

Виклад основного матеріалу. Питання співвідношення та взаємодії церкви, держави і суспільства з однієї сторони та їх правових настанов з іншої є однією із найбільш важливих проблем сучасної науки. Це, насамперед, тому, що вона нерозривно пов'язана з іншою проблемою, яка має глобальний характер – проблемою існування міжконфесійних чи міжетнічних (на основі релігії) конфліктів.

Церква вже давно є невід'ємною частиною суспільства. І тут не можна не погодитися з істориком Олександром Лотоцьким (1870–1939), що «релігія

і церква стали чинниками життя громадського й державного і, хоч би як модерні держави старалися розмежувати та розірвати сфери життя держави й церкви і тим самим секуляризувати життя населення, – в повній мірі таке завдання доконати ледве чи можливо; принаймні, до сього часу спроби в тім напрямі не довели до поставленої цілі, – навіть у тій державі, що прибрала цілком протицерковний і навіть антирелігійний характер» (Lototskyi, 1935, p. 1).

Канонічне право є сукупністю правових норм, що ґрунтуються на внутрішньоцерковних правилах (канонах). До них належать рішення церковних соборів, висловлювання Отців церкви, освячені церковною традицією звичаї. Таким чином, вся діяльність християнської Церкви побудована на канонічному праві, але з врахуванням особливостей історичного розвитку конкретного суспільства і конкретної держави. При цьому безумовними є факт впливу церкви на розвиток і регулювання суспільних відносин, оскільки норми канонічного права були невід’ємною частиною політико-правового та ідеологічно-філософського спектру життя будь-якого суспільства. Ще в XIX ст. один із перших дослідників церковного права та його історії Микола Соколов (1835–1874) у своїй праці «Про вплив церкви на історичний розвиток права» вказував: «Канони церкви повинні стати... не зовнішніми тільки нормами для суто практичної діяльності, але виразом історичних, побутових відносин церковного життя у зв’язку із загальним устроєм державних установ. Наука церковного права... стає в живі стосунки з іншими юридичними науками» (Sokolov, 1970, p. 2).

Канонічне право є однією із найбільш догматичних, архаїчних і сталих галузей права (відповідно це стосується і церковного права). Норми в ньому практично не змінюються. Якщо ж подібне відбувається, то це фактично призводить або до розколу церковно-релігійної спільноти, або до виникнення нового напрямку в релігії, або ж до утворення невеликих сектантських груп. Відомий дослідник, професор Київської Духовної Академії і приват-доцент Київського університету Св. Володимира Петро Лашкар'єв (1834–1899) наголошував, що в канонічному праві проявляються найбільш важливі особливості соціально-політичного характеру і «право церкви православної, наскільки звернене воно до умов і запитів історичного життя людства, в основному і має справу саме з такими явищами соціального життя» (Lashkarev, 1886, pp. 4–5).

Будь-які взаємовідносини між суб’єктами будуються на правових нормах. При цьому норми права формуються в процесі історичного розвитку і відповідають відповідним історичним реаліям та потребам. Формують ці норми переважно основні суб’єкти взаємовідносин. Відповідно, у сфері церковно-релігійних відносин такими суб’єктами виступають віруючий, релігійна громада, Церква (як система органів) і держава. Перелік суб’єктів у такому порядку визначається їх значимістю. Первинними суб’єктами виступають віруюча особистість, релігійна громада, яке ініціюють створення Церкви (як системи органів) і розробляють основні правила

КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ З ДЕРЖАВНИМ І МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

поведінки; вторинними (похідними) суб'єктами виступають Церква як механізм вдосконалення визначених основ і, нарешті, держава як головний регулятор суспільних відносин.

Первинним виступає звичаєве право, норми якого мають природний характер і з'являються у додержавний період. Вторинним виступає державне (національне, конституційне) право, яке формується суспільством на основі первісного звичаєвого права. Канонічне і церковне право з'являються в пізній період розвитку суспільства (офіційно державні інститути їх визнають у IV ст.). Тут варто наголосити, що канонічне і церковне право – не одне й те ж саме, хоча часто сприймаються саме так.

У процесі розвитку Церкви та її опанування суспільством, звичайно, норми права, що формувалися в її надрах, повинні були певним чином співвідноситися із потребами суспільства і держави. Держава як інститут суспільний, має головну рису – владність. Власне тією ж рисою суспільство наділило і Церкву. У цьому й полягає головна суперечність. Співжиття Церкви і держави вимагало узгодження взаємовідносин. Цей процес розтягнувся більш ніж на півтора тисячоліття і більш менш знайшов форми мирного співіснування у XIX–XX ст.

Єдність канонічного і церковного права. Проблемність канонічного права нещодавно в 1997 р. відзначив митрополит Діоклійський Калліст (Уер): «...необхідно зізнатися, що багатьох канонів сьогодні важко чи неможливо дотримуватися, а отже, вони перестали широко застосовуватися. Коли – і якщо – збереться новий спільний собор Православної церкви, одним із його головних завдань, можливо, стане перегляд і прояснення канонічного права» (Kallist, 2009, р. 208). Уже в цій позиції закладено різницю між канонічним і церковним правом, більше того, навіть з цього випливає, що канонічне право має з церковним досить суттєві розбіжності. Інакше б не було потреби у розгляді цієї проблеми на спільному соборі.

Архієпископ Григорій (Афонський) зазначав наступне: «Наука церковного права вдається до вживання термінів церковне або канонічне право як рівних» (Grigorii, 2001, р. 12). Можливо, дійсно, їх можна вважати рівними між собою, але ніяк не єдиним цілим. Разом з тим, рівність, мабуть, тут поняття, все ж таки, недоречне, оскільки канонічне право у будь-якому випадку є первинним відповідно до церковного. Церковне ж право базується на канонічних нормах. Крім того, можна взяти до уваги думку російського юриста Михайла Вар'яса, котрий вважає, що предметом церковного права є корпоративні відносини (Var'yas, 1995). Відповідно, церковне право не має універсального характеру. При цьому обов'язково треба мати на увазі, що корпоративні відносини в сучасній юридичній науці трактуються як відносини власності, організаційні відносини з приводу власності або ж організаційно-майнові відносини. А під корпорацією мається на увазі приватне підприємницьке об'єднання, що досягло вищої форми свого розвитку.

Проте, сучасна світська юридична наука питанню співвідношення церковного і канонічного права майже не надає значення. Зокрема, у російського правознавця Дениса Борового зустрічається термін «російське канонічне (церковне) право» (Borovoi, 2001). У дослідженні того ж Михайла Варьяса це питання оминається. Не надто цьому приділяють уваги й інші юристи, особливо українські. Наприклад, Сергій Місевич, судячи з його досліджень, вважає, що церковне право є невід'ємною, складовою частиною канонічного. Але різниці між ними він не бачить ніякої (Misevych, 2005).

Так само не бачать різниці між канонічним і церковним правом ще й українські філософи-релігієзнавці Володимир Лубський, Тетяна Горбаченко, Марія Лубська та Анатолій Яковенко. Але для них це – принципове питання. Дослівно (з деякими філологічними помилками) і достатньо плутано вони наголошують на наступному: «У нашій науці канонічному праві подають назву і розуміють як церковне законодавство (церковне право). Назва ця тотожна з канонічним правом. По-перше, вона не вказує на існування змісту науки, яка повинна б вказуватись, а тільки вказує на відношення особи, що вивчає, до одного із джерел – до закону. По-друге, ця назва не точна, тому що вона дає зрозуміти, що ніби суть нашої науки складається із системи норм, державних законів про церкву, а ... такий погляд на нашу науку не може бути правильним. Тому і ця назва не відповідає суті і змісту нашої науки.

Назва найбільш вживана і як така, що відповідає об'єму і змісту нашої науки є канонічне право (церковне право)...» (Lubskyi, 2012, p. 10).

Але ж, якщо вважати канонічне і церковне право одним єдиним цілим, то в такому випадку треба визнати, що всі Православні Церкви повинні керуватися у своїй діяльності одними й тими ж нормами права. Разом з тим, ми прекрасно знаємо, що будь-яка Церква спирається на власні норми. Канонічні вона сприймає скоріше як конституційні, тобто основні.

Заради точності необхідно вказати на те, що у суто церковній науці питання співвідношення канонічного і церковного права обговорювалося неодноразово. Зокрема, досить детально це розкриває Владислав Ципін. Але канонічне право він вважає складовою частиною церковного: «...За походженням джерел, «канонічне право» – лише частина усієї сукупності церковно-правових актів. Але канони утворюють основу і серцевину церковного права, для пізнішого церковного законодавця вони служили незаперечним авторитетом і критерієм» (Tsyurin, 1996, p. 17).

У більш ранніх своїх працях, на підставі ототожнення канонічного і церковного права, я вважав, що канонічне право в умовах середньовічної і ранньомодерної України мало свої особливості (Lastovskyi, 2002). Однак, справедливість такої думки може стосуватися лише церковного права, причому

КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ З ДЕРЖАВНИМ І МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

стосовно саме українського церковного права. Канонічне ж право, насправді, є незмінним, тому воно, відповідно, не може мати своїх особливостей.

Єдність церковного і державного права. Це питання, передовсім, державного режиму і статусу Церкви в державі. Тому церковне право за своїм характером може бути навіть ближче до державного, ніж канонічне. Якщо брати до уваги період Російської імперії, то цілком очевидним є існування церковного права в межах державного. Для прикладу можемо розглянути ситуацію із існуванням такого органу як Синод у 1721–1917 рр. і який небезпідставно багато хто вважав неканонічним. Державне право Росії синодального періоду поглинає церковне право (перетворює на власну складову частину), але, все ж таки, не канонічне. На канонічне воно не впливає і його норми не змінює. На церковне ж право воно має безпосередній вплив, формуючи його норми. У такому випадку, якщо норми канонічного права суперечать нормам державного, то при тому, що вони визнаються, все ж таки стають нікчемними, тобто ігноруються (приклад – поява того ж таки Синоду як органу управління, підвладному державі).

З цього випливає, що церковне право існує і розвивається в рамках двох правопорядків – канонічного і державного. При цьому, при їх вивченні необхідно брати до увагу ті цілі, які вони мають перед собою як в цілому, так і на кожному окремому етапі історичного розвитку (Sitarz, 2018).

Канонічне і державне право. Канонічне право має загальний характер і його приймають відповідні християнські конфесії. Державне ж право діє тільки на території окремої держави. Канонічне право скоріше необхідно сприймати як міжнародне право, але якщо вважати Церкву єдиним організмом, то як конституційне. Разом з тим, Вселенська Церква не є повністю єдиним організмом. Єдиним організмом є тільки Католицька Церква та кожна Православна Церква в окремості. Вселенська Церква за своєю формою ближче до федеративного устрою, де є свій центр (Константинопольський Патріархат) і свої, рівні між собою, суб'єкти (інші православні Церкви). Всі вони керуються єдиним законом – канонічним правом.

Канонічне право є незмінним. Держава не може на нього впливати, вона може його лише сприймати або не сприймати (в тоталітарному режимі).

Проте, канонічне право, на мою думку, може через церковне право впливати на державне право. Але це можливе лише при демократичному режимі держави. Як приклад, канонічна норма «Не убий» відображається у ст. 27 Конституції України: «Кожна людина має невід'ємне право на життя».

Канонічне і міжнародне право. Це два окремих правопорядки. Але процес формування їх досить близький. В обох випадках нормотворчий процес можливий лише за умови волі суб'єктів, які є рівними і незалежними один від одного.

Початок формуванню міжнародного публічного права було покладено ще в часи первісного стану людського суспільства – у додержавний період. Основою

його стали відносини, що виникали між первинними незалежними суб'єктами – родами і племенами (в епоху мезоліту-неоліту).

Канонічне право так само виникає в процесі розвитку відносин між незалежними суб'єктами – віруючими та їх общинами. При цьому, як і у процесі формування міжнародного права, на нього не впливали норми державного права. Тобто воно формувалося незалежно від зовнішнього впливу, виключно в процесі пошуку компромісу між зацікавленими суб'єктами. Початковий етап формування канонічного права датується I–III ст. н. е., а от його юридичне оформлення вже починає відбуватися з IV ст.

Один із відомих юристів – Ганс Кельзен – керуючись теорією чистого права, вважав, що міжнародне право співвідноситься із державним так, як державне право співвідноситься із корпоративним. Якщо проводити аналогію між канонічним і міжнародним правом, то канонічне співвідноситься із церковним так само, як і міжнародне із державним.

У цьому контексті викликає повне заперечення думка відомого фахівця Анатолія Дмитрієва, що канонічне право («міжнародне канонічне право») є складовою частиною (галуззю) міжнародного права (Dmitriev, 2015; Dmytriiev, 2013). В якійсь мірі можна було б погодитися з думкою дослідника про можливість «розвитку міжнародного канонічного права». Однак, тут необхідне розуміння, що канонічне право може розвиватися лише за умови згоди усіх суб'єктів відповідного процесу. Натомість, ми бачимо розбіжність позицій щодо деяких церковних канонів, передовсім, між Вселенською Церквою та Ватиканом. Крім того, немає єдності й в стосунках між православними церковними структурами самої ж Вселенської Церкви. І це засвідчив у 2016 р. Святий і Великий Собор Православної Церкви, проведений на острові Крит. Як відомо, в ньому відмовилися брати участь Антиохійська, Болгарська, Грузинська та Російська православні церкви.

Ну і, нарешті, зауважимо, що канонічне право не так широко застосовується в міжнародній практиці як міжнародне право. Його норми використовуються виключно в тих стосунках, які мають церковно-релігійний характер – зокрема, у зв'язку із діяльністю на міжнародній арені Ватикану чи Вселенської Церкви.

Висновки. Таким чином, на мою думку, канонічне право є окремим правопорядком, співвідносним із міжнародним публічним правом, а церковне право – правопорядком, співвідносним із державним правом. Канонічне право впливає на церковне таким чином як міжнародне на державне. При цьому канонічне право впливає на державне через церковне, а церковне право є підпорядкованим канонічному і одночасно державному праву. Водночас державне право не має жодної можливості впливати на канонічне право. Канонічне право існує незалежно від міжнародного права, не є йому підпорядкованим і не може бути його галуззю.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО: ХАРАКТЕР СПІВВІДНОШЕННЯ З ДЕРЖАВНИМ І МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

References:

1. Borovoi, D. (2011). *Sootnoshenie kanonicheskogo (tserkovnogo) prava s rossiiskim zakonodatel'stvom XVIII v.* [The ratio of canonical (church) law with the Russian legislation of the XVIII century], [online] Available at: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=1358 [Accessed October 25 2018].
2. Dmitriev, A. (2015). *Mezhdunarodnoe kanonicheskoe pravo: vzniknovenie, razvitie i osnovy teorii* [International canon law: the emergence, development and the foundations of the theory] Odessa: National Academy Of Law Sciences Of Ukraine.
3. Dmytriiev, A. (2013). 'Vestfalskiy myr 1648 roku yak haluzeva osnova mizhnarodnoho kanonichnoho prava' [The Westphalian world in 1648 as the branch basis of international canon law]. *Ukrainskiy chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 3, pp. 9–15.
4. Grigorii (Afonskii), arkhiepiskop. (2001). *Vvedenie v kanonicheskoe pravo Pravoslavnoi Tserkvi*. Kiev: Ukrainian Orthodox Church, Kiev Spiritual Academy.
5. Kallist (mytropolyt Diokliiskiy). (2009). *Pravoslavna Tserkva* [Orthodox Church]. Kyiv : Dukh i Litera.
6. Lashkarev, P. (1886). *Osobennosti prava tserkvi Pravoslavnoy, kak predmeta nauki, v ryadu drugih yuridicheskikh nauk* [Features of the Orthodox Church law, as a subject of science, among other legal sciences]. Kiev.
7. Lastovskyi, V. (2002). *Kanonichne pravo: osoblyvosti evoliutsii v Ukraini v epokhu feodalizmu*. Cherkasy: Cherkassy Institute of Management, Ukrainian Historical Society.
8. Lototskiy, O. (1935). *Avtokefaliia* [Autocephaly], Vol. I. Warsaw.
9. Lubskiy, V. ed. (2012). *Kanonichne pravo* [Canon Law]. Kyiv: Center for Educational Literature.
10. Misevych, S. (2005). *Dzherela kanonichnoho prava (teoretyko-pravovyi analiz)* [Sources of canon law (theoretical and legal analysis)]. D.Ed. Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych.
11. Sitarz, M. (2018). 'Zadania Kościoła i państwa w służbie człowiekowi. Wybrane zagadnienia'. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 2, pp. 298–329. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133364>.
12. Sokolov, N. (1870). *O vliyani tserkvi na istoricheskoe razvitie prava* [On the influence of the church on the historical development of law]. Moscow.
13. Tsypin, V. (1996). *Tserkovnoe pravo* [Church Law]. Moscow: Moscow Institute of Physics and Technology.

14. Var'yas, M. (1995). 'Tserkovnoe pravo kak korporativnaya pravovaya sistema: opyt teoretiko-pravovogo issledovaniya' [Church law as a corporate legal system: the experience of theoretical and legal research]. *Pravovedenie* [Jurisprudence], no. 6, pp. 5–85.

© Ластовський В. В., 2019

**РЕГІОНАЛЬНІ
СТУДІЇ**

**REGIONAL
STUDIES**

UDC 316.423

Burova Olga

<https://orcid.org/0000-0002-4149-8859>

*Candidate of Sciences in Sociology,
Institute of Sociology of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine,
burova_olga@yahoo.com*

GENTRIFICATION AS A PHENOMENON OF A MODERN WORLD

Objective. To review the phenomenon of gentrification, as a term emerged in western studies in 1964 years, which means the reconstruction of decayed urban neighborhoods with the help of an influx of more affluent residents. To study the causes and social and economic consequences of gentrification and its signs and stages of development. To analyze approaches that emphasize the class nature of this phenomenon.

Methodology. The article uses the theoretical method of secondary data analysis and the method of reflection. This research was supported by a literature review and comparative analysis of gentrification in some cities of the world, in particular in Western Europe and in the post-Soviet space.

Conclusions. As a result of gentrification, there is an increase in the average level of incomes of the population of the district due to the replacement of low-income residents by more affluent ones.

Significance. The importance of this article is that the author traces the manifestations (features, characteristics) of this phenomenon in countries where it has arisen recently and gives its analysis and comparison with classical gentrification in Western countries.

Key words: gentrification, urbanisation, city, displacement, middle class, upper middle class

*Бурова Ольга Ігорівна, кандидат соціологічних наук, Інститут соціології
НАН України, Київ, Україна*

Джентрифікація як феномен сучасного світу

Завдання. Розглянути феномен джентрифікації як поняття, що з'явилося в західних дослідженнях в 1964 році, яке означає відновлення зруйнованих міських кварталів за допомогою переселення нових заможних мешканців. Вивчити причини та соціально-економічні наслідки джентрифікації, її ознак і етапів розвитку. Проаналізувати підходи, які підкреслюють класову природу цього явища.

GENTRIFICATION AS A PHENOMENON OF A MODERN WORLD

Методологія. У статті використовується теоретичний метод вторинного аналізу даних і метод рефлексії. Це дослідження базується на опрацюванні відповідної літератури й порівняльному аналізі джентрифікації в деяких містах світу, зокрема в Західній Європі і на пострадянському просторі.

Висновки. У результаті процесу джентрифікації спостерігається збільшення середнього рівня доходів населення району за рахунок заміни малозабезпечених жителів більш заможними.

Значимість. Важливість цієї статті в тому, що автор простежує прояви (особливості, характеристики) цього явища в країнах, де воно виникло нещодавно, аналізує і порівнює з класичною джентрифікацією в західних країнах.

Ключові слова: джентрифікація, урбанізація, місто, витіснення, середній клас, вищий середній клас.

Бурова Ольга Игоревна, кандидат социологических наук, Институт социологии НАН Украины, Киев, Украина

Джентрификация как феномен современного мира

Задачи. Рассмотреть феномен джентрификации как понятие, появившееся в западных исследованиях в 1964 году, который означает восстановление разрушенных городских кварталов с помощью притока более богатых жителей. Изучить причины и социально-экономические последствия джентрификации и ее признаков и этапов развития. Проанализировать подходы, которые подчеркивают классовую природу этого явления.

Методология. В статье используется теоретический метод вторичного анализа данных и метод рефлексии. Это исследование базируется на обработке специализированной литературы и сравнительном анализе джентрификации в некоторых городах мира, в частности в Западной Европе и на постсоветском пространстве. Анализируются подходы, которые подчеркивают классовую природу явления.

Выводы. В статье анализируются подходы, которые подчеркивают классовую природу явления. В результате джентрификации наблюдается увеличение среднего уровня доходов населения района за счет замены малообеспеченных жителей более состоятельными.

Значимость. Важность этой статьи заключается в том, что автор прослеживает проявления (особенности, характеристики) этого явления в странах, где оно возникло недавно, и анализирует и сравнивает с классической джентрификацией западных стран.

Ключевые слова: джентрификация, урбанізація, город, витеснение, средний класс, высший средний класс.

Introduction. Gentrification has become a highly controversial topic in areas where the process has occurred. Whilst politicians, real estate companies and the middle class believe that the process is a method of opposing urban destruction and attracting taxpayers we witness the urban decline experience, greater costs of living, the breakdown of their social networks and the ultimate risk of being evicted and displaced. Therefore, the urgent topic is whether gentrification should be supported, or whether it should be controlled, constricted and prevented.

The aim of the article is to:

- understand challenges and common trends and make analysis of the concept;
- investigate its types, characteristics and existing works of sociologists, geographers, and urbanists;
- identify stages and signs of the proses;
- develop comparative analysis of the phenomenon in European, American and post-Soviet urban space.

Presentation of the material. The term “gentrification”, loaded with social class meaning, was introduced into English in 1964 by the English sociologist Ruth Glass (1964, p. 9). She wrote about how gradually the working class is being forced out (of the middle class) in London by the middle class. The dilapidated barracks, more like stables, blown by drafts and devoid of basic amenities, were rebuilt into two-level apartments (two rooms upstairs, two downstairs), which look not just sturdy, but luxurious. This is how the process of gentrification started, embracing many developed countries today: the middle class moved to the former factory districts located not far from the center, rebuilding the dilapidated housing stock, raising the rent that workers who were moving to the so-called social housing, were no longer able to pay.

Another definition was given by N. Smith who defined this proses as: «process by which poor and working-class neighborhoods in the inner city are refurbished by an influx of private capital and middle-class homebuyers and renters... a dramatic yet unpredicted reversal of what most XXth-century urban theories had been predicting as the fate of the central and “inner-city” (Smith, 1996).

However, later he claimed that gentrification had expanded again to become a new form of neo-liberal urban politics. In cases where the original definition focused on “sweat softening”, with a middle-class homeowner, rebuilding their home.

More modern explanation belongs to German urban sociologists Matias Bernt and Andrei Holm. They noted that if you move away from market and social relations, you could say that the growth cycles of cities and the development of their districts are a metaphor for life. Inevitably, something appears and grows, dies and begins anew. Poor artists have always been looking for cheap housing in disadvantaged areas, followed by the gallery owners and bohemians, after some time the bourgeois and elite, supplanting the less affluent residents (Bernt, Holm, 2009, pp. 312–332).

GENTRIFICATION AS A PHENOMENON OF A MODERN WORLD

Writing about gentrification in London, economist Chris Hammett is convinced that ousting former residents as an independent problem can be neglected, since the size of the working class is in any case declining (Hammett, 2003, pp. 2401–2426).

It replaces, and does not force out the middle class. Other authors, especially those who write by order of city administrations, prefer to talk not about gentrification, but “urban regeneration”, “city renaissance”, “sustainable urban development”. These expressions and concepts are convenient because they derive the corresponding economic processes from under social criticism. Meanwhile, it is the class nature of gentrifications that is significant for critical urbanists, who understand that a change in the class configuration of a particular residential quarter was not associated with crowding out those who lived here before.

How to recognize that the process of gentrification has been started. As for the signs of gentrification, as German urbanist M. Bernt writes: “Usually the story is the following: artists and hipsters find a place in a neglected area – dead, but attractive. Then, with the help of art, they transform it – and after that, better-off people appear. Now gentrification is very diverse. In cities such as New York or London, the process can go without the participation of hipsters. Sometimes gentrification ends at the hipster stage, because there is not enough capital to attract rich people. Sometimes the capital and the rich come without hipsters. So the idea of blaming the hipsters for gentrification is absolutely wrong. For ordinary citizens, the signs are obvious. Most people living in a gentrified area can see everything with the naked eye. When people appear on your street that look different, instead of “stolovaya”, a trendy coffee house opens, your landlord notifies you that the rent will increase, seeing an opportunity to make more money. When you are involved in this process, it is not difficult to understand everything immediately” (Bernt, Holm, 2009, pp. 312–332).

There are different stages that cover this process. American researcher T. J. Pattison cited by Clay, identified four stages of gentrification (Clay, 1979).

The first stage includes a small group of people who buy and upgrade properties in previously described urban areas for personal use. At that stage, there is very little movement the first pioneers purchase housing, which is vacant or is a part of the normal market turnover. This group of beginners mainly consists of artists, design professionals and who have the skills and time to conduct out such renovation projects.

At the second stage of the gentrification process, a similar group of people joins the first getters and updates their new dwelling. At that stage, quiet and subtle promotional activities of real estate agencies often begin, while small entrepreneurs often renovate several houses for resale or, alternatively, rent. Homes bought at this stage are overextended across a larger area and often become vacant and, therefore, relatively easy to purchase. In addition, if the neighborhood changes its name or boundary, it will appear at this stage of the gentrification process. This stage often draws the attention of government agencies.

After the first two stages of gentrification, the media begins to attract attention to these neighborhoods and make them popular and as a result this area becomes the focus of interest. While pioneering people continue to have a bearing on this area, they are often accompanied by developers and urban renewal begins. Due to the increase in the amount of work carried out by individual investors and new developers the third stage, physical improvements are becoming more noticeable. Consequently, housing prices in the area are beginning to grow and the movement process continues and may even increase if the code is enforced or if revaluations reflect the increasing value of even unimproved dwellings. Renovated properties are becoming part of the middle class market, while property owners try to take advantage of the good reputation of this area, which leads to the further movement of already new people. At the third stage, new residents of the middle class instead of forming an inner community life get outside their narrow community attracting other members of this class in order to finally make requests for state resources. This often may cause some tension between the pioneers and the new nobles.

At the last, in the fourth stage, gentrification process and the inflow of the middle class occur in parallel. It must be noted that such middle class means people from business and management circles and not from professional ones. Because of growing demand for dwelling in certain area, non-residential buildings are usually transformed into condominiums, housing for rent or speculation purposes. On top of all this there appear commercial activities and various consumer services. All these factors cause the increase of housing prices and rent prices which in turn bring more active movement of tenants and homeowners respectively. At that stage, some additional space is searched for in the city area to furnish the middle class with necessary housing.

From an academic point of view, gentrification, like all social processes, is ambiguous. Different people can find both strengths and weaknesses in it. The sniff with gentrification is that it involves the movement of people with low incomes to other areas it brings the destruction of local communities, it harms social diversity. From the point of view of social justice, gentrification is a problem, consider M. Bernt and A. Holm (2009, pp. 312–332).

However, the work of a researcher, of course, is not to judge, but to analyze the processes: how and why they occur.

In the academic literature that attempts to explain what is happening, gentrification is based on several explanations (three key explanations.)

First, the English geographer (Lees, 1994, pp. 199–217) states that the origin of gentrification stems from a change in industrial structure in large cities. The transition from manufacturing to services-based industries in domestic cities leads to a simultaneous change in the structure of the professional class mainly based on the production staff of the working class, which is increasingly replaced by white-collar workers, financial, cultural and service industries in big cities.

GENTRIFICATION AS A PHENOMENON OF A MODERN WORLD

Secondly, also in relation to industrial restructuring in inland urban areas, L. Lease and T. Butler (2006, pp. 467–487) believe that due to changes in class, changes also occurred in the cultural orientation, advantages, and working patterns of this new middle class segment that induced live in the inner city, instead of moving out of the suburbs. These researchers suggested that the purchase of real estate in the inner city was more focused on individualization and demand, rather than on the theory of mitigation of N. Smith.

In the end, Neil Smith believes that today gentrification is widely used as a strategy to supplant liberal urban policies. There is a transition from the policy of social reproduction, which was a priority to the policy of production of capital, which is at the center of neoliberal urbanism. The neoliberal state is becoming an agent, not a regulator (as before) of capitalism. As a result, the city is transformed from a place of social reproduction into a place of capital investment (Beauregard, pp. 35–55).

From the point of view of social stratification, gentrification means the eviction of the lower class and the lower stratum of the middle class by the more affluent members of the middle and upper stratum of the middle class to less prosperous areas. The center and the adjacent areas, given away to the elite, are essentially a kind of social clause, i.e. social isolation of one stratum from others, closure within the boundaries of its social group. If the sub-centering falls into the old industrial 3–5-mile zone that surrounds the business center not only in the American, but also in many Ukrainian cities, then enterprises lose the labor force that usually settled not far from them. Spatial separation of the place of work and place of residence may further reduce the material level of the poor (Trubina, 2011).

Usually in urban areas, gentrification occurs where infrastructure creates opportunities for cost-effective reconstruction. It also occurs in societies where the loss of productive employment has led to an increase in the number of middle-class specialists with the detention of central housing in the city and the associated abandonment of the suburbs.

Residents of urban areas who are likely to be displaced as a result of the process of gentrification are those who live in low-cost but architecturally desirable housing near central business districts. They occupy housing, which is abandoned and is no longer economically and politically valuable. Such people live in the area for various reasons; cheap rent, close employment opportunities or places may have historical or emotional significance. Their location may or may not be a matter of choice.

Today the fashion for places to live and work along with representatives of creative professions is set by start-up entrepreneurs and armies of programmers with high salaries. Bobo (from French “Bourgeois bohemian”, “bohemian bourgeoisie”) is a sociological concept introduced by American writer and journalist David Brooks. The term refers to the social class of bohemian bourgeois, formed in the late XX century in the United States) as a class was very accurately described by American journalist David Brooks,

who stressed that they prefer not to destroy the urban identity, but to make money on it. Art galleries are side by side with fashionable offices of technology companies located in the buildings of former factories, and organic food stores are just as popular as authentic cafes where they feed the newly fashioned simple cakes with mashed potatoes – once a cheap food for workers (Issenberg, 2004).

Old and unattractive urban areas are first populated by people with low incomes who do not have the opportunity to freely choose their place of residence due to the limited supply of cheap housing. In European cities, the working-class neighborhoods that arose around the old city center at the end of the 19th century became very often such areas. In the middle of the 20th century, the wages of workers allowed this urban class to start moving to private houses closer to the green areas outside the city, and less wealthy citizens began to occupy their old housing. At the end of the 20th century, these quarters, which have a very distinctive appearance, were beginning to gain popularity among young representatives of the creative class, who were slowly moving to similar areas in search of a new experience of urban living and lower prices. Over time, the number of such “urban explorers” (tracing from the English urban pioneers) increased, and related businesses started to appear in the area: frozen yoghurts, photo technical stores, etc. A more traditional audience was starting to move to the area: the infrastructure already appeared, and was much talked about the area. The value of real estate began to grow; developers were connecting, restoring old buildings and building wastelands. Such areas were included in tourist guides, and previous residents were forced to leave, since all the changes that were taking place often did not take them into account in any way. Such is the typical pattern of gentrification.

When it comes to social justice, gentrification poses a serious problem, because it anyhow implies displacement of low-income people, making them even more vulnerable. Both Bernt and Holm have emphasized this point. Furthermore, gentrification affects social and cultural diversity and is certainly at odds with the concept of open city that provides equal housing opportunities to all inhabitants. Nevertheless, there are several examples of “good” gentrification, which can benefit not only better-off newcomers. You might have heard about Eindhoven, a Dutch city, where Philips, one of the largest electronics companies in the world, had been headquartered for almost a century. In the late 1970s, the company started to farm out its production to Asia. Hundreds of skilled workers were laid off, and the city was also left with several abandoned and polluted factory complexes, acting as a reminder of the destructive side of global outsourcing. To tackle the industrial downturn, the local authorities initiated special programs which helped not only to create new jobs but also transform Eindhoven into a “top-technology and design” city. The old Philips buildings have evolved into state-of-the-art residential and commercial areas, and the famous Design Academy is now located there. Since 2002, Eindhoven has been hosting the annual Dutch Design Week, bringing together creative people from around the world. Other contributory factors of gentrification include tourism,

GENTRIFICATION AS A PHENOMENON OF A MODERN WORLD

---

as well as major cultural and/or sporting events – like the 2014 FIFA World Cup and the 2016 Summer Olympics held in Brazil. The preparation for these events involved construction of new sports facilities and road networks, improvement of transport links, redevelopment of Rio de Janeiro’s waterfront, etc. But this large-scale “upgrade” seriously affected the poorest strata – favela residents, who make up about 6 % of the country’s population, or over 11 million people. Their rickety houses were torn down, and the people themselves were relocated outside the city. Very few favelas – one of them is Babylonia, near Copacabana Beach – seem to have benefitted from gentrification. Having been “spruced up”, they became popular tourist attractions. But then again, not all residents are satisfied with the situation, asserting that tourists do nothing but add to their problems.

These are classic examples of gentrification in the west, but our situation is a bit different. German sociologist Matias Bernt argues that Gentrification stands on two pillars: the possibility of transferring ownership of real estate and the availability of capital. Both components are taken for granted in Western teachings, they are self-evident. There is capitalist property – and people can be moved in one way or another. And it also takes for granted the interest of investors, the ability to invest and make a profit. In addition, both components are not obvious in the post-Soviet countries, particularly in Ukraine. This is partly due to the privatization process when the apartments were given to those people who lived in them until 1991, that is, they became owners of elite apartments, not because they were rich, but because their ancestors, for example, had status achievements; in the USSR, they were party functionaries, high-ranking state officials, and sometimes shock workers. Often, people cannot afford to equip this housing in a decent way, and now to buy like housing is practically not available to the middle class. It is almost impossible to take a mortgage here because it is not profitable.

For example, in Kyiv before and today for the most part, to live in the center is an indicator of prestige. But today, the wealthy, like the Western rich, are moving out of town. Apartments with improved planning for free (or at symbolic prices) in our country were previously provided only to the (very small) part of the population that had some status achievements; in the USSR. However, today, with money, you can buy elite housing without any obstacles. Unfortunately, it is not about middle class.

Another thing is that the concept of elite and luxury housing has changed a bit. People are looking for comfort not only in square meters, but also in infrastructure, security and the community of “the same as they are” in class orientation.

The urban space is stratified in such a way that it is divided into open, closed and semi-closed social segments, intended primarily for the special class, who are conventionally called “insiders”. Places of concentration of only “insiders” can be whole cities or their districts, individual streets and buildings. The doorman and the guard, the janitor, determine whether the person “has the right” to enter where he wants. Anyone who is allowed to enter must prove his right to be inside. Moreover, the entire burden of proof lies on the one who wants to enter, and the right to decide whether this evidence is

satisfactory is concentrated entirely in the hands of those who control the entrance. There are different selection criteria. For example, to visit the theater, the most important criterion is money, although they may not miss it at the entrance, if a person does not meet certain other requirements, for example, is improperly dressed. A citizen's day of life is divided into periods of time spent in such protected spaces and spent on movement between them (we go from home to work, to college, to a club, to a restaurant or a concert hall, and then home). Between closed spaces there extends a vast area of free entry. We try to reduce the time spent in such intermediate areas where we are among the “alien”.

Therefore, all this leads to a more fragmented structure of gentrification. Buildings are being renovated point wise - and this is unlikely to have an impact on the entire area. Therefore, it is almost impossible to speak about gentrification in the full sense of this concept in our country. Another thing is that we can take some of the components, as well as signs of this process and trace them for example in Kyiv, maybe they will have a different nature and other qualities of manifestation. Perhaps they even will lead to a completely new functional concept inherent in the Ukrainian big cities.

In Kyiv, former industrial facilities can also be reused as multipurpose art spaces. Probably, the most popular of them is “Art Zavod Platforma” that serves as a venue for diverse workshops, festivals and charity fairs. Residential areas are being built on the old industrial sites as well – for instance, in a neighborhood called Vydubychi or on the Rybalsky (Fishermen) Isle. Interestingly, these areas, despite being situated quite far away from the city centre, have a fair chance of becoming prestigious – as the apartments are intended for middle to high income earners. In conclusion we can say that “Normal” gentrification in the context of normal political and economic development of the city, has positive and negative sides, and can be adjusted in some way by municipal authorities working for the benefit of urban residents. Whether gentrification is an unambiguous good or evil is impossible to say, it can only be used for the good of the city, but it always has “losers”. In short, gentrification carries a positive economic impetus for the city, achieved through increasing social inequality.

This process has been researched and is still researched by many scientific journalists, economists and public figures today. In the case of our country, I think we should pay more attention to the nature, characteristics and transformation of the concept into our social reality.

As E. Trubina writes, no matter what narratives of urbanization are suggested by urbanists, it always makes sense to investigate exactly how it manifests itself in a particular region and what kind of attitude it causes to itself (Trubina, 2011, pp. 201–501).

The unification and international style of cities emerge, but also another connotation of the process of substitution appears on which the gentrification process is based.

Environment is changing with some jobs being replaced by others. Instead of grocery shops and hairdressing salons coffee shops and barber shops appear. With new technologies, there is no need in a large number of offices and a lot of people working

GENTRIFICATION AS A PHENOMENON OF A MODERN WORLD

---

there. However, more and more entertainment and sports centers emerge where most communications and social contacts take place.

We can witness growing national exclusion in the social space of cities. Let us give an example of gentrification (national exclusion) that happened in one of Brooklyn districts. The Polish and Latin American communities lived and worked there maybe not quite legally. They had their own grocery shops, where all the surroundings came for delicious and high-quality products. But suddenly some oddly looking people, the so-called free-lance, settled down in the area, began to open barbershops and tattoo parlors, where the local “bohemians” already worked.

Many informal residents have changed the social composition of the area; prices for housing and rent have risen. Emigrants had to sell their business and leave this place. It is difficult to say whether it is good or bad what happened. Perhaps if the security aspect of this district is concerned, the situation has improved, the streets have become cleaner, and safer. Many residents are satisfied with what happened in their district. However, who are these residents? Perhaps they are those free-lance and bohemians that have now moved in this area.

Conclusions. Gentrification is a complex socio-economic process with many aspects to consider, which depend both on the country and the city, and on the social, economic and political structure of the district or city.

Now this phenomenon is much broader in its context than it was even 10 years ago and the task of the researcher is to study all sorts of newly emerging aspects of this process, to regard the social space of the city and conceptualize these new branches of gentrification depending on the subjective as well as objective factors affecting this process.

References:

1. Atkinson, R. Bridge, G. (2005). *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. London, Routledge.
2. Beauregard, R. (1986). *The Chaos and Complexity of Gentrification*. In *gentrification of the city N. Smith and P. Williams*. Boston: Allen and Unwin (pp.35–55).
3. Bernt, M. Holm, A. (2009). ‘Is it, or is not? The Conceptualization of Gentrification and Displacement and its Political Implications in the Case of Berlin-Prenzlauer Berg?’. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, Vol. 13, issue 2–3, pp. 312–332. DOI:<https://doi.org/10.1080/13604810902982268>.
4. Butler, T. Lees, L. (2006) ‘Super-Gentrification in Barnsbury, London: Globalization and Gentrifying Global Elites at the Neighbourhood Level’. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 31, no. 4, pp. 467–487.
5. Clay, P. L. (1979). *Neighbourhood Renewal*. Lexington, MA: D. C. Heath.
6. Glass, R. (1964). *London: Aspects of Change*. London: MacGibbon & Kee.

7. Hamnett, C. (2003). 'Gentrification and the Middle-Class Remaking of Inner London: 1961–2001'. *Urban Studies*, Vol. 40, issue 12, pp. 2401–2426. DOI:<https://doi.org/10.1080/0042098032000136138>.

8. Hamnett, C. (1991). 'The Blind Men and the Elephant: The Explanation of Gentrification'. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 16, no. 2, pp. 173–189. DOI:[10.2307/622612](https://doi.org/10.2307/622612).

9. Issenberg, S. (2004). "David Brooks: Boo-Boos in Paradise". *Philadelphia*, [online] Available at: <https://www.phillymag.com/articles/2004/04/01/david-brooks-booboos-in-paradise/> [Accessed 15 of March 2018].

10. Lees, L. (1994). 'Gentrification in London and New York: an Atlantic gap?' *Housing Studies*, Vol. 9, no. 2, pp. 199–217. DOI:<https://doi.org/10.1080/02673039408720783>.

11. Smelser, N. (1994). *Sociology*. Translated from English. Moscow: Feniks.

12. Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.

13. Trubina, E. (2011). *Gorod v teorii. Opyty osmysleniya prostranstva* [City in theory: experiences of understanding space]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie.

UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS/
UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS

UDC 94(477)

Mikołajczak Aleksander

Doctor habilitated, Professor,

Adam Mickiewicz University in Poznan,

Poznan, Poland

Dymczyk Rafał

<https://orcid.org/0000-0003-4188-030X>

Doctor habilitated,

Adam Mickiewicz University in Poznan,

Poznan, Poland,

dymczyk@wp.pl

UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS

The article deals with the tradition of pilgrimage from the Ukrainian lands to the territory of St. Athos. The context for this is the religious and civilization processes in the European territories from the time of the Middle Ages. The article emphasizes the special importance of Athos precisely for Orthodox travelers. The Russian position regarding the study of this issue is also noted to be determined by the great-power position of the Russian clergy and the concept of “Third Rome”. It is noted that the Ruthenians (Ukrainians) presence in Athos for many centuries was a reflection of the international situation. The most famous monasteries of the Ukrainian pilgrimage on the Holy Mount Athos were the monasteries of St. Pantaleon and St. Andrew.

With the Orthodox Church of Ukraine obtaining autocephaly in 2018, it allows us to look into the issues the Ukrainian lands ties with Athos in a new context. Therefore, there is a need to create a broad international scientific team of historians, philologists, culturologists and religious scholars for the purpose of its detailed study. This idea is important not only for the Ukrainians but also for the Poles, since there is a need to confront Russian nationalism and the idea of the “Third Rome”, been the basis of the dictatorial power of Russia over other Slavic nations.

Key words: Athos, monasticism, pilgrimage, monasteries.

Миколайчак Олександр, доктор габілітований, професор, Університет Адама Міцкевича у Познані, Познань, Польща

Димчик Рафал, доктор габілітований, Університет Адама Міцкевича у Познані, Познань, Польща

Українські ченці та паломники на Святому Афоні

У статті розглядається традиція паломництва з українських земель на територію святого Афону. Контекстом для цього служать релігійні та цивілізаційні процеси на європейських теренах від часів Середньовіччя. Підкреслюється особливе

значення Афону саме для православних мандрівників. Відзначається також і російська позиція стосовно вивчення даного питання, що зумовлюється великодержавною позицією російського духовенства і концепцією «Третього Риму». Наголошується, що присутність русинів (українців) на Афоні впродовж багатьох століть було відображенням міжнародної ситуації. Найбільш відомими монастирями паломництва українців на Афоні були обителі святого Пантелеймона та святого Андрія.

Отримання автокефалії Православною Церквою України у 2018 р. дозволяє подивитися на питання зв'язку українських земель із Афоном уже в новому контексті. Тому виникає потреба створення широкої міжнародної наукової команди істориків, філологів, культурологів та релігієзнавців з метою його детального вивчення. Ця ідея важлива не лише для українців, але й для поляків, оскільки існує необхідність протистояти російському націоналізму та ідеї «Третього Риму», котрі були основою диктату влади Росії над іншими слов'янськими націями.

Ключові слова: Афон, чернецтво, паломництво, монастирі.

Миколайчак Александр, доктор габилитований, професор, Университет Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Дымчик Рафал, доктор габилитований, Университет Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Украинские монахи и паломники на Святом Афоне

В статье рассматривается традиция паломничества из украинских земель на территорию Святого Афона. Контекстом для этого служат религиозные и цивилизационные процессы на европейских просторах со времен Средневековья. Подчеркивается особое значение Афона именно для православных путешественников. Отмечается также и российская позиция относительно изучения данного вопроса, что определяется великодержавной позицией российского духовенства и концепцией «Третьего Рима». Подчеркивается, что присутствие русинов (украинцев) на Афоне в течение многих столетий было отображением международной ситуации. Наиболее известными монастырями паломничества украинцев на Афоне были обители святого Пантелеймона и святого Андрея.

Получение автокефалии Православной Церковью Украины в 2018 г. позволяет смотреть на вопрос связей украинских земель с Афоном уже в новом контексте. Поэтому возникает необходимость создания широкой международной научной команды историков, филологов, культурологов и религиоведов с целью его дальнейшего изучения. Эта идея важна не только для украинцев, но и для поляков, поскольку существует необходимость противостоять российскому национализму и идее «Третьего Рима», которые были основой диктата власти России над другими славянскими народами.

Ключевые слова: Афон, монашество, паломничество, монастыри.

UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS

Wstęp. Tradycja pielgrzymowania posiada w chrześcijaństwie długą historię i choć nie jesteśmy w stanie określić dokładnej daty, to z całą pewnością możemy stwierdzić, że sięga ona swymi korzeniami momentu narodzin tej religii (Nowy Leksykon Biblijny, 2011, pp. 579–580). W tym czasie chrześcijanie mieli już okazję zetknąć się z różnymi kulturami i tradycjami, najpierw za sprawą podróży apostołów, a następnie dzięki odwiedzaniu miejsc związanych z życiem i męką Chrystusa. Ciekawe, że już w swych początkach Kościół wykorzystywał proces akulturacji do szerzenia wiary wśród różnych ludów i nacji Imperium Rzymskiego. W ten sposób dialog międzykulturowy oraz przenikanie się różnych tradycji w łonie chrześcijaństwa stawało się podstawowym czynnikiem kształtowania uniwersalnej tożsamości Kościoła, wedle słów:

Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani
człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny i kobiety, wszyscy
bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie.
(Gal. 3:28)*.

To dzięki kontaktom z innymi kulturami, a zwłaszcza odpowiedniemu wykorzystaniu zdobytych dzięki nim doświadczeń, chrześcijaństwo nie tylko wzbogaciło się o elementy zaczerpnięte z innych kultur, lecz także rozwinęło swą zdolność do przekraczania granic.

Prezentacja głównego materiału badawczego. Wiedza, wartości, wzorce i idee rozprzestrzeniały się wśród chrześcijan nie tylko dzięki działalności biskupów i kleru, lecz ogromny wpływ miało na topielgrzymowanie do miejsc świętych i sanktuariów. Oczywiście pierwowzorem takich pielgrzymek było odwiedzanie Ziemi Świętej, która tradycja miała swe starotestamentowe źródła związane z wizytami w Świątyni Jerozolimskiej (por.: Ps76; 84), a także nowotestamentowe – związane z osobą Chrystusa (J 7, 1–11; 14–24; Mt 21, 1–10; Dz 2, 1–11). W późniejszym okresie dla zachodniego chrześcijaństwa szczególnie ważny okazał się ruch pielgrzymkowy na Szlaku św. Jakuba do Santiago de Compostella (Starkie 1965). Podobne znaczenie i rangę dla wschodniej tradycji chrześcijaństwa miały pielgrzymki odbywane na Świętą Górę Athos (Holy Pilgrimages Towers of Orthodoxy, 2003).

Rozejście się w 1054 roku dróg Kościoła wschodniego i zachodniego doprowadziło do rozłamu także w tradycji pielgrzymkowej. Jeśli Ziemia Święta pozostawała celem pielgrzymów zmierzających do niej zarówno z kanonicznych obszarów katolicyzmu i prawosławia, to Święta Góra Athos nawiedzana była prawie wyłącznie przez wyznawców ortodoksji. Nie mamy niestety opracowań dotyczących skali tego zjawiska w

---

*Wszystkie cytaty z Pisma Świętego za: *Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań, Pallotinum, 2000.

średniowieczu i potem w czasach wczesnonowożytnych, wydaje się jednak, że jego intensywność była znacznie mniejsza niż pielgrzymowanie ludzi Zachodu do Ziemi Świętej. Przykładowo z lat 1300-1540 zachowało się około trzystu relacji pielgrzymów jerozolimskich, oraz 38 relacji pątniczych z Drogi św. Jakuba (Szymborski, 2006, p. 33). Z kolei Ciril Pavlikianov w swojej monografii dotyczącej athoskich pielgrzymów w okresie bizantyjskim skupia się głównie na przedstawicielach arystokratycznych rodów greckich, gruzińskich i słowiańskich, nie uwzględniając w szerszym zakresie pielgrzymów pochodzących z niższych warstw społecznych, których z pewnością było wielu (Pavlikianov, 2001).

Problem pielgrzymowania na Świętą Górę skomplikował się jeszcze bardziej po zajęciu w XIV wieku ziem bałkańskich przez wyznających islam Turków osmańskich, co utrudniło kontakty chrześcijańskiej ludności z tym duchowym ośrodkiem ortodoksji. Konfiskacie uległy wówczas dobra athoskich monasterów położonych poza terenem Świętej Góry, a na same klasztory nałożono wysokie podatki i kontrybucje. Spowodowało to słabszą kondycję monasterów, co nie sprzyjało przyjmowaniu w nich pielgrzymów (Dymczyk, 2017, p. 37). Sytuacja ta zaczęła zmieniać się dopiero w XVII w., gdy na skutek zmian politycznych zachodzących na terenach bałkańskich i do nich przyległych nieoczekiwanie poprawiły się warunki bytowe, co związane było ze słabnięciem władzy Imperium otomańskiego (Dymczyk, 2017, p. 39). Tak czy inaczej, badania źródłowe dotyczące ówczesnych ruchów pielgrzymkowych są niezwykle utrudnione ze względu na rozproszenie dokumentów, a także niedostateczne jeszcze ich rozpoznanie.

Dla prawosławnych pielgrzymów, praktycznie od momentu rozejścia się eklezjalnego związku Kościoła wschodniego i zachodniego, Święta Góra Athos stała się jednym z najważniejszych miejsc peregrynacji. Brak możliwości poruszania się, bądź sporadyczny i bardzo utrudniony dostęp do miejsc pielgrzymkowych w Palestynie, skierował zainteresowanie wiernych na athoskie monastery. O ile do roku 1453 istotnym celem wyjazdów był Konstantynopol, w którym znajdowały się najcenniejsze relikwie chrześcijaństwa, to jednak po jego upadku właśnie Święta Góra stała się najważniejszym celem świętych odwiedzin wyznawców Kościoła wschodniego (Christou, 2003, pp. 258–272). Alternatywą stały się wówczas lokalne miejsca pielgrzymkowe, w tym prawosławne klasztory takie jak: monaster Rylski w Bułgarii, monaster Studenica w Serbii, czy klasztory Bukowiny w Rumunii. W przypadku Ukrainy takim szczególnie chętnie nawiedzanym miejscem okazała się wówczas Ławra Pieczerska w Kijowie (Mykhailyna, Sitkarova, Pyvovarov, 2001) czy też Uspenski monaster w Czernichowie (Ignatenko, 2013, p. 525). Często ich zasięg był jednak jedynie lokalny, tak więc nie mogły one w pełni rywalizować z tak silnym i popularnym ośrodkiem jak im była Święta Góra Athos.

Wiele informacji pokazujących odmienną rolę pielgrzymowania w prawosławiu, znajdziemy w książce *Holy Pilgrimages. Towers of Orthodoxy* (2003) wydanej we

UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS/ UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS

---

współpracy z Instytutem Studiów Narodowych i Religijnych w Salonikach, na którą już się wcześniej powoływaliśmy. Jest to jednak opracowanie faworyzujące – ze względu na miejsce swego powstania – grecką tradycję pielgrzymkową, podczas gdy słowiański aspekt tego ruchu został w nim uwzględniony jedynie marginalnie. Jeśli chodzi o ukraińskich pielgrzymów na Świętą Górę Athos, to trudno ufać także rosyjskim opracowaniom, które skupiają się głównie na kontaktach Cerkwi Moskiewskiej z monasterem św. Pantalejmona oraz skitem św. Andrzeja (Antonij, o. (Danilin), 2015).

Ta rosyjska perspektywa, niesprzyjająca uwzględnianiu specyfiki ukraińskiego prawosławia, wynika z przyczyn historycznych. Po upadku Konstantynopola to Rosja stała się największym prawosławnym krajem na świecie. Sytuacja ta przyczyniła się do narodzin przeświadczenia o wyjątkowej roli tego kraju w chrześcijańskiej ortodoksji, co w połączeniu z wielkorusyjską ideologią doprowadziło do ukształtowania idei Moskwy jako „trzeciego Rzymu” (de Lazari, 1995, pp. 9–19). Wokół tego mitu przez stulecia kształtowanotożsamość narodową, a również obecne elity Rosji budują swoją pozycję w oparciu o to przeświadczenie. Od lat władcy Rosji, a także późniejsi rządzący nią autokraci, odwoływali się do idei „trzeciego Rzymu” (Romanowski, 2013) dla ugruntowania swej pozycji, a także wielkomocarstwowych ambicji Rosjijako centralnego miejsca prawosławnego świata. Podobną politykę prowadziła także moskiewska Cerkiew obejmująca swoją jurysdykcją nie tylko Rosję, ale także szereg innych państw: Białoruś, Litwę, Łotwę, Estonię i Mołdawię, a do 2018 roku także Ukrainę (Radziwiłowicz, 2019).

Święta Góra Athos praktycznie od zawsze obecna była w kulturzeszeroko rozumianego rosyjskiego prawosławia ze względu na intensywne kontakty zarówno z monasterem św. Pantalejmona, jak i skitem św. Andrzeja oraz pozostałymi słowiańskimi klasztorami, głównie Zografem, a w mniejszym stopniu Chilandarem. Stanowiły one swoisty przyczółek dla rosyjskiej kultury w przestrzeni Świętej Góry.

Klasztor św. Pantalejmona był wzmiankowany po raz pierwszy w roku 988. Został on założony przez Leoncjusza z Tesaloniki i nazywany był początkowo Monasterem Tesaloniczanina. Nie zachowały się jednakże żadne dokumenty, które wskazywałyby na jego związki z pierwiastkiem słowiańskim, możemy więc uznać, że był to monaster grecki. Trudno bowiem zakładać, by w roku przyjęcia chrześcijaństwa na Rusi (988), jej przedstawiciele myśleli o zakładaniu swojego monasteru na Świętej Górze Athos.

W ewidencji athoskiej z roku 1016 pojawia się monaster, w odniesieniu do którego używa się greckiego określenia „*tou Rhos*”, co możemy przetłumaczyć jako „ruski”. W dokumencie tym widnieje podpis igumena – hieromnicha Gierasimosa. Pojawienie się wpisu przedstawiciela tego klasztoru pozwala nam przyjąć, że monaster ten musiał być założony jeszcze wcześniej. Stało się to w czasach, gdy żył jeszcze święty Atanazy Athoski (+1000), który uznawany był za głosiciela idei, żeby każdy naród wchodzący w skład Cesarstwa, albo utrzymujący z nim stosunki, posiadał swoje przedstawicielstwo na Świętej Górze (The most ancient Russian monasteries on Holy Mount Athos being restored 2019). W jeszcze innych dokumentach z roku 1030 monaster ten wymieniony

został już z nazwy, jako miejsce związane z mnichami ruskimi. Pojawia się wtedy nazwa – Ksylurgu (*Xylourgou*). W późniejszym okresie monaster św. Pantalejmona popadł w ruinę (XII wiek) i został prawie zupełnie opuszczony. Dopiero w roku 1169 r. zasiedlili go ponownie ruscy mnisi z monasteru Ksylurgu, od tego momentu monaster św. Pantalejmona znany jest jako Russikon (ruski).

Ważne jest zatem uświadomienie sobie, że tradycja ta ma o wiele szerszy zasięg, niż suponuje to dzisiaj Cerkiew moskiewska. Przez wszystkie wieki swojego istnienia monaster św. Pantalejmona stanowił bowiem wśród innych athoskich monasterów swoistą enklawę, nie tylko rosyjskiej, czyli moskiewskiej obecności, ale także szerzej obecności innych wschodniosłowiańskich nacji. W tym sensie określenie „Rusini” w tradycji historiografii polskiej odnosi się do ludności prawosławnej zamieszkującej ziemie I Rzeczypospolitej, wśród których najważniejszą grupę stanowili Ukraińcy i Białorusini. W rozumieniu współczesnych badaczy ukraińskich, w Rzeczypospolitej okresu XVI–XVIII w. nazwa „Rusini” (łac. *Rutheni*) odnosiła się do określania wspólnie Ukraińców i Białorusinów – w odróżnieniu od „Moskali”. Z tego punktu widzenia, w innym rozumieniu dotyczyło ono tylko Ukraińców – odróżnianych od „Litwinów” i innych nieprawosławnych mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego (Isaievych, 2012, p. 372). W tradycji polskiej termin „Rusini” odnoszony jest historycznie do narodów wschodniosłowiańskich i ludności prawosławnej na terenach historycznej Rusi Kijowskiej, wchodzących później w skład: Wielkiego Księstwa Litewskiego, Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, a od drugiej połowy XVI wieku Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Carstwa Rosyjskiego (Brückner, 1927; Rusini, 1964, p. 208).

Odzwierciedleniem tego szeroko wschodniosłowiańskiego charakteru monasteru św. Pantalejmona jest zwłaszcza jego nowożytna historia. Wspólnota ta przeżywała wznioły i upadki, jak np. w wieku XVII gdy monaster św. Pantalejmona pustoszał, tak że w latach 1725–1726 pozostało w nim tylko czterech mnichów: dwóch rosyjskich i, co ciekawe, dwóch bułgarskich (Słowiańszczyzna wschodnia). Poprzez wieki obecność Rusinów na Świętej Górze była odzwierciedleniem sytuacji międzynarodowej. Kilkakrotnie liczba ruskich mnichów została drastycznie zredukowana. Pomijając czasy najazdów mongolskich na Wielkie Księstwo Moskiewskie w XIII wieku, po raz drugi podczas wojny toczonej przez Piotra I Wielkiego z Turcją w latach 1710–1711, a po raz ostatni po wybuchu Rewolucji Październikowej w 1917 roku. Zwłaszcza te dwa ostatnie okresy, były dla monasteru katastrofalne (Speake, 2002, pp. 157–161).

Wojny toczne przez następców Piotra I osłabiły zainteresowanie sprawami athoskimi w Imperium, co przyczyniło się równocześnie do osłabienia rosyjskich wpływów na Świętej Górze. Monaster został nawet na pewien czas przejęty przez Greków, którzy porzucili jego stare zabudowania i przenieśli się na nowe miejsce na wybrzeżu, czyli do jego obecnej lokalizacji. Podjęta została wtedy próba ograniczenia rangi klasztoru św. Pantalejmona, oraz usunięcia go ze spisu athoskich monasterów. Nie uczyniono tego

UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS/ UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS

---

tylko dzięki sprzeciwowi patriarchy Konstantynopola Kallinika IV, doceniającego wkład Rosji w walkę z Turcją i sprzeciwiającego się marginalizowaniu jej roli na Świętej Górze.

Po latach ograniczonych kontaktów monasteru z Imperium Rosyjskim, od roku 1840 reprezentantów Cerkwi Moskiewskiej na Świętej Górze na powrót zaczęło przybywać. W 1875 roku stanowili oni już większość w klasztorze św. Pantalejmona, mogli więc wybrać spośród siebie igumena. Ciągły napływ nowych alumnów doprowadził do tego, że w 1909 roku było już ich 1440. Ich pozycja materialna była bardzo dobra, bowiem carowie rosyjscy obsypywali klasztor hojnymi darami, rozbudowując i przekształcając go niemal w małe miasto (Kokkas, 2005, pp. 212–214; Penizikis, 2003, p. 48, 50, 59). W tym czasie nasilił się również napływ prawosławnych pielgrzymów z całego terenu imperium carów, wśród których dużą grupę stanowili z pewnością Ukraińcy, choć stwierdzenie tego wymagałoby gruntownego potwierdzenia w źródłach. Nie jest to łatwe, gdyż narracja Cerkwi Moskiewskiej nakierowana była zawsze sprowadzanie udających się na Świętą Górę Athos wyznawców prawosławia z terenów Cesarstwa Rosyjskiego jako Rosjan, bez rozróżniania ich rzeczywistego narodowego pochodzenia.

Innym świadectwem nasilania się od II połowy XIX wieku rosyjskich wpływów na Świętej Górze, stała się także fundacja skitu św. Andrzeja. Darowizny rosyjskich carów, Aleksandra II i Mikołaja II, uczyniły z niego największy, najbogatszy i najbardziej zaludniony skit athoski. W okresie swego największego rozkwitu – w 1914 roku, przebywało w nim aż około 800 ruskich mnichów (z ogólnej liczby 3 615 przybyłych wtedy z terenów Cesarstwa Rosyjskiego). Jak duża była liczba rosyjskich mnichów świadczy fakt, że cała athoska społeczność liczyła wtedy niewiele ponad dziesięć tysięcy! Dopiero rewolucja październikowa i związane z nią późniejsze przemiany spowodowały ustanie napływu nowicjuszy oraz środków na utrzymanie klasztorów, powodując ruinę i upadek wspólnoty. Sytuacja ta wpłynęła oczywiście na zaprzestanie pielgrzymek z terenów Rosji sowieckiej na Świętą Górę, pozbawiając równocześnie także Ukraińców możliwości nawiedzania monasteru św. Pantalejmona i skitu św. Andrzeja.

Wpływ rosyjskiej tradycji Pantalejmona i skitu św. Andrzeja na historyczne dziedzictwo Świętej Góry przejawia się zarówno w sferze religijnej, poprzez obecność ruskiego, a więc także ukraińskiego prawosławia, jak i w artystycznej, wyrażającej się w odmienności stylu katolikonów i zabudowań klasztornych. Cyrylicy inskrypcje na stellach nagrobnych, dzwonach i freskach niosą w sobie przesłanie wschodniosłowiańskiej tradycji i duchowości. Nacjonalistyczny wręcz charakter rosyjskiego prawosławia nie pozwolił jednak w należyty sposób wyartykułować się ukraińskiej tradycji (Зайцев, 2013, pp. 54–72). Nie ulega jednak wątpliwości, że jest ona głęboko uobecniona w kulturowym wymiarze słowiańskiego *sacrum* Świętej Góry, wyraźnie obecnym w tradycji monasteru św. Pantalejmona i skitu św. Andrzeja (Naumow, 2002, pp. 47–48).

O ile obecność rosyjskich mnichów i pielgrzymów w przestrzeni Świętej Góry Athos stanowi zagadnienie wielokrotnie podejmowane już przez badaczy, to kwestie związane z obecnością Ukraińców w tym świętym miejscu, nie są problemem ani

poznany, ani dostatecznie przebadany. Dzieje się tak głównie z powodu nacjonalistycznego nastawienia rosyjskich uczonych, którzy podejmowali ten temat jedynie z pozycji Cerkwi Moskiewskiej, nie zauważając i celowo marginalizując ukraiński wkład w tworzenie duchowych fundamentów athonoskiego *sacrum* (Gumiljov, 2018, pp. 148–149). To samo nastawienie widzimy dzisiaj na rosyjskojęzycznych stronach internetowych poświęconych słowiańskiej obecności na Świętej Górze, które praktycznie ograniczają się do dokumentowania rosyjskiego zaangażowania na Athosie.

W tej sytuacji rozpoczęcie badań nad związkami Ukrainy z duchowym centrum prawosławia, jakim jest Święta Góra Athos, wydaje się ważną i nagłą kwestią, gdyż obecna sytuacja Cerkwi ukraińskiej, która w 2018 roku uzyskała autokefalię i uzależniła się od moskiewskiej jurysdykcji, stwarza zupełnie nowy kontekst i skłania do rewizji rosyjskocentrycznego punktu widzenia na te kwestie (Homenko, Denisov, 2019). Jest to tym bardziej istotne, że Cerkiew Moskiewska rozpoczęła kampanię udawadniania błędności i szkodliwości tej decyzji, czego dowodem jest chociażby wydana w j. rosyjskim na Świętej Górze Athos publikacja pt. *Ukraińska autokefalia*, opatrzona znamionym podtytułem: *Ukrywanie i niewłaściwa interpretacja dokumentów*.

Nie ulega bowiem wątpliwości, że ruch pielgrzymkowy na Athosie w ogromnej mierze obejmuje Ukraińców, którzy dotąd traktowani byli przez tamtejszych rosyjskich mnichów jako wierni Cerkwi Moskiewskiej. Jest to trudne do zaakceptowania zarówno z punktu widzenia uniwersalizmu prawosławia, jak i rzeczywistego poczucia narodowego wielu nawiedzających klasztory Ukraińców. Wydaje się zatem, że podjęcie badań nad pielgrzymowaniem ukraińskim na Świętą Górę odsłoniłoby rzeczywisty historyczny wymiar tego zjawiska. Pokazałoby to odmienną specyfikę wiary i kultury ukraińskiej na Świętej Górze, w stosunku do tak uwypuklanej dotąd tradycji rosyjskiej (Naumow, 1996, pp. 11–21).

Jest to zagadnienie ważne nie tylko z punktu widzenia Ukraińskiej tożsamości, lecz także wielonarodowego dziedzictwa I Rzeczypospolitej, w której Rusini, acz za tym idzie również Ukraińcy, odgrywali istotną kulturotwórczą rolę. Stanowiło to czynnik kształtowania się tożsamości przekraczającej granice narodowości we wspólnym poczuciu przynależności do szerszej, bardziej uniwersalnej wspólnoty chrześcijaństwa (Naumow, 2002). Było to istotnym dziedzictwem Bizancjum w szeroko rozumianej europejskiej cywilizacji, w której prawosławie jest wciąż mało docenianym czynnikiem kształtowania uniwersalnego ducha (Warsonofiusz, B. (Doroszkiewicz), 2018). Jest zatem w interesie zarówno Ukrainy jak i Polski, by podjąć wspólną refleksję nad dziedzictwem prawosławia jako wiary wyznawanej przez ogromne rzesze obywateli I Rzeczypospolitej. Dla obu bowiem narodów niezwykle ważnym jest przeciwstawianie się wielkorusyjskiemu nacjonalizmowi i idei Moskwy jako „trzeciego Rzymu”, która zawsze prowadziła do narzucania przez Rosję dyktatu siły wobec wszystkich słowiańskich nacji (Romanowski, 2013).

UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS/ UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS

Idea przeprowadzenia szeroko zakrojonych badań nad ukraińską obecnością na Athosie wiąże się z potrzebą powołania międzynarodowego zespołu, składającego się z uczonych ukraińskich, białoruskich i polskich. Powinni oni dysponować różnymi kompetencjami: historiograficznymi, filologicznymi, kulturoznawczymi, religioznawczymi czy też wiedzą z zakresu wiedzy o sztuce. Tylko bowiem spojrzenie na problem z różnych perspektyw, któremu towarzyszyłoby przyjęcie odpowiedniej metodologii dobranej pod kątem takiego projektu, może zdecydować o sukcesie całego przedsięwzięcia. Musiałaby być ona interdyscyplinarna w szerokim tego słowa znaczeniu, uwzględniając szeroką problematykę badań. Tylko tak zróżnicowana grupa pozwoli na przebadanie całego interesującego nas problemu w obszarze szeroko pojętych nauk humanistycznych.

Chcąc badać kwestie związane z pielgrzymowaniem Ukraińców na Athos, tylko częściowo możemy wykorzystać metodologię stosowaną przez badaczy z Europy Zachodniej, bowiem ich perspektywa nie obejmuje zagadnień istotnych dla dziedzictwa prawosławia, a także nacechowana jest katolickim punktem widzenia oraz ściśle związana jest ze specyfiką kultury łacińskiej. Innym problemem jest kwestia wykorzystania źródeł, które w przypadku Świętej Góry Athos podzielić można na kilka grup, wśród których są manuskrypty, księgi pielgrzymów, oficjalne dokumenty i reskrypty, a także dokumenty ikonograficzne, takie jak freski, ikony oraz inne podobne sakralne artefakty.

Wydaje się także, że należałoby szeroko uwzględnić źródła literackie, w których odbijała się specyfika ukraińskiego prawosławia w kontekście jego obecności wśród wyznawców katolicyzmu na obszarach I Rzeczypospolitej. Interesującą możliwością byłoby także interpolacja doświadczeń duchowych wyznawców prawosławia, na sytuację pielgrzymów odwiedzających Athos. Dobrym przykładem możliwości takich badań nad poezją jest chociażby twórczość bułgarskiej pisarki Emilii Dworjanowej. Chociaż jako kobieta nie miała ona możliwości wstępu na Świętą Górę, jednak kontakty z pochodzącymi stamtąd przedmiotami odcisnęły realne piętno na jej twórczości, co widać w jej eseju *Отказаната икона*:

Висеше в найтъмниягъл на източната стена,
в спалнята баба ми. Там винаг светеше огънче. Понякога се
спирах ме пред нея, баба мевдигаше на ръце и казваше – виж,
това е Богородица Преблагодатна, донесена е чак от
Атон... – а аз се плашех (Otkazanata ikona, 2008).

Warto przebadac, czy we wspolczesnych utworach literackich tworzonych przez ukraińskich (a także polskich i białoruskich) pisarzy, również nie pojawiają się odniesienia do pielgrzymek na Świętą Górę, lub chociaż nawiązania do tej tematyki. Być może zebranie i przebadanie takich materiałów, pozwoliłoby rzucić ciekawe światło na kwestie ukraińskiej obecności na Athosie.

Podobnie ciekawą perspektywą mogłoby być prześledzenie athoskich inspiracji w sztuce ukraińskiej, nie tylko sakralnej. Wciągu wieków na ziemiach ukraińskich

wykształcił się specyficzny styl budowania cerkwi, w pewnej mierze nawiązujących w swym kształcie do wzorców znajdujących się na Świętej Górze. Wiele ikon wzorowanych jest na pierwowzorach z terenu Athosu, a tamtejsze wątki obecne są praktycznie w całej ukraińskiej sztuce. Porównując zainteresowanie tym tematem w innych krajach, warto zauważyć, że w motywy athoskie częściej wykorzystywali w swej twórczości artyści niż pisarze (Dymczyk, 2008, pp. 179–187). Założyć możemy, że z taką samą sytuacją mamy do czynienia na Ukrainie, a dokładne przeanalizowanie wpływu Świętej Góry na narodową twórczość, pozwoliłoby lepiej zrozumieć tożsamość i duchową odrębność Ukraińców.

Niewątpliwie interesującym byłoby równoczesne włączenie do prowadzonych dociekań językoznawców, co pozwoliłoby na przeprowadzenie szerokich badań onomastycznych. Kwestia obecności odniesień zarówno do samego ruchu pielgrzymkowego jak i do konkretnych miejsc z nim związanych, powinna dostarczyć interesujący materiał badawczy. Również kwestie związane z popularnością poszczególnych imion w danych okresach, czy też wezwania budowanych wtedy kościołów, powiedzą nam wiele o popularności konkretnych świętych. Często bowiem popularność patronów wiązała się z odbywanymi do ich athoskich monasterów pielgrzymek (Mosingiewicz, 1982, p. 95).

Również zachowane do dziś w muzeach przedmioty wykorzystywane przez pielgrzymów mogą dostarczyć nam wielu ciekawych informacji na temat ich podróży. Kije pielgrzymie, sakwy podróżne i pielgrzymie znaki były często składane wraz ze zmarłymi pątnikami do grobów, dzięki czemu mogą dzisiaj stać się obiektem naszych szczegółowych badań. Nawet jeżeli nie zachowały się same przedmioty, dużo informacji mogą dostarczyć nam ich przedstawienia ikonograficzne (Knapiński, 2002, pp. 259–267). Takie dociekania mogą stać się źródłem interesujących wniosków, zwłaszcza w kontekście popularnego ostatnio tzw. zwrotu ku przedmiotom (Olsen, 2013).

Zupełnie unikatowym źródłem informacji są także księgi pielgrzymów, czyli wpisy ich obecności przechowywane w athoskich monasterach. Interesujące dla badaczy są zarówno te współczesne, które często znajdziemy w tamtejszych *archontariki*, jak i te przechowywane od lat w archiwach i bibliotekach. Autorzy tego tekstu sami są w posiadaniu dokumentacji fotograficznej pochodzących z różnych okresów takich spisów z kilku athoskich klasztorów*. Niestety jest to na tyle wybiórcza próbka, że nie sposób na jej podstawie snuć uogólniających wniosków dotyczących skali i zasięgu ruchu pielgrzymkowego Ukraińców na Świętą Górę Athos. Dopiero źródłowe poszerzenie takiego materiału, pozwoliłoby na jednoznaczne zdefiniowanie współczesnego wymiaru tego procesu.

---

*Posiadam materiał zdjęciowy z ksiąg pielgrzymy z klasztorów Wielkiej Ławry, Zografu, Pantalejmona i monasteru św. Pawła, zebrany podczas jedenastu wypraw naukowych na Świętą Górę w latach 2002–2016. Może on zostać wykorzystany do proponowanych badań. (R.D).

UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS/ UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS

Wnioski. Uważamy, że zarysowany powyżej projekt przeprowadzenia badań w zakresie obecności Ukraińców w przestrzeni Świętej Góry, doprowadzić może do różnych konkluzji, znacznie zapewne różniących się od wizji kreowanej przez Cerkiew Moskiewską. Byłoby to niezwykle cennym wkładem w kształtowanie się ukraińskiej tożsamości w okresie tak silnie naznaczonym konfliktem na jej wschodnich granicach. W tym rozumieniu polsko-ukraińskie badania nad wielowiekową obecnością Rusinów na Świętej Górze, byłoby konkretnym argumentem na rzecz autokefalii ukraińskiej Cerkwi, której powstanie wywołuje negatywne reakcje Rosji. Jak widzieliśmy w swej niezgodzie na suwerenne istnienie ukraińskiego prawosławia sięga ona po dokumenty historyczne, starając się udowodnić że wskazują one na całkowicie rosyjski charakter ukraińskiej duchowości. Badania nad athoskim pielgrzymowaniem Ukraińców byłyby ważnym dowodem przeczącym temu stanowisku.

References:

1. Antonij, o. (Danilin). (2015). 'Kratkaja istorija russkoj obiteli na Afone s momenta osnovanija do 1835 goda' [A brief history of the Russian monastery on Athos from the moment of foundation up to 1835]. *Russkij Afon*, issue 1.
2. Brücker, A. (1927). 'Rosja i Ruś'. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej.
3. Christou, C. P. (2003). 'The Holy Mountain'. *Holy Pilgrimages Towers of Orthodoxy*, Athens.
4. de Lazari, A. (1995). 'Czy Moskwa będzie trzecim Rzymem?' *Studia o nacjonalizmie rosyjskim*. Katowice: Śląsk.
5. Dymczyk, R. (2008). *Athoska tradycja Zografu a duchowe odrodzenie Bułgarii w obliczu integracji europejskiej*. Poznań.
6. Dymczyk, R. (2017). *Kobiety Świętej Góry Athos. Nieobecnaobecność*. Poznań: PHSI.
7. Gumil'jov, L.N. (2018). *Ot Rusi k Rossii* [From Rus to Russia]. Moscow: AST Publishing.
8. *Holy Pilgrimages. Towers of Orthodoxy* (2003). Ateny.
9. Homenko, S., Denisov, M. (2019). 'Konstantynopol: Moskovskoho patriarkhatu v Ukraini bil'she nemaie' [Constantinople: Moscow Patriarchate no longer exists in Ukraine]. BBC News Ukraine, [online] Available at: <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-46069420>> [Accessed 21 December 2018].
10. Ignatenko, I. (2013). 'Chernihivskiy Sviato-Uspenskiy Yeletskiy monastyr' [Chernihiv Holy Assumption Elets Monastery]. *Entsyklopédiia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of History of Ukraine], vol. 10. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

11. Isaievych, Ya. (2012). 'Rusyny' [the Ruthenians]. *Entsyklopédiia istórii Ukraïny* [Encyclopedia of History of Ukraine], vol. 9. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

12. Knapiński, R. (2002). 'Od Apostoła do Patrona pielgrzymów. Ikonografia św. Jakuba w sztuce polskiej'. *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*. Lublin.

13. Kogler, F. ed. (2011). *Nowy Leksykon Biblijny*. Wydawnictwo Jedność/Herder, Kielce.

14. Kokkas, K. (2005). *Góra Atos. Brama do nieba*. Częstochowa: Święty Paweł.

15. Mosingiewicz, K. (1982). 'Imię jako źródło w badaniach genealogicznych'. *Genealogia – problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*. Toruń.

16. Mykhailyna, L., Sitkarova, O., Pyvovarov, S. (2001). *Uspenskyi sobor* [Cathedral of the Dormition], Kyiv: Baltiia-Druk.

17. Naumow, A. (1996). *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*. Kraków: UJ.

18. Naumow, A. (2002). *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum.

19. Olsen, B. (2013). *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*. Warszawa: PAN.

20. *Otkazanata ikona*. (2008), [online] Available at:<<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=440&WorkID=15770&Level=1>> [Accessed 18 December, 2018].

21. Pavlikianov, C. (2001). *The Medieval aristocracy on Mount Athos. The philological and documentary evidence for the activity of Byzantine, Georgian, and Slav aristocrat and eminent churchmen in the monasteries of Mount Athos from the 10th to the 15th century*. Sofia University Press, Sofia.

22. Penizikis, G. N. (2003). *Agion Oros*. Athina: Explorer.

23. Radziwiłowicz, W. (2019). 'Prawosławna Cerkiew Ukrainy stała się ciałem. Rosja protestuje'. *Wyborcza.pl*, [online] Available at:<<http://wyborcza.pl/7,75399,24337295,prawoslawna-cerkiew-ukrainy-stala-sie-cialem.html>> [Accessed 30 January 2019].

24. Romanowski, D. (2013). *Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej*. Księgarnia Akademicka, Kraków.

25. Rusini. (1964). *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, vol. 10. Warszawa: PWN.

26. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. (1927). Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej.

27. Speake, G. (2002). *Mount Athos. Renewal in Paradise*. Yale: University Press.

**UKRAINIAN MONKS AND PILGRIMS ON THE HOLY MOUNT ATHOS/
UKRAIŃSCY MNISI I PIELGRZYMI NA ŚWIĘTEJ GÓRZE ATHOS**

---

28. Starkie, W. (1965). *The Roads to Santiago: Pilgrims of St. James*. University of California Press.

29. Szymborski, W. (2006). 'Źródła do dziejów ruchu pielgrzymkowego – próba klasyfikacji'. *Peregrinus Cracoviensis*, Book 17, pp. 33–43.

30. The most ancient Russian monastery on Holy Mount Athos being restored. (2014). *Pravoslavie.ru*, [online] Available at:<<http://www.pravoslavie.ru/73437.html>> [Accessed 17 December 2018].

31. Warsonofiusz, B. (Doroszkiwicz). (2018). *Dziedzictwo bizantyńskie*, Hajnówka: Bratczyk.

32. Zajcev, B. (2013). *Afon* [Athos]. Moscow: Indrik.

© Mikołajczak A., Dymczyk R., 2019

УДК 327(091)

Моравець Норберт

<https://orcid.org/0000-0001-5025-5528>

доктор, ад'юнкт,

Університет імені Яна Длугоша в Ченстохові,

Чехонстов, Польща,

mornor@wp.pl

Ластовський Валерій Васильович

<http://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

ID: V-2549-2018

доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

lastov@ukr.net

**ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ.
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ
(Частина I)**

Сьогодні перспективним науковим напрямом є історіографія міжнародних відносин, до якої належить вивчення багатьох теоретичних і практичних аспектів. Нині практично відсутні історіографічні дослідження фортифікаційних систем як одного із факторів міжнародних відносин.

Методологічною основою для даного дослідження став історіографічний метод, поєднаний з іншими загальними науковими методами. Джерельною основою (історіографічною) для роботи послужили наукові дослідження сучасних українських авторів.

Метою статті є наближення читача до досягнень сучасної української історіографії у сфері дослідження укріплень, що знаходяться на території сучасної України. З'ясовується, що дослідники розглядали укріплення з різних точок зору, вважаючи їх військовими будівлями, історичними пам'ятками, архітектурними комплексами, а також культурними явищами, які мають незаперечний вплив на існування фортифікаційної бригади та місцевої громади.

Дослідження є україномовною версією публікації «Historyk w świecie szanćów, bastionów, ravelinów... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej» (в друці).

Ключові слова: Україна, фортеці, XVIII ст., українська історіографія, міжнародні відносини.

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Norbert Morawiec, Doctor, Adjunct, Jan Długosz University in Częstochowa, Częstochowa, Poland

Lastovskyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Fortification objects of the end of the XVII–XVIII centuries on the Ukrainian territories in the context of international relations: historiographical aspects (part I)

A promising scientific direction for today is the historiography of international relations. It involves the study of many theoretical and practical aspects. Today there are virtually no historiographical studies of fortification systems as one of the factors of international relations.

The methodological basis for this study was a historiographical method combined with other general scientific methods. The logical and problem-chronological methods are also used. The source of the work was the scientific research of contemporary Ukrainian authors. The aim of this paper is to introduce the reader to the achievements of current Ukrainian historiography with regard to research into fortifications situated in the territory of the present-day Ukraine. It has to be noted that the researchers discussed in the paper have studied the fortifications from different perspectives, describing them as military installations, historic sites, architectural complexes, but also as cultural phenomena, having an unquestionable influence on the existence of the fortification crew and the local community.

The study is a Ukrainian version of the publication “Historyk w świecie szanów, bastionów, rawelinów.... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej”.

Key words: Ukraine, fortress, XVIII century, Ukrainian historiography, international relations.

Моравець Норберт, доктор, ад'юнкт, Університет імени Яна Длугоша в Ченстохові, Чехонстов, Польща

Ластовский Валерий Васильевич, доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Фортификационные объекты конца XVII–XVIII вв. на территории Украины в контексте международных отношений: историографические аспекты (часть I)

Сегодня перспективным научным направлением является историография международных отношений, которая занимается изучением многих теоретических и практических аспектов. В настоящее время практически отсутствуют историографические исследования фортификационных систем как одного из факторов международных отношений.

Методологической основой для данного исследования стал историографический метод, совмещенный с другими общими научными методами.

Ключевой основой (историографической) для работы послужили научные исследования современных украинских авторов.

Целью статьи является приближение читателя к достижениям современной украинской историографии в области исследования укреплений, находящихся на территории современной Украины. Выясняется, что исследователи рассматривали укрепления с разных точек зрения, считая их военными строениями, историческими памятниками, архитектурными комплексами, а также культурными явлениями, которые имеют неоспоримое влияние на существование фортификационной бригады и местной общины.

Исследование является украиноязычной версией публикации «Historyk w świecie szanćów, bastionów, rawelinów ... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej» (в печати).

Ключевые слова: Украина, крепости, XVIII в., украинская историография, международные отношения.

Вступ. Міжнародні відносини як один із рівнів суспільних відносин проявляються у різноманітних формах та процесах, серед яких найбільш яскраво вираженими і проблемними для людства були міжнародні конфлікти. З метою запобігання їм впродовж тисячоліть вироблялися різноманітні засоби і методи, що впроваджувалися на практиці. Серед них – створення ефективної фортифікаційної системи, яка могла б використовуватися як для оборони, так і для наступальних дій, але водночас могла мати й інші цілі, пов’язані з геополітичними, соціальними, економічними та навіть культурними процесами. Для з’ясування всього цього необхідне не лише вивчення суто документальних матеріалів, але й опанування науковими уявленнями щодо них. У комплексі такий підхід дає можливість використання наукових напрацювань не лише для теоретичних обґрунтувань, а й для можливого практичного використання тих же фортифікаційних споруд (зокрема їх залишків) в окремих сферах міжнародних відносин сучасності – наприклад, у культурній дипломатії, налагодженні міжнародного туризму, поширенні позитивного образу на міжнародній арені через популяризацію історичного минулого тощо. Водночас, для нинішніх науковців буде надзвичайно важливим спробувати вписати все це в контекст історії міжнародних відносин (Lastovskyi, 2018).

Аналіз останніх досліджень. Фактично історіографічних комплексних досліджень саме в цьому напрямі українська наука на сьогодні ще немає. Тому тут можемо зауважити про досить значні перспективи у проведенні наукових досліджень з цього питання. Але варто відзначити, що сам науковий процес систематичного вивчення фортифікаційних споруд на території сучасної України розпочався ще в XIX ст., відповідно до тодішньої наукової методології, а мав

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

продовження вже в XX ст. і в нинішньому столітті, хоча зі змінною інтенсивністю (Ivchenko, Parkhomenko, 2009; Omelchuk, 2012).

Нова хвиля зацікавлень щодо дослідження укріплень на теренах України розпочалася в 1990-х рр. Викликана вона була потребою нового, наукового осмислення минулого, у зв'язку зі змінами, що відбувалися в українській пострадянській дійсності. Науковці прагнули дивитися на фортифікації з різних перспектив, розглядаючи їх як військові споруди, історичні пам'ятки, архітектурні комплекси, а також як культурні явища, що мали незаперечний вплив на співіснування гарнізонів і місцевого населення. Дослідники звертали увагу ще й на міжнародні обставини відповідного досліджуваного періоду. І це зрозуміло, адже фортифікаційні споруди – це передовсім наслідок формування безпекового фактору. Як писала Ольга Сіткарьова: *«Особливості фортифікаційних споруд, характер їх просторової структури і історичної динаміки найтіснішим чином пов'язані з еволюцією воєнно-політичної ситуації, вдосконаленням матеріально-технічного забезпечення армії, тактикою і стратегією збройної боротьби, рівнем розвитку воєнно-інженерної науки, будівельної справи, архітектури і багатьма іншими, на перший погляд зайвими моментами історичного процесу»* (Sitkareva, 1997, р. 3). Все це – як зауважила дослідниця – стає джерелом містким і насиченим, це – *«джерело різноманітної історичної інформації, джерело, без звернення до якого неможливе ні пізнання минулого, ні збереження його для нащадків»* (Sitkareva, 1997, р. 3). Тому не дивно, що ті фортифікаційні споруди, які знаходяться на теренах України, стали об'єктом змістовних студій як українських, так і зарубіжних вчених. При цьому дослідження – в межах різних наукових напрямів – стимулювали розвиток сучасних українських знань щодо історії фортифікаційних споруд та надихали на роздуми щодо реставрації і охорони пам'яток, відшукування сучасних методів реконструкції військових об'єктів, а також використання набутих знань у розвитку сучасних міжнародних культурних відносин, зокрема в сфері «замкового туризму» (Rutynskyi, 2007; Tertychna, 2010).

Тематика, пов'язана з фортифікаціями сучасної України, також постійно перебуває і в полі зору наукових досліджень польських істориків (Borek, 2001; Ciesielski, 2013; Ciesielski, 2016; Dybaś, 1998; Janczykowski, 2000; Janczykowski, 2005; Król-Mazur, 2008; Perłakowski, 2009; Pilarczyk, 1997). Це простежується хоча б із програми міжнародної наукової конференції *«Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Rzeczypospolita Obojga Narodów i kraje ościenne»*, котра проходила 24–25 квітня 2015 р. у Ченстохові. Наукові дослідження істориків надихнули на наукові дискусії і водночас стимулювали розвиток спільних польсько-українських досліджень з окресленої тематики. Наша стаття також має свій внесок у таке дослідження і співробітництво, а її предметом є ознайомлення читача з досягненнями української історіографії в галузі вивчення укріплень, розташованих у межах сучасної України.

Формулювання цілей статті. Головним завданням публікації є з'ясування стану сучасної української науки стосовно вивчення появи та функціонування фортифікаційних укріплень на теренах сучасної України кінця XVII–XVIII ст. в контексті тодішніх міжнародних відносин – в межах дій таких суб'єктів та об'єктів міжнародних відносин як Річ Посполита, Російська імперія, Османська імперія, Кримський ханат, Гетьманщина і Запорозька Січ.

Виклад основного матеріалу. Рік 1989 відкрив новий період в історії української науки (зокрема й історіографії), і мав вплив на вчених для нових детальних досліджень систем фортифікації. Дослідники зосередили свою увагу, насамперед, на конкретних структурах оборони і ще не намагалися зробити більш ширші узагальнення (не кажучи вже про узагальнення стосовно міжнародних відносин). Саме тоді на цю тему стали з'являтися перші публікації в науковому журналі «Пам'ятки України», метою якого було оприлюднення результатів дослідницької діяльності, пов'язаної з охороною пам'яток. У його матеріалах переважала тематика дослідження середньовічних укріплень, яка найбільше цікавила як фахівців, так і широке коло читачів, зокрема, була зосереджена увага на пам'ятках, пов'язаних з історією українського козацтва. Одна з перших тут публікацій на цю тему належала співробітнику Інституту теорії архітектури і містобудування Володимиру Ленченку – «Остання козацька столиця на Дніпрі» (Lenchenko, 1989, pp. 38–42). Її автор – не вдаючись до аналізу історичних подій – спробував відтворити вигляд Запорізької Січі XVIII ст. З його точки зору, на архітектуру та планування структури фортифікації вплинули «історичні умови, особливості січового побуту, багатовікові традиції зодчества». Ця тематика була ним продовжена і в наступних номерах журналу, зокрема – щодо Кам'янської Січі в 1730-х рр. (Lenchenko, 1990, pp. 20–22).

У цей же період археологічні залишки Запорозької Січі досліджував відомий український історик і археолог Дмитро Телегін. Його дослідження знайшли своє відображення в багатьох працях (Telehin, Voiko, 1993; Telehin, 1991; Telehin, 1997). Вивчення ним козацької фортифікації та інших укріплень (від пізнього середньовіччя до XVIII ст.), продовжувалося разом з іншими дослідниками, пов'язуючи питання історії і археології. Так, у колективній праці українських авторів «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.» вказувалося на необхідність проведення польових досліджень для того, щоб відтворити топографічну мережу укріплень (Telehin, ed., 1997; Tytova, 2011, pp. 240–247). Вони відзначали, що вивчаючи таку мережу не слід забувати і про військову роль церков і монастирів, що стали частиною системи мурованих і земляних укріплень (Telehin, ed., 1997, pp. 157–170). У той же час вони виступали за необхідність виявлення соціально-культурної ролі фортифікацій, що були частиною повсякденного життя місцевого населення. Разом з тим, незважаючи на думку авторів, що фортеці були розроблені відповідно до західних стандартів, все ж таки

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

варто зауважити, що їм потрібно було б звернути більше уваги на їх місцевий характер, участь навколишніх майстрів (столярів, мулярів, малярів, різьбярів у будівельних та оздоблювальних роботах (Telehin, ed., 1997, p. 159). Власне, саме до такої думки прийшли історики вже в наступні десятиліття.

На початку 90-х рр. XX ст. також розвиваються й інші напрями досліджень укріплень в Україні. Вже в 1993 р. Олександр Лесик, на основі аналізу значної літератури, зробив першу спробу узагальнити інформацію про існуючі укріплення (Lesyk, 1993). За його словами, на території України (на момент публікації) було 116 пам'яток «оборонної архітектури». У той же час він зазначив, що найбільше із них «з історичних причин» збереглося у Західній Україні (Lesyk, 1993, p. 17). У своїй історично-архітектурній праці дослідник подав загальні характеристики збережених фортець і їх плани. Проте варто зазначити, що ця книга має специфічний характер завдяки своїй практичній меті. Автор прагнув розкрити можливості адаптації фортечних комплексів до сучасних потреб, зокрема, щодо використання їх як туристичних комплексів.

Цілком природно, що дослідники передовсім зосереджувалися у своїх працях на найбільш відомих фортифікаційних спорудах, зокрема на укріпленнях Києва. Так, ще у дослідженнях більш ранніх авторів значну частину інформації про фортеці XVIII ст. у Києві можна знайти ще в роботах Дмитра Меньшова (Men'shov, 1913) і Сергія Петрова (Petrov, 2008, Petrov, 2012), а також в працях, що стосуються і XIX ст. – в публікаціях Миколи Єпанчина (Epanchin, 1911, pp. 1–8), Петра Сміяна (Smilian, 1946) і Тетяни Слюдікової (Sliudikova, 2009, pp. 61–69). Проте, у 1997 р. з'явилася ґрунтовна монографія Ольги Сіткарьової, присвячена фортеці Києва у XVIII та XIX ст., в якій історія цієї оборонної структури дослідником була відтворена не тільки на підставі опублікованої літератури, але, насамперед, ще й на підставі аналізу архівних джерел (зокрема російських) (Sitkareva, 1997). Монографія містить матеріали, які дозволяють простежити за проектуванням і будівництвом кам'яних та земляних укріплень, а також веж, казарм, порохових складів, арсеналу та інших об'єктів київської фортеці. Окрім того, автором було представлено етапи її будівництва впродовж усього XVIII ст. Дослідниця показала процес створення підземних структур фортеці. Вона звернула також увагу на цілий комплекс проблем будівельно-ремонтних робіт, зацікавленість тих, хто приймав рішення в питаннях периферійної інфраструктури, проблеми організації навколишньої забудови перед очікуваною в майбутньому військовою діяльністю і необхідністю забезпечення комунікацій (доріг і мостів). Крім того, вивчені архівні документи дозволили дослідниці показати ту складну роботу, яку повинні були здійснити інженери і будівельники з метою виявлення причин зсувних процесів печерських пагорбів (Cherevko, Samoilenko, 2005), а також розробки відповідних засобів для усунення цих перешкод (Sitkareva, 1997, pp. 145–147).

Ольга Сіткарьова також звернула увагу на ще одне важливе питання – необхідність поєднання наукових досліджень укріплень з практичними потребами сучасних навколишніх громад. Як відомо, вони не завжди збігаються. Важливим завданням, наприклад, є пошук і відтворення зовнішнього вигляду колишніх печерських фортець, включаючи весь комплекс, за межами самого міста. Однак, це пов'язано з проведенням широких археологічних робіт, що створювали б труднощі для функціонування локальної спільноти, часто утруднюючи або навіть блокуючи будівництво. Тому цей вид пошуку повинен включати в себе не тільки надання відповідної допомоги для проведення наукових, але, насамперед, із підготовкою відповідного логістичного забезпечення. Тому автор і запропонував аби до генерального плану розвитку міста Києва була вписана програма реконструкції Печерських укріплень, яка б коригувала плани будівництва, існуючі зв'язки і транспортну інфраструктуру міста. Одночасно – на її думку – необхідно було б запланувати програму розвитку існуючих та виявлених фортифікаційних споруд і визначити їм конкретні функції (наприклад, туризм) та ввести їх в практичну діяльність музеїв і навчальних закладів (Sitkareva, 1997, pp. 149–150).

Проблеми, пов'язані з історією Києво-Печерської фортеці також вивчалися і в багатьох більш пізніших публікаціях. В основному це було пов'язано з введенням до наукового дискурсу нововиявлених архівних матеріалів та археологічних знахідок. Деякі з цих публікацій були представлені в спеціальному випуску журналу «Лаврський альманах» (2008). Там ми бачимо статті археологів Гліба Івакіна й Сергія Балакіна та істориків Ольги Крайньої, Сергія Петрова, Миколи Васильєва (Vasil'ev, 2008, pp. 166–176; Ivakin, Balakin, 2008, pp. 9–23; Krainia, 2008, pp. 66–111; Petrov, 2008, pp. 112–165). Важливим завданням перед цими дослідниками постало наукове вивчення історичних та історіографічних джерел. Варто також звернути увагу й на ті матеріали, які були опубліковані в «Лаврському альманасі» в 2013 р Євгенією Чередниченко. Ця дослідниця виявила в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) багато документів, які стосуються інженерно-будівельних робіт в київській фортеці XVIII ст., зокрема опис нагляду групи інженерів за спостереженням над укріпленнями. Без сумніву, першочерговими джерелами для відтворення фортифікації фортеці XVIII ст. є малюнки планів фортеці, виконані у зв'язку з її розбудовою у XIX ст., що були включені до «Каталогу планів Києво-Печерської Лаври» (Cherednychenko, 2013a, pp. 198–214). Ще одним, надзвичайно важливим джерелом, є «Літопис Києво-Печерської фортеці» (Cherednychenko, 2013b, pp. 215–218). Літопис цей, будучи продуктом роботи більш ранніх авторів, був сформований в 1886 р. і потім ще доповнений – мав інформацію про події з 880 по 1904 рр. Вони стосувалися питань військових, розбудови і ремонтів, перебування російського керівництва, діяльності призначених губернаторів, київських митрополитів, комендантів фортеці, окреслювали відносини тих же комендантів з київською владою (листування), з населенням міста

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

чи навколишніх поселень. Цікавим джерелом можуть бути також кріпосні формуляри, що свідчать про проведену інвентаризацію фортечного майна і містять наступну інформацію: рік, опис фортеці, її складові частини, інформацію про каземати, військові будівлі, артилерію, порохові склади, солдат і рекрутів, вартість майна та озброєння. Також корисними можуть бути повідомлення про вплив на фортецю природних явищ: землетрусів, ураганів і повені (Cherednychenko, 2013b, p. 215).

Як зазначалося вище, багато інформації про Київську фортецю в XVIII ст. знаходиться в публікаціях XIX ст. Тому сучасний історик Володимир Милько, обговорюючи долю фортеці в 1810–1812 рр. стверджував, що напередодні російсько-французької війни були ініційовані такі дії, спрямовані на зміцнення обороноздатності основних фортець тодішньої Російської імперії, передовсім тих, які знаходилися в безпосередній близькості до західних кордонів. До уваги авторів цього проекту потрапили і деякі території в околицях Києва. Проте основною перешкодою для проведення тоді масштабних модернізаційних робіт була відсутність достатнього фінансування (Mylko, 2013, p. 97). Варто зазначити, що навіть у XVIII ст. комісії, створені для огляду фортець у свої документах підкреслювали необхідність утримання двох київських фортець – Старокиївської (в оточенні тільки одного зовнішнього валу) і Києво-Печерської. У 1803 р. стан першої з них визначено як незадовільний (ще від «старих часів»), що було наслідком відсутності забезпечення фінансування. І у тому ж самому році була створена ще й спеціальна інженерна експедиція, яка повинна була оглянути Києво-Печерську фортецю. Основною причиною погіршення оборони Києва в межах старих валів (на основі яких була побудована фортеця Старокиївська) було, з одного боку, значне розширення меж міста, а з іншого – їх поступове руйнування від природних факторів. Крім того, місцева адміністрація сприяла їх нищенню, не створюючи належного догляду та, зрозуміло, незважаючи на їх історичний характер. Таким чином, від середини XVIII ст. розпочався поступовий процес руйнування стіни Золотих воріт з навколишнім валом, а з кінцем XVIII ст. зруйнувалася і Софійська брама (міська). Паралельно з цим процесом київський гарнізон був переведений до Печерської фортеці, і врешті-решт «старокиївські вали заросли деревами та чагарниками і стали місцем святкових прогулянок для народу» (Mylko, 2013, p. 98). Беручи до уваги нівелювання цих оборонних структур, а також існування на початку XVIII ст. передмістя навколо фортеці (частково заселеного солдатами), керівництво Києва – напри (Shchitkivskiy, 1931, pp. 319–343) (зокрема в районі між фортецею і Печерською горою та навколо самої ж фортеці) (Mylko, 2013, p. 98).

Звернувши увагу на дослідження, що стосуються Київської фортеці, перейдемо до тих праць, в яких розглядалися інші оборонні комплекси України XVIII ст. Про розвиток російської стратегії оборони південних кордонів, а також використання фортець і укріплень писав, зокрема, Богдан Моця (Motsia, 2009,

рр. 78–83). На його думку, після входження Лівобережної України під владу Росії (тобто ще у другій половині XVII ст.), козацтву було доручено систему оборони південних кордонів держави від несподіваних набігів орди. Відповідно, існуюча система укріплених міст, потрійна лінія «засік» створювала цілий комплекс оборони, з непрохідними лісами і водоймищами, де розмішувалися розгорнуті армійські полки з артилерією (Motsia, 2009, рр. 80–81). Проте проти безперервних татарських атак ця стратегія виявилася занадто пасивною, особливо в контексті визнання Росією «малоперспективності» боротьби за Крим. Ситуація змінилася на рубежі XVII–XVIII ст., коли почала використовуватися більш активна стратегія козацьких «роз'їздів», котрі повинні були патрулювати, запобігати і захищатися в результаті виникнення загрози, а також здійснювати превентивні напади з метою послаблення військового потенціалу татар. Основним методом нейтралізації ворожих сил в цей період стали глибокі «рейди» на ворожі території, спрямовані на нанесення ударів по стратегічним пунктам і місцям зосередження, з наступним відступом на попередню позицію. Ця стратегія мала на меті перешкодити супернику взяти на себе ініціативу та завадити концентрації його сил. Натомість, у результаті серйозної загрози козаки повинні були знайти захист в укріплених містах-фортецях. Богдан Моця вказував на конкретні приклади таких «рейдів», здійснених за часів гетьмана Івана Мазепи – зокрема на Кизикермен на Дніпрі (нині місто Берислав Херсонської області) і на Очаків на Чорному морі – доводячи, що ці дії сприяли формуванню російської оборонно-наступальної стратегії в першій половині XVIII ст. (Motsia, 2009, рр. 81–83).

Оскільки основу російської воєнної стратегії (в рамках зовнішньої політики) складали фортеці, їх розбудова стала центральним питанням. За часів регентства московської правительки Софії Олексіївни (1657–1704) на територіях Січі було збудовано, між іншим, фортеці: Богородична, Кам'яний Затон та Сергіївська. Дослідження історії першої з них (побудованої у 1688 р.) проводили Віктор Векленко (Veklenko, 2008; Veklenko, 2010; Veklenko, Kovalova, Shalabudov, 2004; Veklenko, Kovalova, Shalabudov, 2008), Ірина Ковальова (Kovalova, 2008, рр. 83–87), Володимир Шалабудов (Shalobudov, 2003, рр. 34–38) та Юрій Мицик [Mytskyk, 2002, рр. 42–43; Mytskyk, 1997, рр. 131–153). Ця фортеця була побудована за наказом князя Василя Голіцина (1643–1714) після першої невдалої Кримської кампанії (1686). Мета її будівництва полягала в контролюванні козацьких походів за річку Самару і обмеженні нападів татар, але водночас вона повинна була служити і в ролі складу та бази для майбутніх запланованих походів на Крим. Ефективність фортеці вже була випробувана під час другого Кримського походу князя Василя Голіцина у 1689 р. Однак, після невдалої воєнної експедиції Петра I до Молдови у 1711 р., відповідно з положеннями Прутського договору як Богородична фортеця, так і інші укріплення – збудовані для боротьби з татарами і турками – були зруйновані. Вирішено було відновити цю фортецю вже під час російсько-турецької війни

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

1735–1739 рр. Тоді граф Бурхард Крістоф фон Мініх (1683–1767) збудував на її місці оборонний редут, що в 1742 р. був перетворений в могутню бастіонну фортецю, названу Новобородицькою. Вона стала частиною системи захисту, відомою під назвою Українська лінія. Наприкінці XVIII ст. ця фортеця вже почала руйнуватися і її залишки були засипані. Віктор Векленко, Ірина Ковальова та Володимир Шалабудов намагалися з'ясувати її топографічне розташування. Простудійовані ними писемні джерела, наявний картографічний матеріал, а також – виявлені археологами під час експедиції Дніпропетровського національного університету – археологічні артефакти (монети, офіційні печатки, прикраси) підтвердили розташування фортеці на місці колишнього міста Самари (Veklenko, Kovalova, Shalabudov, 2008, pp. 219–221).

Подібну долю мали й інші згадані нами фортеці: Кам'яний Затон та Сергіївська. Про першу маємо працю Ігоря Кривка (Kryvko, 2002, p. 193), про другу – Дмитра Філімонова (Filimonov, 2012, pp. 137–139) і Володимира Мільчева (Milchev, 2016, pp. 164–175). Обидві фортеці були відправною точкою для Росії в напрямі Криму і одночасно контролю за рухом козацьких військ. Більш ширше дослідження щодо Сергіївської фортеці були проведені Дмитром Філімоновим. Дослідник намагався відновити її зовнішній вигляд, хоча це й було достатньо важким моментом. Сучасні історики – крім опису руїн фортеці 1932 р. – не мали її планів кінця XVII чи початку XVIII ст. Проте, будівництво укріплень і оборонних позицій Дмитро Філімонов – йдучи слідами попередніх досліджень Дмитра Яворницького (1855–1940) – все ж таки відтворив, дякуючи інформації з «городового розпису» (Fedunkiv, 2017, pp. 139–140). Історія цієї фортеці виявилася кривою. Як писав Володимир Мільчев, під час російсько-турецької війни в 1711 р. її російська залога здалася об'єднаним татаро-козацьким силам. Проте того року росіяни відбили фортецю і захопили 700 козаків разом з їх сім'ями, що перебували у фортеці (3220 жінок та дітей). Було страчено кожного десятого оборонця фортеці, а решту етапували до Сибіру (Mytsyk, 1997, pp. 172–173).

(Закінчення у наступному випуску)

References:

1. Borek, P. (2001). *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków.
2. Cherednychenko, Ye. (2013). 'Kataloh planiv Kyievo-Pecherskoi lavry z fondu inzhenernoi komandy Kyievo-Pecherskoi fortetsi Tsentralnoho derzhavnoho istorichnoho arkhivf Ukrainy' [Catalogue of the Kyiv-Pechersk Lavra plans from the fund of the engineering team of the Kyiv-Pechersk Fortress of the Central State Historical Archive of Ukraine]. *Lavrskiyi almanakh* [the Lavra Almanac], issue 28.

3. Cherednychenko, Ye. (2013). Litopys Kyievo-Pecherskoi fortetsi yak dzherelo z istorii Kyievo-Pecherskoi lavry [Chronicle of the Kyiv-Pechersk Fortress as a source for the history of the Kyiv-Pechersk Lavra]. *Lavrskiy almanakh* [the Lavra Almanac], issue 28.

4. Cherevko, I., Samoilenko, L. (2005). 'Inzhenerno-geologichni faktory deformatsii pamiatok Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka' [Engineering and geological factors of deformation of monuments of the Kyiv-Pechersk Reserve]. *Mohylianski chytannia 2004* [Mohyla Readings, 2004].

5. Ciesielski, T. (2013). 'Na peryferiach europejskiej sztuki fortyfikacyjnej. Twierdze państwowe w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII w.' *Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźła, Śląska i Rzeczypospolitej*, T. II. Kędzierzyn-Koźle.

6. Ciesielski, T. (2016). 'Twierdze prywatne w województwach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.' *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

7. Dybaś, B. (1998). *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń.

8. Epanchin, N. (1911). 'Ocherk sobytii 1812 goda v predelakh Kievskogo voennogo okruga' [Essay on the events of 1812 within the limits of the Kiev military district]. *Voенно-istoricheskii vestnik* [Military historical bulletin], no. 7–8, pp. 5–11.

9. Fedunkiv, Z. (2017). *Oboronni sporudy Halytskoi zemli Rusko-ho voievodstva yak obiekty kulturnoi spadshchyny (1434–1772)* [Defensive structures of the Galician land of the Russian Voivodship as objects of cultural heritage (1434–1772)]. D.Ed. The Centre for monuments research of the NAS of Ukraine and USPHCM.

10. Filimonov, D. (2012). 'Serhiivska fortetsia: malovidoma pamiatka Prysamaria kintsia XVII – pochatku XVIII stolit' [Serhiiv Fortress: a little-known landmark of the Saisamaria at the end of the XVII – beginning of the XVIII centuries]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 21, part 2, pp 137–149.

11. Ivakin, H., Balakin, S., (2008). 'Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005–2007 rokiv' [Excavations on the territory of the Old Kiev Arsenal 2005–2007]. *Lavrskiy almanakh* [The Lavra Almanac], issue 21, pp. 9–23.

12. Ivchenko, A., Parkhomenko, O. (2009). *Ukraina. Fortetsi, zamky, palatsy* [Ukraine. Fortresses, castles, palaces]. Kyiv: Kartohrafiia.

13. Janczykowski, J. (2000). 'O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego'. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, T. I. Kraków.

14. Janczykowski, J. (2005). 'Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy'. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, T. II. Kraków.

15. Kovalova, I. (2008). 'Novi svichennia vkhodzhennia ukraińskiej kozatskoi starshyny do skladu harnizonu Bohorodytskoi fortetsi naperedodni viiny 1735–1739 rr.'

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

[New evidence of the Ukrainian Cossack elder entry in the Blessed Virgin fortress garrison on the eve of the war of 1735–1739]. *Sicheslavskiy almanakh*, issue 3, pp. 83–87.

16. Krainia, O. (2008). ‘Novi materialy do istorii Voznesenskoho Pecherskoho monastyria’ [New materials to the history of the Ascension Monastery of the Pechersk]. *Lavrskiy almanakh* [The Lavra Almanac], issue 21, pp. 66–111.

17. Król-Mazur, R. (2008). *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków.

18. Kryvko, I. (2002). ‘Kamiany Zaton’. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia* [Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia]. Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier.

19. Lastovskiy, V. (2018). ‘Istoriia mizhnarodnykh vidnosyn: teoretychnyi format’ [History of international relations: theoretical format]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 34–43. DOI:<https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133330>.

20. Lenchenko, V. (1989). ‘Ostannia kozatska stolytsia na Dnipro’ [The Last Cossack Capital on the Dniipro]. *Pamyatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], no. 2, pp. 38–42.

21. Lenchenko, V. (1990). ‘Na horodyshchi Kamianskoi Sichi’ [At the settlement of Kamenskaya Sich]. *Pamyatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], no. 1, pp. 20–22.

22. Lesyk, O. (1993). *Zamky ta monastyri Ukrainy* [Castles and Monasteries of Ukraine]. Lviv: Svit.

23. Men'shov, D. (1913). *Staro-Kievskaya i Pecherskaya kreposti* [the Old Kiev and Pechersk Fortresses]. Kiev.

24. Milchev, V. (2016). ‘Serhiivska fortetsia na zemliakh Zaporozhkoï Sichi (1689–1711)’ [The Serhiiv Fortress on the lands of the Zaporozhian Sich (1689–1711)]. *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

25. Motsia, B. (2009). ‘Okhorona kordoniv na Ukraini za doby hetmana Ivana Mazepy’ [Border Guard in Ukraine for the time of Hetman Ivan Mazepa]. *Mohylianski chytannia 2009: Mazepynska doba v kulturi Ukrainy* [Mohyla Readings, 2009: Mazepa's Day in the Culture of Ukraine], pp. 78–83.

26. Mylko, V. (2013). ‘Kyievo-Pecherska fortetsia v 1810–1812 rr.: oboronni zakhody ta ukriplennia’ [Kyiv-Pechersk fortress in 1810–1812: defensive measures and fortifications]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX stolittia* [Issues on the history of Ukraine XIX – early XX century], issue 21, pp. 97–104.

27. Mytsyk, Yu. (1997). *Kozatskyi kraj: Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st.* [Essays on the history of Dnipropetrovsk XV–XVIII centuries]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University.

28. Mytsyk, Yu. (2002). ‘Bohorodytska fortetsia’ [the Blessed Virgin fortress]. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia* [Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia]. Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, pp. 42–43.

29. Omelchuk, B. (2012). 'Vyvchennia, zberezhennia ta vykorystannia zamkiv i fortets Zakhidnoi Ukrainy: istorychnyi aspekt' [Exploration, Preservation and Use of Castles and Fortresses of Western Ukraine: Historical Aspect]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»* [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"], no. 724, pp. 74–80.

30. Perlakowski, A. (2009). 'Nad granicą z Portą Ottomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735'. *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń kontaktów*, T. I. Toruń.

31. Petrov, S. (2008). 'Kyievo-Pecherska fortetsia v mezhakh tsytadeli (kinets XVII–pochatok XX stolittia) [Kyiv-Pechersk fortress within the limits of the citadel (the end of the 17th and the beginning of the 20th century)]. *Lavrskiy almanakh* [the Lavra almanac], issue 21, pp. 112–165.

32. Petrov, S. (2012). *Oboronni sporudy Kyieva X–XIX stolit u konteksti istorii mista i zahalnoho rozvytku viiskovo-fortyfikatsiinoi spravy* [Defensive structures of Kyiv in X–XIX centuries in the context of the city history and the general development of the military fortification]. Kyiv: Ekspres-Polihrad.

33. Pilarczyk, Z. (1997). *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*. Poznań.

34. Rutynskiy, M. (2007). *Zamkovyi turizm v Ukraini. Heohrafiia pamiatok fortyfikatsiinoho zodchestva ta perspektyvy yikh turystychnoho vidrodzhennia* [Castler tourism in Ukraine. Geography of fortification architecture monuments and prospects of their tourist revival]. Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury [Center for Educational Literature].

35. Shalobudov, V. (2003). 'Bogoroditskaya krepost' v svete poslednykh arkeologicheskikh issledovaniy' [The Blessed Virgin fortress in the light of recent archaeological research]. *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the Cossack era in Ukraine], issue 12, pp. 34–38.

36. Shchitkivskiy, I (1931). 'Do istorii zabuduvannia mista Kyieva na pochatku XIX stolittia' [To the history of the development of Kyiv in the early XIX century]. *Kyivski zbirnyky istorii y arkeolohii, pobutu y mystetstva* [Kyiv scientific collections on history and archeology, life and art], issue 1, pp. 319–343.

37. Sitkareva, O. (1997). *Kievskaya krepost' XVIII–XIX vv.* [Kiev Fortress of the 18th and 19th Centuries]. Kiev: National Kiev-Pechersk Historical and Cultural Reserve.

38. Sliudikova, T. (2009). 'Zabudova i blahoustrii m. Kyieva v XIX –na pochatku XX stolittia (za dokumentamy kyivskykh derzharkhiviv)' [Building and improvement of Kyiv in XIX and early XX centuries (according to documents of the Kyiv State Archives)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], no. 1/2 (263), pp. 61–78.

39. Smiian, P. (1946). 'Plan oborony Kyieva u Vitchyzniani viini 1812 r.' [Plan of Kyiv Defense in the Patriotic War of 1812]. *Kyivska pravda*, April 5, no. 71.

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

---

40. Telehin, D. (1991). *Sichi zaporozkykh kozakiv Nyzovoho Dnipra* [The Zaporozhian Cossacks Sich of the Lower Dnipro]. Kyiv.
41. Telehin, D. (1997). *Chasy kozatski, Sichi Zaporozki* [Cossack Times, Sich of Zaporizhzhia] Kyiv: Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments.
42. Telehin, D. ed. (1997). *Arheologiya doby ukrayinskogo kozactva XVI–XVIII st.* [Archeology of the Ukrainian Cossacks' time XVI-XVIII centuries]. Kyiv: IZMN.
43. Telehin, D., Boiko, V. (1993). 'Arkheolohichni doslidzhennia na Oleshkivskii Sichi u 1991–1992 rokakh' [Archaeological research at the Oleshkovska Sich in 1991–1992]. *Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok ukrainskoho kozactva* [Archaeological research of the monuments of the Ukrainian Cossacks], issue 2, pp. 40–43.
44. Tertychna, Yu. (2010). 'Zamkovyi turyzm v Ukraini' [Castle Tourism in Ukraine]. *Heohrafiia ta turyzm* [Geography and Tourism], no. 3, pp. 91–97.
45. Tytova, O. (2011). 'Arkheolohichne vyvchennia Oleshkivskoi Sichi Nyzovoho Dnipra' [Archaeological study of the Oleshkovska Sich of the Lower Dnipro]. *Kraieznavstvo* [Regional Studies], no. 2, pp. 240–247.
46. Vasil'ev, M. (2008). 'Krepostnye steny Nizhnei lavry (istoricheskaya spravka na osnove arkhivnykh i literaturnykh istochnikov)' [The fortification walls of the Lower Lavra (historical background based on archival and literary sources)]. *Lavrs'kii al'manakh* [The Lavra Almanac], issue 21, pp. 166–176.
47. Veklenko, V. (2008). 'Analiz kartohrafichnykh materialiv do istorychnykh toponimiv Nyzhnoho Prysamaria' [Analysis of cartographic materials to the historical toponyms of Lower Samara]. *Perlyny kozatskoho Prysamaria: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia* [Pearls of the Cossack Samara: Samara town and the Blessed Virgin fortress]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University, pp. 31–45.
48. Veklenko, V. (2010). *Natel'nye kresty Samary – Bogoroditskoi kreposti* [Pectoral cross of Samara and the Blessed Virgin fortress]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University.
49. Veklenko, V., Kovalova, I., Shalabudov, V. (2004). 'Arkheolohichne vyrishennia dyskusii stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi' [Archaeological solution of the discussion concerning the location of the town of Samara and the Blessed Virgin fortress]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographical yearbook], issue 8/9, pp. 190–221.

50. Veklenko, V., Kovalova, I., Shalabudov, V. (2008). Arkheolohichne vyrishennia dyskusii stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi' [Archaeological solution of the discussion concerning the location of the town of Samara and the Blessed Virgin fortress]. *Perlyny kozatskoho Prysamaria: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia* [Pearls of the Cossack Samara: Samara town and the Blessed Virgin fortress]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University, pp. 7–31.

© Моравець Н., Ластовський В. В., 2019

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 316. 442

Сірий Єген Володимирович

<https://orcid.org/0000-0003-3396-8168>

доктор соціологічних наук, професор,

керівник НДС факультету соціології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, Україна,

socio1@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлені результати проведення концептуальної (теоретичної) валідації соціальної напруженості у вигляді теоретичного опису її концептуального поля у розробці методики її дослідження. В її межах показана узгодженість вимірюваного конструкту соціальної напруженості відповідним теоретичним положенням, теоріям, концептам. Перш ніж переходити до соціологічного виміру, необхідним є розробка конструкта, моделі, яка, є, одночасно і результатом логічних умовиводів, які базуються на дослідницькій практиці, і інтегральним відповідних теорій, концептів, теоретичних положень, що визначають максимальну повноту конструкту соціальної напруженості, його пізнаваних аспектів, характеристик і алгоритму їх дослідження. До таких, в межах нашого аналізу було віднесено: невідповідність інтересів, незадоволеності очікувань, концепції соціальної (відносної) депривації, (базових) потреб, соціальної ексклюзії, протестності, концептуалізація емоційності в структурі соціальних взаємин та інше.

Ключові слова: соціальна напруженість, невідповідність інтересів, незадоволеність очікувань, соціальна (відносна) депривація, базові потреби, соціальна ексклюзія, протестність, чинник емоційності.

Siryi Yevhen, Sc. D. in Sociology, Professor, Head of the SRC of the Sociology Faculty, Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

Theoretical description of the conceptual field of social tension in the development of methods for its research

The article presents the results of the conceptual (theoretical) validation of social tension in the form of a theoretical description of its conceptual field in the development of a methodology for its study. In its framework, the consistency of the measured construct of social tension with the corresponding theoretical positions, theories, and concepts is shown. Before proceeding to a sociological dimension, it is necessary to develop a construct, a model which is, at the same time, a result of logical inferences based on research practice, and integral corresponding theories, concepts, theoretical positions that

determine the maximum completeness of the structure of social tension, its recognizable aspects, characteristics and algorithm of their research. As such, in our analysis were: mismatches of interests, dissatisfaction with expectations, the concept of social (relative) deprivation, (basic) needs, social exclusion, protest, conceptualization of emotionality in the structure of social relations, and others.

Key words: social tension, mismatches of interests, dissatisfaction with expectations, social (relative) deprivation, basic needs, social exclusion, protest, factor of emotionality.

Сирый Евгений Владимирович, доктор социологических наук, профессор, руководитель НДЧ факультета социологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

Теоретическое описание концептуального поля социальной напряженности в разработке методики ее исследования

В статье представлены результаты проведения концептуальной (теоретической) валидации социальной напряженности в виде теоретического описания ее концептуального поля в разработке методики её исследования. В ее рамках показана согласованность измеряемого конструкта социальной напряженности соответствующим теоретическим положениям, теориям, концептам. Прежде чем переходить к социологическому измерению, необходимым есть разработка конструкта, модели, которая, является, одновременно и результатом логических умозаключений, базирующихся на исследовательской практике, и интегральным соответствующих теорий, концептов, теоретических положений, определяющих максимальную полноту конструкта социальной напряженности, его познаваемых аспектов, характеристик и алгоритма их исследования. К таковым, в рамках нашего анализа были отнесены: несоответствие интересов, неудовлетворенности ожиданий, концепции социальной (относительной) депривации, (базовых) потребностей, социальной эксклюзии, протестности, концептуализация эмоциональности в структуре социальных отношений и другое.

Ключевые слова: социальная напряженность, несовпадение интересов, неудовлетворенность ожиданий, социальная (относительная) депривация, базовые потребности, социальная эксклюзия, протестность, фактор эмоциональности.

Вступ. Проблематика соціальної напруженості у системі вітчизняних соціогуманітарних наук упродовж двадцяти п'яти років є вельми актуальною. Інтерес до дослідження її проявів з боку фахівців з різних наукових галузей, зокрема соціології, хоча і відносно належний, однак, у цьому дослідницькому полі (і в практичному, і теоретичному (методологічному) аспектах) існує немало проблем, стосовно вивчення особливостей прояву соціальної напруженості в умовах трансформації сучасного українського соціума, уточненням концептуального поля

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

її соціологічного аналізу. З цим, вкрай актуальним видається для вибудови соціологічної концептуалізації, вияв теоретичних маркерів в її інтерпретаційній характеристиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, пов'язана з аналізом і осмисленням соціальної напруженості (далі як СН) в нашому суспільстві, є відносно новою для вітчизняної соціології. Але, все ж є доволі чималий досвід. Окремі теоретичні та прикладні аспекти її вивчення презентувалися у дослідженнях: Є. Головами, Н. Паніної, І. Бекешкіної, О. Владико, В. Небоженка, О. Балакіревої, М. Міщенко, Е. Клоєнка, М. Слюсаревського та інших. Неповний перелік дослідницьких практик вказує на їх предметну різноплановість та структурність. Кожна з них по-своєму заслуговує на увагу та певного використання відповідного дослідницького досвіду.

Мета статті. У даному аспекті мова піде про пошук і підбір розроблених відповідних теорій, концептів, теоретичних положень, що описують емпіричну дійсність, стосовно СН. Ці теорії і будуть виступати в ролі тверджень, що використовуються в процесі узгодження концептів, що є однією зі сторін теоретичної валідазації СН.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протиріччя в економічній, політичній, соціальній та інших сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності очікувань, переваг, потреб індивідів і соціальних груп, як за окремими ознаками, так і більш системно. Невідповідність інтересів, цілей, цінностей соціальних суб'єктів (індивідів, груп) з інтересами інститутів влади викликають незадоволеність населення і породжують соціальну напруженість. Своєрідність цього процесу надає поведінкова установка на різні прояви соціальної аномії. Насамперед, це протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, досягнення поставлених цілей, соціальна самоізоляційність, апатія, абсонтеїзм. При цьому вона змінює форми прояву від конструктивних (різного виду соціальних активностей) до деструктивних (протестних дій, що спричинюють безлад і нестабільність, стагнації).

Рівні розвитку СН залежать від незадоволеності населення, зумовленої невідповідністю між його уподобаннями, очікуваннями, потребами і реальним станом справ. Це відображується в бальних оцінках незадоволенням респондентів соціальним благополуччям та іншими сторонами їх життя. Для аналізу СН і побудови алгоритм-моделі її прогнозування, пропонується використання опитувальних методик, що дозволяють зафіксувати поточні оцінки і установки індивідів (рівень СН в суспільстві визначається, насамперед, установками, намірами і емоційним станом людей). Для прогнозу СН ці методи доповнюються експертними та статистичними даними.

Дослідження світового теоретичного та вітчизняного емпіричного досвіду заклало засади побудови методики вимірювання СН. Представлений нами методологічний продукт має свою логічно обґрунтовану послідовність, логіку,

структуру. У ній перетинаються цілком валідизуючі її предмет теорії, принципи, концепти, на базі яких синтезовані принципіві вимірювальні моменти, стосовно СН як такої. Насамперед, мова йде (як базове вихідне) про використання процедури інтерпретації та операціоналізації СН, концепту піраміди потреб А. Маслоу, теорії депривації, концепції соціальної (відносної) депривації, (базових) потреб тощо, соціальної ексклюзії, протестності, концептуалізація емоційності в структурі соціальних взаємин.

Засадничо, в контексті теоретичної валідизації, були використані положення Е. Дюргайма «соціальної аномії» (процес дезінтеграції як розрив соціальних зв'язків, втрата ціннісних орієнтирів), Р. Мертона (прийняття або не ухваленням цінностей з невідповідністю їх цілям суспільства, або засобам досягнення цих цілей), Т. Парсонса (суперечність потреб з соціальними нормами), Н. Смелзера («невідповідність між компонентами дій як недостатне функціонування певної соціальної ролі й очікуваного заохочення за здійснену діяльність, як неузгодженість в діях конкретних індивідів і соціальних груп, зіштовхування різних ціннісних категорій).

Головним фактором соціальної напруженості є деприваційна (фрустрована) характеристика на незадоволеність базових потреб кожного окремо взятого індивіда зокрема, які в загальній своїй масі здатні привести до кризи наявної системи. Самими значущими потребами є потреба в безпеці і ідентичності (Дж. Бертон), які є універсальними і онтологічними (Burton, Sandole, 1986). Це і «потреба в значенні» (Дж. Бертон) – здатність до створення тих умов, в яких людина завжди прагнула жити. Із задоволенням цієї потреби пов'язані всі інші, а саме, ідентичність, зростання і трансценденція. Разом вони утворюють універсальні базові потреби людини, що реалізуються в реальному часі і просторі (Mudler, 1990). Відповідно, чим складніше стає отримати бажане, тим більше накопичується невдоволення і тим сильніше стає соціальна напруга.

Під депривацією, як соціальним процесом і станом (зумовленим) розуміється скорочення чи позбавлення можливостей задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп, як статус неузгодженості (неконгруентності) за Г. Ленскі. Остання проявляється в розходженні у положенні індивіда (або групи) в ієрархічно організованій структурі, відображеній у різних соціальних координатах: рівня доходу, освіти, віку, місця в структурі влади тощо, наприклад – низький рівень прибутків за високого рівня освіти. Вона має об'єктивний (як явище у суспільстві) та суб'єктивний (як усвідомлення людиною цієї неузгодженості) характер. Основний акцент у розробленій теорії відносного позбавлення (відносної депривації) був зроблений на ненормативній поведінці, пов'язаній з низьким рівнем добробуту і високим рівнем соціальної несправедливості (зокрема, в системах заохочення і винагороди) (Gunnar, Thorlindsson, Sigfusdottir, 2009). При цьому основні фокуси дослідження зміщені, як правило, на оцінці справедливості по відношенню до

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

суб'єкта з боку інститутів держави, влади, і самооцінці характеру і рівня реакції і психосоціального стану суб'єкта стосовно особистого становища, його хвилювань, соціальних страхів та ін. Основним критерієм відносної депривації можна вважати величину неузгодженості між очікуваним рівнем винагороди за докладені зусилля і фактичним рівнем отриманих благ, які проявляються у змінах різних сторін психосоціального стану, установок суб'єкта – інтегральних складових СН. Зміст та структура політичної складової, як правило, пов'язані з високим рівнем розчарування населення в системі взаємовідносин в політико-правовій сфері.

В останнє десятиріччя, в якості ключового фактора, що генерує соціальну напругу, активно стали розглядати і ексклюзію. Хоча концептуально, як одна зі сторін соціальних відносин і певного виду соціальних практик, вона мало чим причинно-наслідково відрізняється від депривації (Siryi, 2017). На цей рахунок є чимало аргументів. Ексклюзія пов'язана з соціальними, економічними, політичними, етнічними, гендерними та іншими обмеженнями, створеними суспільством. Процесуально, практики виключення відтворюють нерівності через те, що соціальні інституційні суб'єкти, які контролюють доступ до ресурсів, вирішують нагальні організаційні проблеми за допомогою категоріальних відмінностей, створюючи системи нерівностей та обмеження доступу до ресурсів, благ тощо, чим генерують зростання СН. Такі нерівності зумовлюються різницею в економічному, соціальному та культурному капіталі (П. Бурдьйо). Це, і брак участі в основних видах діяльності суспільства (Burchardt, 2002; Oksamitna, Khmel'ko, 2004), як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності (Silver, 1994). С. Погам трактує її, як процес «соціальної дискваліфікації» який передбачає: надрив соціальних зв'язків, залежність від соціальної допомоги, і руйнування соціальних зв'язків (Pogam, 1999). Щось схоже інтерпретує М. Кастельс, визначаючи ексклюзію як процес, що переходить від повної інтеграції через часткову, неповну зайнятість і надлом відносин привело до відокремлення або виключення, як накопичення різних утисків і як остання стадія в процесі соціальної дискваліфікації (Castells, 2000, p. 254). Е. Рейс визначає її як ситуацію, коли людина, що раніше користувався правами, позбавляється їх, втрачає доступ до того, що мав раніше », а також передбачає невдачу при включенні (incorporation), (Kulygin, 2003, p. 14). Феномен ексклюзії характеризується багатоплановим і багатфакторним механізмом обмеження, що не зникає і коли вони присутні навіть в соціально, політично та економічно розвинених країнах і суспільствах. Таким чином, концептуальне бачення сутності процесу та становища соціальної ексклюзії, що поширене сьогодні в літературі, зводиться до відносної та багатовимірної депривації спроможностей, яка виникає внаслідок виключення людини або соціальної групи із соціальних відносин (Sen, 2000).

На сьогодні практично всі дослідники, що займаються проблемою соціальної напруженості, сходяться в одному – це психологічний стан значних соціальних

груп – групові емоції (Е. Тучков, П. Акініна, С. Рязанцева, А. Дмитрієв, В. Головенько, П. Куконков, Г. Баранова, В. Фролов (Dmitriev, 2000; Rukavishnikov, 1990, р. 12; Holovenko, 2007; Tuchkov, Akinina, and Ryazantseva, 2002; Kukonkov, 1995; Baranova, Frolov, 2012), особливий стан суспільного життя, який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру, посилених у низці випадків дією зовнішніх обставин, інтегральний стан суспільства, що формується на основі високого незадоволення людей своїм соціальним, економічним і політичним становищем та рівнем, під впливом певних тенденцій розвитку суспільства, особливих умов і обставин».

Соціологія починає активно розглядати емоції як одну з важливих складових соціального життя (Дж. Барбалет, Дж. Тернер, В. Ільїн, О. Сімонова), за яким емоційні прояви сприймаються необхідним атрибутом складних форм соціальної взаємодії, як структурний компонент соціальних взаємин (Turner, 2009; Barbalet, 2004; П'їн, 2016; Simonova, 2012). В цьому аспекті увага спрямована на роль стимулів (насамперед соціальних) у формуванні емоційних реакцій, за яких емоції є результатом придання сенсу власних переживань, відображаючи різні зразки поведінково-діяльній системи в межах: соціоеволюційної теорії емоцій (В. Тенхутен, Р. Плутчік), символічного інтеракціонізму (Е. Гоффман, Е. Хошільд, Д. Сміт, Р. Еріксон), соціально-структурної теорії (емоції як ресурс) (Дж. Барбалет) (Tenhouten, 1996; Plutchik, Conte, 1997; Smith, Erickson, 1997; Hochschild, 2009).

Аналіз та фіксація відповідних різних емоційних маркерів відображають, як суб'єктивну складову, так і прояви раціональної організації поведінково-діяльній системи. Диференціація емоцій пов'язана з тим, що індивіди завжди емоційно реагують на своє місце в системі стратифікації, на розподіл ресурсів, і мають свою думку стосовно ресурсів інших людей в різних соціальних прошарках. Афективний приріст теорії соціальної стратифікації дозволяє соціологу коректніше інтерпретувати типовість соціальних дій людей, оскільки не тільки зміст, а й душевні хвилювання спрямовують дії людей по певній траєкторії. Наприклад, теорія класових почуттів (Barbalet, 2004) передбачає певну кореляцію емоцій за групами з різним рівнем влади і престижу, де центральне місце займає феномен ресентимента, викликаний порівнянням, порівнянням, а головне – оцінкою людьми обсягів одержуваних ними ресурсів. Людям властиве (свідомо чи підсвідомо) відчуття обурення, колективної образи, почуття несправедливості, коли бачать, що інші отримали владу або винагороди за їх рахунок з порушенням норм і культурних уявлень про справедливість (Barbalet, 2004).

Емоції, які виникли в процесі порівняння та оцінювання, в подальшому можуть набувати і додаткових характеристик. Так, тривога, занепокоєння і навіть страх у представників однієї групи, яким не вистачає влади для реалізації своїх інтересів, забарвлюється в подальшому в інші емоційні тони. Занепокоєння за відсутність ресурсів, якщо воно супроводжується концентрацією на власні

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

недоліки, призводить до відчуження і відчуття соціального падіння. Однак, коли інша соціальна група розглядається як відповідальна за позбавлення ресурсів першої групи, тоді страх перетворюється в гнів, агресію, що призводить до опору і створює напругу між соціальними групами. Представники з нижчих соціальних верств не маючи впевненості у професійній зайнятості, в отриманні матеріальних ресурсів, влади, престижу, в інших форматах інклюзії, набагато більш імовірно, відчувають неможливість контролю свого майбутнього, і позбавлені відчуття впевненості. Соціальне виключення переосмислюється як обмеження в правах на почуття. Подібні дослідницькі лінії відображені в роботах російських колег М. Макеєвої, Т. Шипунової з вивчення принципів не/справедливості в полі соціального порядку і девіантності (Makeeva, 2010; Shipunova, 2005; Shipunova, 2017).

Прояв позитивних і негативних емоцій має великий вплив на готовність членів соціальних страт легітимізувати діяльність соціальних інститутів. Ті, хто успішний і отримав ресурси в ключових інституційних сферах, вважають інститут легітимним, в той час як інші, «виключені», вважають нелегітимним, і гнів може бути мобілізований в акти колективного насильства. Цей підхід нагадує точку зору К. Маркса про стратифікацію, що генерує негативні емоції серед представників нижчих класів, і про те, що ці емоції можуть при певних умовах призвести до соціальних рухів за зміни системи нерівності, що на сьогоднішній день виявляється в більш цивілізованих протестних формах. Таким чином, можна стверджувати про «інституціоналізації» емоцій, які включені в відтворення нерівності, статусу і влади. Дослідники поступово включають в пояснення соціальних проблем тезу про емоційно насичені явища, говорячи про доцільність і наукову плідність використання знань, отриманих в рамках соціально-емоційного поля.

Спільним є акценти та нюанси визначення соціальної напруженості у зв'язці з дестабілізаційними процесами. В її основі, на їх думку, знаходиться групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін в матеріально-статусному полі, і фактичному рівні реалізації цих очікувань. Тут відбиваються суперечності об'єктивного і суб'єктивного характеру, внаслідок дії матеріально-майнових (зростання цін, зниження доходів), соціально-професійних (втрата роботи, посилення безробіття), самоідентифікаційних (втрата соціального статусу) та інших чинників. Цими положеннями ми далі скористаємося у процедурі інтерпретації та операціоналізації різних смислових аспектів соціальної напруженості. У науковій літературі використовується термін «соціальна тривожність» як синонім соціальної напруженості (І. Бузовський).

Щодо протестності, то під протестом у загальному вигляді розуміють гостре небажання миритися з існуючим становищем справ і активне прагнення змінити його на краще (Osipov, 1998). Поняття «протест» є більш абстрактним поняттям,

що виражає такі форми його проявів (з досвіду досліджень, аналізу наукових публікацій) як: «протестний потенціал», «протестні настрої», «протестна активність», які часто змішуються і використовуються як синоніми. Логічний і генетичний зв'язок між даними поняттями такий, що протестні настрої є початковим для реальної протестної поведінки; протестний потенціал виявляється як суб'єктивна готовність до участі в акціях протесту; протестна активність відображає реальну протестну поведінку. Загалом, під цим всім розуміється характер соціальних настроїв, що характеризується незадоволеністю соціальних груп, сформованим станом речей, невиправданими очікуваннями і, одночасно, готовністю зробити конкретні дії у можливих змінах несприятливої ситуації.

Теоретико-методологічною базою соціологічного вивчення протестних настроїв є концепції відносної депривації, колективної поведінки, пов'язані незадоволеністю будь-яких потреб і очікувань. Прийнятним можна вважати соціально-політичний підхід на протестну поведінку (А. Марш, Дж. Школяр, Ч. Тіллі), оскільки він фіксує об'єктивні чинники політичної системи суспільства на відміну від психології натовпу і мас, які акцентують увагу на суб'єктивному чиннику. Якщо в суспільстві відсутні правові норми, що сприяють регулярному представленню інтересів населення, соціальні групи вдаються до протесту як «нетрадиційної» політичної поведінки (Tilly, 1978; Alisova, Golenkova, 2000). Протест, таким чином, розглядається як крайній захід, коли є недоступними інституційні політичні засоби (Dement'eva, 2012; Levada, 2011).

У проєкції вивчення протестних настроїв дана концепція дозволяє врахувати внутрішні переживання людей з приводу втрати можливостей, які люди хотіли б мати, але не мають, в силу різних об'єктивно зумовлених обставин повсякденного життя (зниження зарплати, втрата матеріальних цінностей, інші позбавлення).

Вивчення соціальної напруженості потребує і аналізу специфіки окремого регіону, за яким необхідно враховувати історичний, соціокультурний розвиток певного регіону, і, насамперед, враховувати соціально-економічні, суспільно-політичні та інші показники, що виявляється у кісних процедурах аналізу даних. Це, зокрема уможлиблюється при застосуванні з точки зору дослідницької практики базових політичних досліджень використати методу «соціальної карти». Процедурно, це виявляється у застосуванні так званого соціального картографування («соціальна карта») регіону – просторового розподілу системи комплексних соціальних показників (даних): системи статистичних показників різногалузевого характеру, що ідентифікують окремий регіон (область, район, місто): демографічна, соціально-економічна, суспільно-політична та інша характеристика певного регіону, його соціокультурні, історичні та геополітичні (що на сьогодні актуалізує) особливості та специфіка його розвитку (Siryi, 2018).

Висновки. Концептуалізація будь-якого поняття, що відображає те чи інше явище (процес) звісно вимагає проведення теоретичних розвідок, систематизації та

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

аналізу відповідних теорій, що дотично мають як пряме так і посереднє відношення до об'єкта. Як видно з даного аналітичного огляду, явище соціальної напруженості пов'язане з такими процесами як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація, аномія, втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація основних потреб особи чи спільноти, класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Однак «живильним середовищем» масового протесту завжди було і є буде соціальне незадоволення, що пов'язане з феноменом незабезпеченості існування значної маси населення. Саме ця характеристика в різних своїх варіативних проявах присутня у всіх фокусованих теоріях. Надалі, при вибудові концептуальної моделі соціальної напруженості сучасного українського соціума, ця характеристика-ознака у різних варіаціях депривації є базовою.

References:

1. Alisova, L. N., Golenkova, Z. T. (2000). *Politicheskaja sociologija* [Political sociology], [online] Available at: <http://polbu.ru/alisova_politsociology> [Accessed 11 October 2018].
2. Baranova, G. V., Frolov, V. A. (2012). 'Metodologiya i metodika izmereniya sotsial'noi napryazhennosti' [Methodology and methods of measuring social tension]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Studies], no. 3, pp. 8–9.
3. Barbalet, J. M. (2004). *Emotion, Social Theory and Social Structure. A Macrosociological Approach*. UK, Cambridge: Cambridge University Press.
4. Burchardt, T. (2002). 'Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure'. *Understanding social exclusion*. Oxford, New York: Oxford University Press, pp. 30–43.
5. Burton J., Sandole, D. (1986). 'Generic theory: The basis of conflict resolution'. *Negotiation Journal*, Vol. 2, issue 4, pp. 333–344. DOI: 10.1111/j.1571-9979.1986.tb00373.x.
6. Castells, M. (2000). *Informatsionnaya epokha. Ekonomika, obshchestvo, kul'tura* [Information Age. Economy, society, culture]. Moscow: GU-VshE.
7. Dement'eva, I. N. (2012) 'Protestnyj potencial naselenija Vologodskoj oblasti i formirovanie social'nogo kapitala' [Protest potential of the population of the Vologda region and the formation of social capital]. *Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny* [Monitoring of public opinion: economic and social changes], no. 6, pp. 84–92.
8. Dmitriev, A. V. (2000). *Konfliktologiya* [Conflictology]. Moscow : Gardariki.
9. Gunnar, B., Thorlindsson, T., and Sigfusdottir, I. D. (2009). Relative Deprivation and Adolescent in Iceland: A Multilevel Test. *Social Forces*, Vol. 87, issue 3, pp. 1223–1250.

10. Hochschild, A. (2009). 'Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure'. *American Journal of Sociology*, Vol. 1, no. 4, pp. 340–354.

11. Holovenko, V. A. (2007). 'Riven sotsialnoi /napruzhenosti ta potentials sotsialnoho protestu v suspilstvi: Mozhlyvosti sotsiologichnoho doslidzhennia ta prohnozuvannia' [The level of social tension and the potential of social protest in society: Possibilities of sociological research and forecasting]. *Ukrainskyi sotsium: Sotsiologhiia. Polityka. Ekonomika. Pedagogika: Naukovyi zhurnal* [Ukrainian Society: Sociology. Policy. Economy. Pedagogy: Scientific Journal], no. 5/6, pp. 137–152.

12. Il'in, V. (2016). 'Sotsiologi ob emotsiyakh: vvedenie k tematicheskomu razdelu' [Sociologists about emotions: an introduction to the thematic section]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta* [Bulletin of St. Petersburg University], ser. 12, issue 4, pp. 3–11.

13. Kukonkov, P. I. (1995). 'Sotsial'naya napryazhennost' kak etap v protsesse razvitiya konflikta' [Social tension as a stage in the process of conflict development]. *Sotsial'nye konflikty: ekspertiza, prognozirovanie, tekhnologii razresheniya* [Social conflicts: expertise, forecasting, technology resolution], issue 9, pp. 9–10.

14. Kultygin, V. P. (2003). 'Oblik sovremennoho mira v sovremennoi sotsiologicheskoi mysli' [The appearance of the modern world in modern sociological thought]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Studies], no. 2, pp. 8–16.

15. Levada, J. A. (2011) 'Massovyj protest: potencial i predely' [Mass protest: potential and limits]. *Sochinenija: sociologicheskie ocherki 1993–2000* [Works: sociological essays 1993–2000], Moscow: Karpov E. V. Publisher, pp. 189–190.

16. Makeeva, M. (2010). 'Spravedlivost' kak normativno-cennostnyj reguljator obshhestvennyh otnoshenij' [Justice as a normative-value regulator of public relations]. *Filosofskie nauki* [Philosophical Sciences], no. 3, pp. 235–240.

17. Mudler, O. (1990). 'On conflicts and metaphors: Toward on extended rationality'. *Conflict: Human Needs Theory*. Basingstoke. L: Macmillan, pp. 149–176.

18. Oksamitna, S., Khmel'ko, V. (2004). 'Sotsial'naya eksklyuziya v Ukraine na nachal'noi stadii restavratsii kapitalizma' [Social exclusion in Ukraine at the initial stage of the restoration of capitalism]. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* [Sociology: Theory, Methods and Marketing], no. 3, pp. 66–77.

19. Osipov, G. V., ed. (1998). *Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar'* [Sociological Encyclopedic Dictionary]. Moscow : Infra-M – Norma.

20. Plutchik, R., Conte, H. R. (1997). *Circumflex Models of Personality and Emotions*. Washington, D. C.: American Psychological Association Press.

21. Pogam, S. (1999). 'Iskljuchenie: social'naja instrumentalizacija i rezul'taty issledovanija' [Exception: social instrumentalization and research results]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologiiu Special'nyj vypusk: Sovremennaja francuzskaja sociologija* [Journal of Sociology and Social Anthropology. Special Issue: Modern French Sociology]. Vol. 2, pp. 140–156.

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОПИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РОЗРОБЦІ МЕТОДИКИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

---

22. Rukavishnikov, V. O. (1990). 'Sotsial'naya napryazhennost' [Social tensions]. *Dialog* [Dialogue], no. 8, pp. 8–12.
23. Sen, A. (2000). *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Manila, Philippines : Asian Development Bank.
24. Shipunova, T. V. (2005). 'Social'noe iskljuchenie, otchuzhdenie, nasilie i agressija kak mehanizmy vosproizvodstva deviantnosti' [Social exclusion, alienation, violence and aggression as mechanisms of reproduction of deviance]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii* [Journal of Sociology and Social Anthropology], Vol. VIII, no. 4, pp. 120–129.
25. Shipunova, T. V. (2017). 'Social'naja nespravedlivost' kak risk deviantnosti molodezhi' [Social exclusion, alienation, violence and aggression as mechanisms of reproduction of deviance]. *Sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Social'nye normy v uslovijah sovremennyh riskov»*. Russia, Chelyabinsk May 18–19, 2017. Zapadnyj: AntroVita Research Center Publishers, pp. 322–324.
26. Silver, H. (1994). 'Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms?'. *International Labor Review*, Vol. 133, pp. 531–578.
27. Simonova, O. A. (2012). 'Aktual'nye tendentsii v sovremennoi sotsiologii: otkrytie emotsional'nosti' [Current trends in modern sociology: the discovery of emotionality]. *Sovremennaja sociologija — sovremennoj Rossii: Sbornik statej VI mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii pamjati A. O. Kryshchanovskogo*. Russia, Moscow February 1–3 2012. Moscow: National Research University Higher School of Economics, pp. 411–423.
28. Siryi, Y. V. (2017). 'Teoretychni rozvidky v kontseptualizatsii sotsialnoi napruzhenosti' [Some theoretical exploration in the conceptualization of social tension]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava* [Socio-Economic Problems and the State], issue 1 (16), pp. 139–147.
29. Siryi, Y. V. (2018). 'Rehionalizatsiia Ukrainy u konteksti sotsiolohichnoho doslidzhennia sotsialnoi napruzhenosti' [Regionalization of Ukraine in the context of a sociological study of social tension]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 2, pp. 215–225. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133355>.
30. Smith, D., Erickson, R. (1997). 'For Love or Money? Social Movement Organization'. *Social Perspectives on Emotion*, Vol. 4, pp. 317–346.
31. Tenhouten, W. (1996). 'Outline of Socioevolutionary Theory of the Emotions'. *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 16, no. 9/10, pp. 190–208. DOI: 10.1108/eb013275.
32. Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, MA: Addison Wesley.

33. Tuchkov, E., Akinina, P., and Ryazantseva, S. (2002). *Diagnostika sotsial'noi napryazhennosti v obshchestve: regional'nyi aspekt* [Diagnostics of social tension in society: a regional aspect]. Stavropol : Servisshkola.

34. Turner, J. H. (2009). 'The Sociology of Emotions: Basic Thoretical Arguments'. *Emotion Review*, Vol. 1, no. 4, pp. 340–354.

© Сірій Є. В., 2019

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ТУРЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

УДК 329.17

Шевель Інна Петрівна

<https://orcid.org/0000-0002-6387-2506>

кандидат соціологічних наук, доцент,

заступник декана факультету міжнародних відносин,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

shevelinna@ukr.net

Кравцова Наталія Олександрівна

магістрант,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

natasha.kravcova.2696@gmail.com

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ТУРЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

У статті розкрито питання самовизначення кримських татар, їх становище на території Автономної Республіки Крим та відношення України до діаспори кримських татар. Проаналізовано політику Туреччини, спрямовану на захист тюркських етносів, які проживають на території України.

Розглянуто постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави» від 20 березня 2014 року, основною метою якої є збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримських татар як корінного народу і всіх національних меншин України. З'ясовано, що основним принципом, покладеним в основу цього документу, є реалізацію права на самовизначення кримськотатарського народу в складі України.

Проаналізовано діяльність ТІКА – Турецького агентства співпраці й координації в Україні, зокрема допомогу, надану кримським татарам.

Зроблено висновки, що Кримськотатарське питання є важливим об'єднувачим фактором відносин України та Туреччини.

Ключові слова: кримські татари, національні меншини, Турецьке агентство співпраці й координації в Україні, діаспора кримських татар.

Shevel Inna, Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Deputy Dean of the International Relations Faculty, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Kravtsova Nataliia, Master Degree Student, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

The Crimean tatar issue in inter-state relations between Turkey and Ukraine

The article deals with the issues of the Crimean Tatars self-determination, their position on the territory of the Autonomous Republic of Crimea and the attitude of Ukraine to the Crimean Tatars diaspora. It reveals the policy of Turkey, aimed at protection of the Turkish ethnic groups living on the territory of Ukraine.

The resolution “On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine concerning the guarantee of the rights of the Crimean Tatar people as part of the Ukrainian state” dated March 20, 2014 was analyzed. It is stated that the basic principle laid down in the basis of this document is the realization of the right to self-determination of the Crimean Tatar people in the composition of Ukraine.

The activities of ТІКА – the Turkish Agency for Cooperation and Coordination in Ukraine, in particular, assistance provided to the Crimean Tatars, are analyzed.

It is concluded that the Crimean Tatar issue is an important unifying factor in relations between Ukraine and Turkey.

Key words: Crimean Tatars, national minorities, the Turkish Agency for Cooperation and Coordination in Ukraine, diaspora of the Crimean Tatars.

Шевель Инна Петровна, кандидат социологических наук, доцент, заместитель декана факультета международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Кравцова Наталья Александровна, магистрант, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Крымскотатарский вопрос в межгосударственных отношениях Турции и Украины

В статье раскрыты вопросы самоопределения крымских татар, их положение на территории Автономной Республики Крым и отношение Украины к диаспоре крымских татар. Проанализировано политику Турции, направленную на защиту тюркских этносов, проживающих на территории Украины.

Рассмотрено постановление «О Заявлении Верховной Рады Украины относительно гарантии прав крымскотатарского народа в составе Украинского государства» от 20 марта 2014 года, основной целью которого является сохранение и развитие этнической, культурной, языковой и религиозной самобытности крымских татар как коренного народа и всех национальных меньшинств Украины. Выяснено, что основным принципом, положенным в основу этого документа,

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ТУРЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

является реализация права на самоопределение крымскотатарского народа в составе Украины.

Проанализирована деятельность ТИКА – Турецкого агентства сотрудничества и координации в Украине, в частности помощь, оказанную крымским татарам .

Сделаны выводы, что крымскотатарский вопрос является важным объединяющим фактором отношений Украины и Турции.

Ключевые слова: крымские татары, национальные меньшинства, Турецкое агентство сотрудничества и координации в Украине, диаспора крымских татар.

Вступ. Захист інтересів кримськотатарської етнопільноти є об'єднуючим елементом, який сприяє поглибленню міждержавних відносин Туреччини та України. Важливим фактором кримськотатарського етнополітичного процесу є іноземний вплив Турецької Республіки, історично пов'язаної з даною етнопільнотою. Об'єктом даного дослідження є кримські татари – етнопільнота, яка є корінним народом Криму, проживає на півострові та становить майже 15 % (300 тис.осіб) його населення. Кримський півострів історично вважається єдиною етнічною батьківщиною кримських татар. Через анексію півострову Крим та необхідність врегулювання статусу кримських татар, їх політична позиція та етнополітичне становище потребують детального розгляду та викликають інтерес у науковців, політиків та державних діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми захисту інтересів кримських татар, які проживають на території Кримського півострову досліджено в роботах українського вченого О. Шевчука, російського науковця К. Ахмадеева, турецького вченого Кірімлі Хакана, британського науковця Ендрю Вілсона та багатьох інших. Складна політична ситуація, в якій опинилося корінне населення Кримського півострова потребує більш детального і скурпульозного вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз пріоритетних векторів розвитку співробітництва між Україною та Туреччиною у сфері врегулювання становища, в якому опинилися кримські татари внаслідок анексії Росією півострову Крим у 2014 році.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим фактором, який впливає на процес формування геополітичного становища регіону, традиційно вважають розташування держави та впливовість сусідніх країн. Туреччина є активним геополітичним сусідом України, який має значний вплив на соціальні та політичні процеси в державі (Vitman, 2014). Географічне розташування Криму в Причорноморському регіоні дає можливість контролювати Азово-Керченську акваторію, а також забезпечує вихід до проток Босфор і Дарданелли. Британський науковець Ендрю Вілсон вважає, що ключову роль у реалізації зовнішньої політики

Туреччини стосовно врегулювання становища кримських татар відіграє політика «м'якої сили» (Wilson, 2017).

Фактор турецького впливу на кримсько-татарський етнополітичний процес посилюється не лише історичним зв'язком народів Туреччини та Криму, а й значною діаспорою в самій Туреччині. Дані про кількість проживаючих в Туреччині кримських татар різняться. На території цієї країни є ряд анклавів, населених як самими кримськими татарами, так і багатьма спорідненими з ними народами. Також необхідно враховувати той факт, що офіційна національна політика турецької влади спрямована на акумуляцію і асиміляцію нетурецького населення, а дані про етнічний склад Туреччини офіційно не публікуються. На думку О. Шевчука, Туреччина розвиває відносини з кримськими татарами як зі своєю діаспорою і тому не лише лобіює інтереси кримських татар, а й враховує це в впровадженні своєї геополітичної стратегії в Причорноморському регіоні (Shevchuk, 2012). Найважливішим джерелом впливу Туреччини на кримськотатарський етнополітичний процес традиційно є ідеологія пантюркизму, яка полягає в прагненні політичної, економічної, культурної та етнічної інтеграції тюркських народів, в якій домінуюча роль належить Туреччині як найбільш розвиненій з геополітичної і соціально-економічної точки зору державі з переважаючим тюркським компонентом (Kirimli, 2003).

Сучасний вплив Турецької Республіки на півострів Крим є частиною «м'якої сили» Туреччини, активізація якої почалася з моменту розпаду СРСР і утворення нових незалежних держав, що мають в своєму складі значний тюркський сегмент. Як зазначив в 1992 р прем'єр-міністр Туреччини С. Демірель, «Туреччина розшириться, незважаючи на те, що кордони залишаться незмінними. Іншими словами, Туреччина розширить свій вплив від Адріатики до Великої Китайської стіни»(Gürler).

Можемо провести аналогію діаспоральної політики Туреччини на Балканах та на території Кримського півострову. Турецька влада за допомогою засобів, спрямованих на покращення життя представників тюркських народностей, які проживають в різних країнах, прагне поширити власні сфери впливу, зокрема в Україні та Болгарії. В науковій праці Я. Волкової автор зазначає, що концептуальною основою зовнішньої політики Туреччини є намагання повернути домінуючі позиції Туреччини на міжнародній арені, загублені з розпадом Османської імперії (Volkova, 2018).

Агентом впливу з Туреччини на кримсько-татарський етнополітичний процес можна вважати діаспору, яка проживає в цій країні. Кількість представників кримськотатарської діаспори в Туреччині сягає більш ніж 1 млн осіб. Серед представників турецької еліти чимало осіб, які мають кримськотатарське коріння (Boldyrev). Прихильність до історичної батьківщини збереглася в національній пам'яті діаспори, на що вказує відомий фахівець в області вивчення діаспор

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ТУРЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

У. Шафран: «Базовими рисами діаспори є наявність у представників етнічної громади етнічної самосвідомості, а також більш-менш чіткого образу історичної батьківщини. При цьому прихильність історичній батьківщині може зберігатися в національній самосвідомості діаспори на рівні історичної пам'яті, яка на різних етапах стає основою для пропаганди ідей репатріації. Як правило, представники діаспори мають проблемні стосунки з навколишнім етнокультурним середовищем, в якому вони проживають, сприймаючи його як загрозу асиміляції» (Safran, 1991).

Каналами впливу кримськотатарської діаспори в Туреччині є гуманітарні організації. Одна з них – «Союз культури і взаємодопомоги кримських тюрків», основними декларованими завданнями якого є надання підтримки співвітчизників в Криму і збереження етнічної культури кримських татар. Аналогічна взаємодія відбувається і по лінії молодіжних структур. Державним органом Туреччини по реалізації державної політики щодо кримськотатарської етностільноти в Криму є Агентство з міжнародного розвитку та співробітництва при Раді міністрів Туреччини – *Türkiye İşbirliği ve Kalkınma İdaresi* (ТІКА). Хоча робота даного органу і поширена на багато регіонів, серед яких Балкани, Північна Африка, Близький і Середній Схід, Східна Європа, Причорномор'я, Північний і Південний Кавказ, Центральна Азія і Поволжя, Криму приділяють найбільше уваги. Дана організація є механізмом співпраці між державними установами, університетами, неурядовими організаціями та приватним сектором. Фінансування організації зростає: якщо в 2002 р. обсяг коштів, що виділяються на міжнародні проекти, становив 85 млн. дол. США, то в 2015 р. він склав 3 913 млн дол. США (*Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*). Фінансовий аспект впливу Туреччини на кримськотатарський етнополітичний процес полягає в залученні по каналах ТІКА значних інвестицій в економіку Криму. Контрагентом турецько-кримсько-татарської взаємодії в Криму є «Меджліс кримсько-татарського народу», який виступає посередником в процесі залучення турецького капіталу на півострів. Одночасно з активізацією роботи агентства на кримському «майданчику» під егідою «Меджлісу» був створений фонд «Крим», головою якого став М. Джемілев. Фонд виступає в ролі основного партнера ТІКА не тільки в Криму, але і в цілому на території України» (*Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*).

З метою захисту інтересів кримських татар ще у травні 2009 р. у місті Сімферополь було створено Всесвітній Конгрес кримських татар (ВККТ). Делегати-представники понад 160-ти кримськотатарських організацій, яких налічувалось близько 800 осіб з 12 країн, під час роботи конгресу ухвалили Декларацію Всесвітнього Конгресу кримських татар. В даному документі зазначалося, що основною метою організації (ВККТ) є об'єднання та координація зусиль громадських організацій кримських татар в різних країнах, які прагнуть співпрацювати відповідно до цілей, принципів та завдань, вказаних у декларації. Під час засідання було підписано Звернення до Президента України, в якому

наголошувалось на необхідності відновлення прав кримськотатарського народу (Chy prokovtne Kreml Vsesvitnii konhres krymskykh tatar). Другий Всесвітній конгрес кримських татар відбувся в Анкарі у серпні 2015 р., в результаті роботи якого було оприлюднено звернення учасників до світової спільноти із проханням сприяти здійсненню усіх необхідних заходів з метою термінового припинення протиправної окупації Російською Федерацією Кримського півострова (Uchasnyku Vsesvitnoho Konhresu krymskykh tatar...).

Варто зазначити, що з перших днів інтервенції Російської Федерації на територію Автономної Республіки Крим, яка завершилася анексією півострову Росією, кримськотатарська еліта та представницькі органи кримськотатарського народу негативно поставились до приєднання Криму до складу Російської Федерації. Як відомо, 16 березня 2014 року на території Автономної Республіки Крим відбувся нелегітимний референдум про статус Криму. Маємо інформацію, що близько 99 % кримськотатарського населення проігнорували референдум та не визнали його результати (Krymskie tataru provedut svoi referendum...).

Після референдуму представники кримськотатарського народу почали поступово залишати територію півострова та виїжджати до континентальної України. За офіційними даними близько 25 тисяч кримських татар після проведення референдуму почали поступово залишати територію півострова та виїжджати до континентальної України (Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy...).

Важливим законодавчим актом у кримськотатарському питанні стала прийнята 20 березня 2014 р. Верховною Радою України Постанова «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української держави», яка гарантує захист і реалізацію невід’ємного права на самовизначення кримськотатарського народу в складі суверенної і незалежної Української держави. Цією Постановою Верховна Рада України доручила Кабінету Міністрів України терміново подати проекти законів України, нормативно-правових актів України, які визначають та закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України (Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy...).

Позитивним також у цьому напрямку слід визнати Указ Президента України Петра Порошенка від 3 листопада 2014 р. № 841/2014 «Про Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу», де, окрім прописаних повноважень Уповноваженого, наголошується на тому, що кримськотатарський народ є корінним народом України. У Положенні, зокрема, зазначається, що «Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу забезпечує здійснення Президентом України повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав кримськотатарського народу як корінного народу України» (Pro Polozhennia pro Uprovnovazhenoho Prezydenta Ukrainy...). Але до цього часу не прийнятим залишається ініційований народним депутатом України, національним лідером

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ТУРЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

кримських татар Мустафою Джемілевим Проект Закону про «Концепцію державної етнонаціональної політики України», поданий на розгляд ВР 4 липня 2013 р., який визначає зміст і дії держави в етнополітичній сфері та є основою для формування нового законодавства, вдосконалення міжетнічних відносин.

У лобіюванні інтересів кримських татар на державному рівні важливу роль відіграє Мустафа Джемілев, Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу, який раніше очолював Меджліс кримськотатарського народу. Мустафа Джемілев з початку 1960-рр. і до сьогодні бере активну участь у кримськотатарському національному русі. Разом із теперішнім головою Меджлісу Рефатом Чубаровим вони є організаторами мітингів стосовно деескалації ситуації у Криму. За участі Мустафи Джемілева було засновано загони самооборони з кримських татар. Враховуючи значні досягнення лідера кримськотатарського народу, Президент Туреччини особисто нагородив Мустафу Джемілева Орденом Республіки Туреччина за заслуги у питаннях розвитку співробітництва між Туреччиною та Україною (Türkiye'yi eski karanlık günlerine döndürmek isteyenler...).

Важливу роль турецька влада відіграє у поверненні кремлівських в'язнів на території України. Після переговорів між Президентом Турецької Республіки Ердоганом та Президентом Російської Федерації Путіним Ахтем Чийгоз (заступник голови Меджлісу Кримськотатарського народу та голова Бахчисарайської районної державної адміністрації) та Ільми Умеров (депутат Бахчисарайської районної державної адміністрації), які в травні 2016 р. були затримані Федеральною службою безпеки Російської Федерації через їх висловлювання стосовно посилення санкцій стосовно Російської Федерації, були передані Туреччині восени 2017 р. Українська влада сподівається на допомогу Президента Туреччини у поверненні на Батьківщину інших політичних заручників Росії. Для Ердогана допомога у звільненні українських політв'язнів може стати важливим іміджевим ходом для покращення репутації на Заході та розвіювання образу диктатора (Erdogan budet pomagat' v osvobozhdenii polituznikov).

Президенти України та Турецької Республіки під час численних зустрічей неодноразово обговорювали питання врегулювання становища, в якому опинилися кримські татари внаслідок анексії Росією півострову Крим. Зокрема, під час останнього візиту Петра Порошенка до Стамбулу, який відбувся 3 листопада 2018 р., Президент України та Президентом Туреччини (Реджеп Раїп Ердоган) обговорили шляхи вирішення ситуації, в якій опинилися кримські татари внаслідок окупації Криму (Poroshenko u Stambuli provodyt zustrich z Erdohanom). Взагалом позицію Президента Туреччини щодо анексії Криму можна вважати стабільно проукраїнською, зважаючи на зусилля, які він докладає задля повернення кремлівських в'язнів на Батьківщину та неодноразові заяви Ердогана стосовно підтримки територіальної цілісності України.

Висновки. Зважаючи на складну геополітичну ситуацію навколо України, що склалася після анексії Криму у 2014 р., зростає необхідність міжнародного співробітництва у сфері захисту інтересів кримськотатарського етносу. Відповідно, становище в якому внаслідок політичного конфлікту між Україною та Росією опинилися кримські татари, є одним із тих факторів, що спонукав Турецьку Республіку виступати на захисті українського суверенітету.

References:

1. Boldyrev, A. 'Krymskii faktor v rossiisko-turetskikh otnosheniyakh' [Crimean factor in Russian-Turkish relations], [online] Available at: http://militariorg.ucoz.ru/publ/ukraina_krym_rossija/krymskij_faktor_v_rossijsko_tureckik_h_otnosheniyakh/17-1-0-29288 [Accessed 27 September 2018].

2. Chy prokovtne Kreml Vsesvitnii konhres krymskykh tatar [Will the Kremlin swallow the World Congress of Crimean Tatars]. (2015). *Krym. Realii*, [online] Available at: <https://ua.krymr.com/a/26945264.html> [Accessed 11 October 2018].

3. Erdogan budet pomagat' v osvobozhdenii polituznikov [Erdogan will help in the liberation of the military]. *Agentstvo "Krymskie novosti"* [Crimean News Agency], [online] Available at: <http://qha.com.ua/ru/politika/erdogan-budet-pomogat-v-osvobojudenii-polituznikov-klimkin/193495> [Accessed 27 October 2018].

4. Gürler, R. T. 'Turkey's Soft Power towards Central Asian Countries after the Cold War', [online] Available at www.uli.sakarya.edu.tr/sites/uli.sakarya.edu.tr/file/1371681799-recepгурler.pdf [Accessed 27 October 2018].

5. Kirimli, H. (2003). 'Turko-Ukrainian Relations and the Crimean Tatars'. *International Committee for Crimea*, [online] Available at: <http://www.iccrimea.org/scholarly/tuarel-hakan.html> [Accessed 23 October 2018].

6. Krymskie tatory provedut svoi referendum po statusu Kryma [Crimean Tatars will hold their referendum on Crimean status]. (2014). *Censor.net*, [online] Available at: https://censor.net.ua/news/278168/krymskie_tatory_provedut_svoiy_referendum_po_statusu_kryma_djemilev [Accessed 16 October 2018].

7. Pislia okupatsii Krymu zvidty vyikhalo blyzko 25 tys. krymskykh tatar [After the occupation of the Crimea about 25 thousand Crimean Tatars left it]. (2018). *Depo.ua*, [online] Available at: <https://www.depo.ua/ukr/life/pislya-okupaciyi-krimu-zvidti-viyihalo-blizko-25-tis-krimskih-tatar-20180513773086> [Accessed 17 October 2018].

8. Poroshenko u Stambuli provodyt zustrich z Erdohanom [Poroshenko in Istanbul holds a meeting with Erdogan]. (2018). *Yevropeiska Pravda* [European truth], [online] Available at: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/11/3/7088951> [Accessed 5 November 2018].

9. Pro Polozhennia pro Upovnovazhenoho Prezydenta Ukrainy u spravakh krymskotatarskoho narodu № 841/2014 [On the Regulations on the Authorized President

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ТУРЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

---

of Ukraine on Crimean Tatar People's Affairs no. 841/2014]. *Ukaz Prezydenta P. Poroshenka* [Decree of President P. Poroshenko] (2014, November 3), [online] Available at: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/841/2014>> [Accessed 20 October, 2018].

10. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo harantii prav krymskotatarskoho narodu u skladi Ukrainskoi Derzhavy [On Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine re guarantees of rights of the Crimean Tatar people as a part of the State of Ukraine]. *Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2014, March 20), [online] Available at: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>> [Accessed 20 October, 2018].

11. Safran, W.(1991). 'Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return'. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Vol. 1, no. 1, Spring, pp. 83–99. DOI:<http://doi.org/10.1353/dsp.1991.0004>.

12. Shevchuk, O. H. (2012). 'Ohliadovo-analitychna otsinka potочноi sotsiokulturnoi i etnokonfesiinoi sytuatsii v heopolitychnomu prostori' [An overview-analytical assessment of the current socio-cultural and ethno-confessional situation in the geopolitical space]. *Pytannia rozvytku Krymu* [Problems of Crimea], issue 16, pp. 275–282.

13. *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı*, [online] Available at: <<https://tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>> [Accessed 30 September 2018].

14. Türkiye'yi eski karanlık günlerine döndürmek isteyenler, kendi karanlıklarında kaybolup gidecektir (2018). *Ofitsiyni sait Prezydenta Turechchyny* [Official Website of the President of Turkey], [online] Available at: <<https://www.tccb.gov.tr/>> [Accessed 22 November 2018].

15. Uchasnyky Vsesvitnoho Konhresu krymskykh tatar pryinialy Zvernennia do svitovoi spilnoty [Participants of the World Congress of Crimean Tatars adopted the Appeal to the World Community]. (2015). *112.ua*, [online] Available at: <<https://ua.112.ua/polityka/uchasnyky-vsesvitnoho-konhresu-krymskykh-tatar-pryinialy-zvernennia-do-svitovoi-spilnoty-povnyi-tekst-249273.html>> [Accessed 16 October 2018].

16. Vitman, K. M. (2014). 'Zmina statusu Avtonomnoi Respubliky Krym yak sposib vyrishennia etnopolitychnykh superechnostei' [Changing the status of the Autonomous Republic of Crimea as a way of solving ethnopolitical contradictions]. *Aktualni problemy yevropeiskoi intehratsii* [Actual problems of European integration], no. 7, p. 276.

17. Volkova, Ya. O. (2018). *Diasporalna polityka respubliky Turechchyna ta yii vplyv na bolharo-turetski vidnosyny* [Dysasporal policy of the republic of Turkey and its influence on the Bulgarian-Turkish relations]. D.Ed. Odesa National University named after I. I. Mechnikov; Petro Mohyla Black Sea National University.

18. Wilson, A. (2017). 'The Crimean Tatar Question: A Prism for Changing Nationalisms and Rival Versions of Eurasianism'. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, Vol. 3, no. 2, pp. 1–45. DOI: 10.24216/97723645330050302_01.

© Шевель І. П., Кравцова Н. О., 2019

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

УДК:327

Шевченко Марина Іванівна

<https://orcid.org/0000-0003-0960-513X>

кандидат культурології, доцент,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

ua.kiev.marina@gmail.com

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

У статті, з метою з'ясування сучасного стану української культурної політики, розглянуто питання ефективності входження України в європейське співтовариство, проаналізовано рівень сформованості позитивного іміджу країни в очах міжнародної спільноти. За допомогою наукових методів теоретичного узагальнення, порівняльного аналізу та синтезу визначено проблеми, які перешкоджають розвитку культурної сфери та її входженню до європейського культурного простору; проаналізовано правову базу культурної політики України на предмет її відповідності європейським вимогам та засадам; досліджено перспективи становлення культурної дипломатії як інструмента політики «м'якої сили» з метою формування позитивного іміджу України у світі. У ролі висновків на основі проведеного аналізу здійснено спробу окреслення шляхів оптимізації культурної політики, так як євроінтеграція є важливим напрямом розвитку України, значить створення Українського інституту закордоном мало б стати ключовою ціллю, яка має на меті формування позитивного іміджу України закордоном.

Ключові слова: культурна політика, виклики, євроінтеграція, правова база, культурна дипломатія, імідж.

Shevchenko Maryna, Candidate of Cultural Studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Cultural policy of Ukraine under conditions of the European integration: dilemmas and challenges

To find out the current state of the Ukrainian cultural policy, the article looks into the question of the effectiveness of Ukraine's entry into the European community and analyses the level of the country's positive image formation in the eyes of the international community. With the help of scientific methods of theoretical synthesis, comparative analysis and synthesis, there were identified the problems hindering the development of the cultural sphere and its entry into the European cultural space; there was analysed the legal basis of Ukrainian cultural policy for its compliance with European requirements and principles; there were studied the cultural diplomacy prospects of becoming as a tool

of soft power policy in order to form a positive image of Ukraine in the world. As a conclusion on the basis of the analysis, there has been made an attempt to outline ways of optimizing cultural policy, as European integration is an important direction for Ukraine's development. Therefore, the creation of a Ukrainian institute abroad should become a key goal, aimed at forming a positive image of Ukraine abroad.

Key words: cultural policy, challenges, European integration, legal framework, cultural diplomacy, image.

Шевченко Марина Ивановна, кандидат культурології, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Культурная политика Украины в условиях Евроинтеграции: дилеммы и вызовы

В статье, с целью выяснения современного состояния украинской культурной политики, рассмотрены вопросы эффективности вхождения Украины в европейское сообщество, проанализирован уровень сформированного положительного имиджа страны в глазах международного сообщества. С помощью научных методов теоретического обобщения, сравнительного анализа и синтеза определены проблемы, которые препятствуют развитию культурной сферы и ее вхождению в европейское культурное пространство; проанализировано правовую базу культурной политики Украины на предмет ее соответствия европейским требованиям и принципам; исследованы перспективы становления культурной дипломатии как инструмента политики «мягкой силы» с целью формирования положительного имиджа Украины в мире. В качестве выводов на основе проведенного анализа предпринята попытка определения путей оптимизации культурной политики, так как евроинтеграция является важным направлением развития Украины, значит создание Украинского института за рубежом должно стать ключевой целью, которая имеет в виду формирование позитивного имиджа Украины за рубежом.

Ключевые слова: культурная политика, вызовы, евроинтеграция, правовая база, культурная дипломатия, имидж.

Вступ. Темпи інтеграції України з Європейським Союзом залежать від низки факторів. У науковій літературі, у засобах масової інформації віднаходимо безліч різноманітних передумов, здійснення яких об'єктивно мало б відкрити дорогу Україні до об'єднаної Європи. Це дійсно такі важливі критерії як високий рівень дотримання прав та свобод людини, забезпечення політичної та економічної стабільності, викорінення корупції тощо. Однак, результати референдуму, проведеного у квітні 2016 р. у Нідерландах щодо затвердження Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, засвідчили ще одну, не менш важливу проблему. Ефективність входження України у європейське співтовариство

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

залежатиме від вміння репрезентуватися на міжнародній арені, здійснювати інформаційний вплив, а також наявності сформованого позитивного іміджу в очах міжнародної спільноти як демократичної держави, надійного та відповідального партнера.

Порушена вище проблема видається досить актуальною як з прикладної, так і з теоретичної точки зору. Адже її вирішення потребує цілого комплексу дій, починаючи від окреслення ключових положень і напрямів реалізації, так і безпосереднього їх впровадження. Досвід провідних країн показує, що все частіше у світовій політиці їх уряди вдаються до застосування політики так званої *soft power*, тобто «м'якої сили». На відміну від політики «жорсткої сили», інструментом досягнення цілей якої зазвичай виступає примус, політика «м'якої сили» спирається натомість на такі засади як співробітництво, створення привабливості іміджу за допомогою культурних цінностей, традицій тощо. Політика «м'якої сили» є гнучкою і здатною швидко реагувати на нові виклики чи загрози, але її реалізація, як і досягнення поставлених цілей, є довгостроковим процесом. Повертаючись до проблеми, яка стала очевидною в результаті референдуму в Нідерландах, формування позитивного іміджу України, на нашу думку, як і поширення свого впливу у світі лежить в основі належно окресленої культурної політики, її внутрішніх та зовнішніх орієнтирів, відкритості на пізнання нових цінностей, як і розповсюдження власних надбань та досягнень.

Тому актуальність цього наукового дослідження зумовлено відсутністю сформованого бачення та розуміння орієнтирів розвитку української культурної політики на шляху інтеграції нашої країни до європейського простору, в тому числі культурного. Зближення з Європейським Союзом ставить за необхідність гармонізувати та удосконалити національну культурну політику відповідно до тих принципів та засад, які діють як на рівні всього союзу, так і в державах-членах. Таке визначення проблеми дозволяє зробити припущення, що збереження в подальшому так званого принципу «залишковості», як його часто називають науковці, в процесі розроблення і втілення української культурної політики відбиватиметься на гальмуванні всього процесу європейської інтеграції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика культурної політики, зокрема її принципи та засади формування в Україні, достатньо розкрита в працях багатьох українських науковців. До цього переліку віднесемо таких як: В. Андрущенко, Т. Возняк, О. Гриценко, Л. Губерський, І. Костира, М. Михальченко, М. Худолій, З. Широченко та інші. Окремі аспекти культурної політики України пов'язані з процесами глобалізації, євроінтеграції висвітлені Ю. Богуцьким, С. Здіоруком, В. Малімоном, В. Мельник, М. Поплавським, Л. Хашиєвою, а також багатьма іншими. Зважаючи на те, що процеси євроінтеграції здійснюються активними темпами, нові виклики виникатимуть постійно, які не можуть залишатися поза увагою науковців.

Мета наукового дослідження – з'ясувати сучасний стан української культурної політики та витоки тих дилем, які ймовірно очікують на неї або вже почали проявлятися в умовах євроінтеграції.

Викладення матеріалу дослідження. Відомий чеський державний діяч В. Гавел, ще коли він не був президентом Чеської республіки, а дисидентом, який боровся за такі цінності як «свобода», «правда», писав про культуру як «основний інструмент самоусвідомлення суспільства». «Культура, як конкретна галузь людської діяльності, що впливає – хай часто й досить опосередковано – на загальний стан духу, і водночас постійно перебуває під впливом цього стану» (Havel, 2016, р. 24). З міркувань В. Гавела, культура постає не просто як сфера, яка спроможна задовольнити, наприклад, духовні чи моральні потреби суспільства, а як сфера, призначення та місія якої є значно більшими. Ми солідарні з позицією В. Гавела, яка в черговий раз засвідчує значущість потенціалу культури, зокрема в державотворчих процесах, коли існує необхідність в усвідомленні доцільних орієнтирів розвитку держави.

Унікальність культури українського народу не піддається жодним сумнівам. Виражена багатокультурна різноманітність є тим чинником, який відрізняє українців від інших народів, але може і повинна також стати чинником, який консолідує українське суспільство. У процесі регіоналізації, глобалізації, коли зникають як такі перешкоди для поширення культурних цінностей, питання збереження національної культурної ідентичності напевно відноситься до стратегічно важливих.

За таких умов, культурна політика держави мала б бути спрямованою на підтримку національного культурного продукту. Однак, якщо проаналізувати аналітичну доповідь, підготовлену за редакцією С. Здіорука для Національного інституту стратегічних досліджень на тему «Культурна політика України: національна модель у європейському контексті», виявляється скільки існує проблемних питань, на яких варто зупинитися детальніше. Передусім виділимо той факт, що поза сферою компетенції, але й також увагою відповідних органів влади залишаються багато культурних подій та явищ, які в Європі давно розглядаються як невід'ємна частина цієї сфери (віртуальні музеї, цифрове мистецтво тощо). По-друге, відсутня відповідальність у сфері культури, що не в останню чергу пов'язано з браком чіткого розподілу повноважень між органами державної влади різних рівнів. По-третє, громадські організації, діяльність яких орієнтована на культурну сферу, не мають окремої специфіки і розглядаються так само як інші громадські організації. По-четверте, недосконалість чинного законодавства у сфері охорони культурної спадщини спричинює різного роду конфлікти між суб'єктами, які б мали здійснювати функцію охорони (Zdioruk, 2012, pp. 18–20). Узагальнюючи перелічені проблеми, видається за доцільне сформулювати тезу про те, що в Україні культурна політика позбавлена чіткої візії, як і яким чином розвивати та підтримувати цю сферу. Дане твердження походить з того, що відсутня чітка

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

відповідальність, а це означає прагнення усіх займатися будь-якими питаннями культури, але не нести відповідальності за свої дії. Збереження і надалі такого підходу в культурній політиці, яка передусім полягає у здійсненні ряду адміністративних дій, характеризуватиметься хаотичністю та окремою ініціативністю.

Можливо проблеми такого стану пов'язані з неналежним розумінням культурної політики, місцем та ступенем втручання держави у культурну сферу. У цьому контексті варто проаналізувати і закордонний досвід. Так, польський науковець Д. Пшастек розглядаючи розуміння культурної політики приходить до висновку, що «в демократичній державі важко говорити про єдину, спільну модель культурної політики». Свою думку він аргументує двома причинами. По-перше, відсутність такої єдності походить з адміністративно-територіального поділу держави, коли засновниками інституцій культури можуть бути як держава, так і органи місцевого самоврядування. А по-друге, часто змінюється керівництво центральних органів державної влади у сфері культури і відповідно змінюються їх інтереси, напрями розвитку культурної політики (Przastek, 2016, p. 10). Розмірковуючи далі над поняттям культурної політики, польський науковець звернувся до ще однієї важливої проблеми: чи за вище перелічених умов доцільно використовувати термін «культурна політика» чи «культурні політики»? У своїх міркуваннях Д. Пшастек переконливо доводить, що термін «культурна політика» більше асоціюється з недемократичними режимами, коли сфера культури є однорідною, а її спрямованість зазвичай зорієнтована на підтримку дій правлячої еліти. Іншими словами, за такого підходу відсутня можливість розвитку плюралістичної моделі культурної політики. Однак в сучасних демократичних державах, в яких розвинута сильна модель децентралізації державної влади, багато компетенцій у сфері культури передаються з центрального рівня на місцевий. Звертаючись до досвіду Польщі, Д. Пшастек вважає, що в цій сусідній з нами країні все-таки ближчим є термін «культурна політика», оскільки, на його думку, «надалі існують сильні тенденції доктринального та ідеологічного підпорядкування мистецтва політикам різного щабля» (Przastek, 2016, p. 11).

Повертаючись до України, то ситуація видається більш ніж очевидною. Залишки попередньої епохи тоталітаризму настільки міцно укорінилися в структурі і діяльності органів державної влади, що методи та підходи до розроблення державної політики у будь-якій сфері залишилися без радикальних змін. Відповідно для України, на нашу думку, також буде ближчим термін «культурна політика», яка формується на рівні центральних органів державної влади та охоплює, а також стосується всіх інституцій, які діють на території держави. Підтвердження цього можемо знайти як на рівні законодавства, так і серед наукової літератури. У Законі України «Про культуру» визначено основні засади державної політики у сфері культури, як і її пріоритети (Zakon Ukrainy Pro kulturu). Так само і більшість

наукових статей, присвячених культурній політиці містять у своїй назві слово «державна». Однак з початком реформи децентралізації влади в Україні, яка торкнеться і культурного сектору, радше за все поступово відбудуться зміни у складі суб'єктів, відповідальних за формування культурної політики.

На початку 2017 р. відбулася стратегічна сесія, на якій розглядалося питання проведення децентралізації у сфері культури. За інформацією, яка доступна на урядовому сайті «Децентралізація влади», в наступні кілька років очікується проведення реформи децентралізації у сфері культури, яка супроводжуватиметься розподілом повноважень між різними рівнями влади, передачею установ культури з державного бюджету у комунальну власність, реалізацією низки цільових програм тощо (Presentovano Kontseptsiuu...). Проте, з доступних джерел інформації не відомо, чи зміниться підхід до формування засад культурної політики, як на рівні держави, так і на рівні органів місцевого самоврядування.

Розглядаючи питання існування однієї культурної політики в рамках держави чи культурних політик, може виникнути чергова дискусія щодо доцільності того чи іншого підходу. Видається за належне зазначити, що на шляху до входження України в європейський культурний простір порушена проблема неодмінно з'явиться, оскільки культура радше не належить до тих сфер, коли імперативом на визначення пріоритетів політики у цій сфері володіє виключно держава. Культура – це зрештою сфера, де ініціативи мають походити радше «не зверху», а «знизу», коли й саме суспільство є зацікавленим у творенні матеріальних чи духовних культурних благ.

Закордонні аналітики, зокрема координатор експертної групи розвитку культурних і творчих індустрій Єврокомісії Рагнар Сііл, аналізуючи культурну політику в Україні прийшов до такого висновку. Якщо розглядати культурну політику в широкому розумінні як будь-які рішення, які приймаються у сфері культури, тоді в Україні вона існує. Проте, якщо розглядати її у вузькому розумінні як існування на рівні документу, то тоді її немає (Trehub, 2016). Дозволимо погодитися з міркуваннями естонського фахівця у першому і другому трактуванні культурної політики. Адже в Україні дійсно є центральні, обласні та місцеві органи виконавчої влади у сфері освіти, ними приймаються певні рішення, але немає окреслених орієнтирів, які дозволили б оцінити вірність та належність прийнятих політичних рішень. Здійснюючи пошуки існуючих державних цільових програм у сфері культури можемо натрапити на Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 рр. Часові рамки реалізації цієї програми вже давно минулися, але її статус на офіційному сайті українського законодавства зазначається як «чинний». Хоча в 2016 р. уряд все-таки схвалив Довгострокову стратегію розвитку української культури – стратегію реформ. На рівні областей окремих програм розвитку культурної галузі радше немає, оскільки ця сфера входить до загальної стратегії розвитку області. Для порівняння звернемося до вже

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

кількаразово згаданої Польщі, в якій прийнята Національна стратегія розвитку культури на 2004–2022 рр., а на рівні регіонів – воєводств – прийняті сеймиками окремі стратегії розвитку культури.

Залишаючи аналіз змісту згаданих документів для іншого дослідження, зазначимо наступне. Культурна політика в Україні потребує особливого переосмислення як зі сторони правлячої еліти, так і самого суспільства. Культурна політика не існує відірвано, а тісно входить в комплекс всієї державної політики і її результативність, ефективність так само відображається на результативності й ефективності інших державотворчих процесів. Недаремно О. Валецький прямо вказує, що «одна з причин невдач модернізації українського суспільства полягає в тому, що не приділялось належної уваги необхідності реформувати культурну політику» (Valevskyi, 2014, p. 42).

Розглядаючи внутрішньодержавні проблеми культурної політики, не можна обминати і зовнішніх, які в процесі євроінтеграції є відчутними і здатними негативно впливати на сприйняття нашої країни у світі. Саме тому, йдеться про можливість реалізації у світовому просторі політики «м'якої сили», використовуючи такий інструмент як культурна дипломатія. Одразу зазначимо, що призначення культурної дипломатії набагато далі виходить за просто популяризацію культури, тому що це також інструмент вирішення важливих і економічних, і політичних справ. Проблематика культурної дипломатії порушена нами не випадково, оскільки культурна політика – це не тільки зацікавленість держави у розвитку культурної сфери, але й також суспільства. Так само і культурна дипломатія, яка приходить в доповнення діяльності офіційної дипломатії та поєднує як цілеспрямовану діяльність органів державної влади, так і діяльність членів суспільства закордоном, які є носіями та уособленням певної національної культурної ідентичності.

У ще одній аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, тільки вже під редакцією О. Розумної на тему «Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи» зазначається, що «культурна дипломатія може і має бути складовою культурної політики держави, але лише у тому разі, якщо та відповідає актуальним потребам соціуму» (Rozumna, 2016, p. 5).

Термін «культурна дипломатія» для українського наукового середовища видається досить новим, а його активне вивчення розпочалося мабуть із початком російської агресії в Україну, коли виникла вкрай важлива потреба у формуванні та підтриманні позитивного іміджу нашої країни у світі. Г. Шамборський та Н. Мусієнко, наприклад, розглядають культурну дипломатію як «процес міжнародних комунікацій, що включає в себе діяльність, спрямовану на просування іміджу країни, формування її авторитету та довіри до неї, а також можливість зрозуміти культуру, цінності та цілі інших країн та народів світу». При цьому вони відмічають і наголошують, що «культурна дипломатія своїм завданням повинна

мати збереження та розвиток національної культурної спадщини в Україні та за кордоном» (Shamborovskyi, 2015, p. 93).

Реалізація культурної дипломатії має велику кількість форм, каналів і шляхів реалізації. Однак, коли йдеться про форму, за якої можливе співробітництво закордонних українців та офіційних органів державної влади – це створення українських інститутів за кордоном. Зазначене питання широкого обговорюється громадськістю, оскільки створення таких інститутів є питанням просування інтересів України за кордоном. Необхідність цих інститутів викликана тим, що офіційні дипломатичні установи України нездатні забезпечити реалізацію всіх цілей культурної дипломатії. Більше того, треба зазначити, що ці інститути мають бути зорієнтовані не на українців, які проживають за кордоном, а саме на громадян тих країн, де вони функціонують. Адже, якщо глянути з історичної ретроспективи, то побачимо, що в багатьох містах за кордоном, де є скупчення української діаспори, існують центри української мови, культури тощо. Проте, ініціаторами їх створення були українці, які виїжджали і відчували необхідність у збереженні українських традицій, тобто задовольнити власні культурні потреби.

Створення Українського інституту, вибору його правової форми, окреслення завдань проходить активну фазу опрацювання. В лютому 2017 р. Міністр закордонних справ України П. Клімкін представив візію Українського інституту. «Мета створення Інституту – розуміння сучасної України і зростання довіри до України у міжнародному інтелектуальному і культурному середовищі» (Ukrainskyi instytut: miaka syła...). Важливо, що розглядуване питання об'єднало діяльність як Міністерства культури, так і Міністерства закордонних справ і широке коло громадськості.

Завдання культурної дипломатії виходять за рамки діяльності Українського інституту, але його місія, як і початок функціонування зможуть активізувати присутність України у міжнародній спільноті. Візьмімо для прикладу такі інституції як Польський інститут, Гете-інститут, Французький інститут, діяльність яких знана широкому колу людей та дозволяє створювати позитивний імідж їх країн за кордоном.

Висновки. Отож, підсумовуючи, можна зробити висновок. Розглянуті нами проблеми і виклики, які можуть постати перед культурною політикою України в умовах інтеграції є очевидними і реальними. З іншої сторони, компетентні органи державної влади у сфері культури усвідомлені з ними і можна побачити певні зрушення на шляху їх вирішення. Але для цього потрібна не тільки політична воля, але й бажання самого суспільства звернути на культурну сферу більше уваги. Звичайно, питання фінансування, яке здатне вирішити багато проблем є складним, беручи до уваги поточну ситуацію, в якій перебуває Україна. За таких умов, доцільним видається хоча б визначення з конкретними, пріоритетними орієнтирами, які допоможуть оптимізувати культурну політику та зосередити ресурси

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

на стратегічного важливих шляхах. Наприклад, євроінтеграція є важливим напрямом розвитку України, значить створення Українського інституту закордоном мало б стати ключовою ціллю, яка має на меті формування позитивного іміджу України закордоном. Таким чином, культурна політика не може і не повинна бути «залишковою сферою» державної політики, оскільки її потенціал здатний сприяти виконанню багатьох завдань.

References:

1. Havel, V. (2016). *Promovy ta eseї* [Speeches and essays]. Translated from Czech by Radko Mokryk, Tetiana Okopna, Yevhen ta Olha Perebyinis. Kyiv: "KOMORA" Publishing house.
2. Prezentovano Kontseptsiiu «Detsentralizatsiia: sektor Kultura» (+infohrafika). (2017). *Decentralisation*, [online] Available at: <<http://decentralization.gov.ua/news/item/id/4038>> [Accessed 20 October 2018].
3. Przystek, D. (2016). 'Polityka kulturalna w Polsce (i na świecie)'. *Studia BAS*, no. 2(46), pp. 9–35.
4. Rozumna, O. P. (2016). 'Kulturna dyplomatiia Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy'. *National Institute for Strategic Studies*, [online] Available at: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/kultu_dypl-26841.pdf. [Accessed 20 October 2018].
5. Shamborovskyi, H. (2015). 'Zavdannia i mozhlyvosti kulturnoi dyplomatii u rozvytku suchasnoi derzhavy ta instytutiv hromadianskoho suspilstva v Ukraini' [Challenges and Possibilities of Cultural Diplomacy in the Development of the Contemporary State and Institutions of Civil Society in Ukraine]. (2015). *Ahora*, issue 14, pp. 91–100.
6. Trehub, H. (2016). 'Ragnar Siil: "Kultura tsinna sama po sobi, vona ne yde pislia sytoho shlunka, zdorovia toshcho"' [Ragnar Seal: "Culture is valuable by itself, it does not go after a nourishing stomach, health, etc.]. *Tyzhden.ua*, [online] Available at: <<http://tyzhden.ua/Culture/174452>> [Accessed 23 October 2018].
7. Ukrainskyi instytut: miaka syła dlia prosuvannia suchasnoi Ukrainy u sviti [Ukrainian Institute: soft power for the advancement of modern Ukraine in the world]. (2017). *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*, [online], Available at: <<http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/54574-ukrajinskyij-institut-mjaka-sila-dlya-prosuvannya-suchasnoji-ukrajini-u-sviti>> [Accessed 22 October 2018].
8. Valevskyi, O. (2014). 'Kulturna polityka yak osnova stratehii modernizatsii ukrainskoho suspilstva' [Cultural policy as the basis of the strategy of modernization of Ukrainian society]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public Administration: Theory and Practice], issue 2 (a special issue), pp. 42–47.

9. Zakon Ukrainy Pro kulturu : vid 14 hrudnia 2010 roku № 2778-VI [Law of Ukraine On Culture from December 14 2010, no. 2778-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Kyiv: Parliamentary Publishing.

10. Zdioruk, S. I. (2012). *Kulturna polityka Ukrainy: natsionalna model u yevropeiskomu konteksti* [Cultural Policy of Ukraine: A National Model in the European Context]. Kyiv : National institute for Strategic Studies.

© Шевченко М. І., 2019

**СУСПІЛЬНІ
КОМУНІКАЦІЇ**

**PUBLIC
COMMUNICATIONS**

UDC 811.161.2

*Dibrova Valentina**<https://orcid.org/0000-0002-4542-0098>**Candidate of Philological Sciences,**Kyiv National University of Culture and Arts,**Kyiv, Ukraine,**Valuscha1982@ukr.net***LINGUISTIC AND SPEECH MEANS OF EXPRESSING NEGATION
IN ENGLISH AND UKRAINIAN OFFICIAL AND BUSINESS DISCOURSE**

This article suggests a new approach to the negation study in English and Ukrainian official and business communication as cognitive and discursive formation. Thus, the means of expressing objections in the official-business discourse in the English and Ukrainian languages and the relation of the category of objection to linguistic universals. With the help of a historical comparative research method, general cultural trends in the field of official and business communication between English and Ukrainian speakers were identified. General cultural tendencies in the sphere of English and Ukrainian speakers' official and business communication were determined. The methods of linguistic and speech means of negation comparison in English and Ukrainian official and business discourse were devised. Conclusions: the list of linguistic means on English and Ukrainian different system levels concerning to the possibility of the negative meaning realization in business discourse were determined.

Key words: cognitive and discursive formation, linguistic means, speech means, negation, official and business discourse, frame model.

Діброва Валентина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Лінгвістичні та мовні засоби вираження заперечення в англійському та українському офіційному та діловому дискурсі

Ця стаття пропонує новий підхід до вивчення заперечення в англійському та українському офіційному та діловому спілкуванні як когнітивне та дискурсивне формування. Отже, мета статті – дослідження засобів вираження заперечення в офіційно-діловому дискурсі в англійській та українській мовах та відношення категорії заперечення до лінгвістичних універсалій. За допомогою історично-порівняльного методу дослідження було визначено загальні культурні тенденції у сфері офіційного та ділового спілкування англійських та українських ораторів. Розроблено методи порівняння мовних та мовленнєвих засобів заперечення в англійському та українському офіційному та діловому дискурсі. Визначено перелік

LINGUISTIC AND SPEECH MEANS OF EXPRESSING NEGATION IN ENGLISH AND UKRAINIAN OFFICIAL AND BUSINESS DISCOURSE

лінгвістичних засобів на різних рівнях англійської та української мов стосовно можливості реалізації негативного значення в діловому дискурсі.

Ключові слова: пізнавальна та дискурсивна формація, лінгвістичні засоби, мовні засоби, заперечення, офіційний та діловий дискурс, рамкова модель.

Диброва Валентина Анатольевна, кандидат филологических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Лингвистические и языковые средства выражения отрицания в английском и украинском официальном и деловом дискурсе

Эта статья предлагает новый подход к изучению отрицания в английском и украинском официальном и деловом общении как когнитивное и дискурсивное формирования. Итак, цель статьи – исследование способов выражения отрицания в официально-деловом дискурсе в английском и украинском языках и отношение категории отрицания к лингвистическим универсалиям. С помощью историко-сравнительного метода исследования, были определены общие культурные тенденции в сфере официального и делового общения английских и украинских ораторов. Разработаны методы сравнения языковых и речевых средств отрицания в английском и украинском официальном и деловом дискурсе. Определен перечень лингвистических средств на различных уровнях английского и украинского языков относительно возможности реализации отрицательного значения в деловом дискурсе.

Ключевые слова: познавательная и дискурсивная формація, лингвистические средства, языковые средства.

Introduction. Negation is a form of human thought, which confirms the high level of his consciousness to comprehend the phenomena of life, is one of the most important categories of language, without the use of which is now impossible to imagine the full human communication in any language.

The previous studies and analyses. Ontological value and functional activity categories of objections, which is reflected in the systems of all natural languages, gives researchers reason to refer the objection to linguistic universals (L. Barkhudarov, V. Bondarenko, A. Vezhbytskaya, O. Jespersen, A. Paslavskiy, V. Yartseva, etc.) such as functional-semantic formations has been caused by human desire for differentiation (first and by negation) phenomena of life and a reflection of this process in the language.

As a universal language category with complex and multidimensional semantics and diversified arsenal of means of expression, denial in every new area of linguistics becomes every other interpretation. In this regard, today in linguistics observed treatment categories in psychological denial (Bulakh, 1957); logical and grammatical (Shendels, 1979) aspects.

The complexity of the system means of expression and semantic heterogeneity objection as linguistic universals (Shendels, 1979) updates its interpretation in the light of cognitive-discursive approach, because different types of discourses objection is realized by means of speech means that no negative-language semantics. The problem is compounded when it comes to official business discourse, which is traditionally defined as clearly regulated in terms of its composite structure and established a set of linguistic resources.

The purpose of the article is to study the means of expressing objections in the official-business discourse in the English and Ukrainian languages and the relation of the category of objection to linguistic universals.

The main plot of the article. The relevance of the research caused anthropocentric orientation in modern linguistic works on the study of language and society the relationships, on the one hand, and the communication strategies of business interaction of different societies that ensure the effectiveness of cross-cultural contacts – on the other. Comprehensive analysis of the cognitive-discursive mechanisms of objectification objection to the official-business communication is necessary for determining how common patterns of language means that different structural language used to express objections and differences of ethnic in speech means that actualize a negative semantics for rejecting or adjusting business ideas partner.

Category negation is commonly represented in languages at the morphological and lexical and syntactic levels. This raises questions about the principles of classification objections. Typically, the objections are classified in terms of syntactic functions in the sentence. The most common objection is syntactic classification based on categories of formal logic Kant, according to which the denial of language is divided into two types:

- 1) qualitative objections;
- 2) quantitative negation (Bessonova, 2002).

Instead, this classification is not correct, because, in our opinion, the difference between denial and verbal noun can be defined as opposed to quantitative and qualitative categories. In addition, A. Jespersen opposes the division of objections to the quantitative and qualitative facts pointing to the discrepancy history of the language, while still inclined to understand the objection as a quantitative category (Jespersen, 1964, p. 67).

Syntax classification O Jespersen is not associated with morphological. By O. Jespersen, verbal objections generally not included in the classification of objections, expressed as a negative prefix and suffix. So, verbal objections scientist classifies separately (Jespersen, 1964, p. 79).

Among nouns and adjectives with negative evaluative semantics, it is necessary to distinguish lexical units, which call negative feelings and emotions that feel the speaker in relation to the recipient: English *contemptible*, *despicable*, *disgusting*, *revolting*, *unpleasant*, *detestable*, *hateful*; as well as lexical units implementing any deviation from the norm in the direction of a negative assessment of the identity of the addressee:

LINGUISTIC AND SPEECH MEANS OF EXPRESSING NEGATION IN ENGLISH AND UKRAINIAN OFFICIAL AND BUSINESS DISCOURSE

English *lazy, tactless, brutish, bitter, mean, plain, inhuman, nasty, infamous, rude, ugly, insignificant, snotty, hopeless, foolish, cruel, stubborn, selfish, stupid, vain, boring, unimportant, vile*. Negative evaluation is closely intertwined with expressiveness and is its integral component, along with emotional, logical enhancement and imagery. Expressive loaded model as any of the sign, sold in speech, emotional function of this model revealed by filling lexical analysis of content and contextual environment. Understanding expressiveness as a structural reaction of syntax to the presence of emotions or a different degree of their discovery involves the study of expressiveness at the syntactic level. Expressiveness of grammatical models appears to change the syntactic structures when comparing them with neutral designs. Expressive and neutral sentences, which are basic for them.

In colloquial English, the stylistic inversion is realized in the following models:

1. Inversion of a value expressed by an adjective which takes the final position in the sentence: *E g. But it's a letter congratulatory!*

2. Adverb type inversion: *hardly, scarcely, no sooner, only, seldom, never*, particles of negative meaning, prepositions gives expression to the emotional color: *E. g. Never again, never again would he kill things (R. Aldington). Not only did he come but he stayed for a long time. Never could he understand me.*

3. Inversion of direct filling, which occupies the initial position: *E. g. Awful manners young Hopper has! (O. W. Plays).*

Especially here it should be noted and structures in combination with the words type *fine, good, swell, excellent, precious, lovely, likely, much*, which is preceded by an indeterminate or zero article. For example: *English a fine friend she turned out to be, the children I'm raising! , not only did he come but he stayed for a long time. Never could he understand me.*

Opponents of syntactic classification objections are convinced that the analysis of linguistic means of expressing objection should consider not only the syntactic features, but also morphological. Hence, offering classified objections, primarily in the English language in two principles:

- 1) morphological;
- 2) lexical and syntactic.

Morphological Classification of objections in modern English are realized through the following means:

- 1) negative particle: not;
- 2) negative adverbs: never, nowhere, no how, no whither, neither;
- 3) negative pronouns: no, none, nothing, nobody, naughty, neither;
- 4) negative conjunctions: nor, nor ... nor, neither, neither ... nor, less, unless;
- 5) Negative affixes: suffix - less; prefix un-, in- with its options as a result of assimilation dis-, non.

Lexico-syntactic classification is represented by such means as:

- 1) negative word-sentence;
- 2) phrase negation;
- 3) verbal negations.

Lexico-syntactic classification updates the relationship between a negative and affirmative values, including the emphasis on the opposition.

English language feature is that it odds-general objection can be expressed most the different members of a sentence, not just a verb-predicate. Negative sentences with the subject (nobody, nothing, none, no-one, etc.) are treated as general negation, despite the fact that they predicate their form is affirmative. This specific feature of British objections is relevant to the business of writing as one among functional styles of the English language. The researchers say that in English common objection does not have to be predicate; minor objections before the sentence could be partial and total (Shendels, 1979, p. 125). Thus, the difference between total and partial negation in English has no grammatical expression. In this regard of N. Bulakh notes that the lack of a clear grammar means for expressing partial denial of the latter in some cases indistinguishable from common objection without additional stylistic means, the most important of which are opposing affirmative (Bulakh, 1957, p. 244). According to his N. Bulakh characteristic indicator of general negative sentence is that it contains a negative pronoun or adverb (nobody, nothing, never, etc.) verb as it remains formally affirmative:

***Nothing** in this Article shall be deemed to impair the right of the master of a ship to require a seafarer to perform any hours of work necessary for the immediate safety of the ship, persons on board or cargo, or for the purpose of giving assistance to other ships or persons in distress at sea (Memorandum of agreement, 2014) (заперечний підмет nothing, формально стверджувальний присудок shall be deemed to impair);*

*It is understood and agreed that **nothing** contained in this Agreement is intended to or shall be construed as to restrict in any way the authority of the Master [www.sur.ru/mft/cont] (negative subject nothing, formally affirmative predicate is intended to or shall be construed).*

A similar way of expressing general denial in business English and typical designs of negative pronoun no:

***No** seafarer employed in the Deck or Engine departments who is 21 or over shall be paid less than the equivalent rate of an ordinary seaman (Memorandum of agreement, 2014).*

In this case the particle **no** objection relates directly to the subject, while the predicate shall be paid is formally affirmative:

*If **no** such vacancies exist, the lead teacher will be placed in the substitute pool in the district they served in as a lead teacher (Memorandum of agreement, 2014) (Subject negation no such vacancies, formal affirmative predicate exist).*

The next text fragment common objection is ensured through the use of a negative

LINGUISTIC AND SPEECH MEANS OF EXPRESSING NEGATION IN ENGLISH AND UKRAINIAN OFFICIAL AND BUSINESS DISCOURSE

---

pronoun no adverbial group consisting of, but not the subject. This verb, as in the above text fragments, remains formally affirmative:

*In **no** event, however, shall the number of days worked in any school year under this work calendar be fewer than the number of days teachers would have worked had they reported, as before, on the Friday after Labor Day and worked through the last weekday in June* (Memorandum of agreement, 2014).

However, note that no share can also be used for the partial denial of the phenomenon, expressed noun or his substitute - the pronoun in the sentence in texts written business communication:

*If sufficient teachers do not choose a particular activity with any of their six choices, the Principal will assign teachers to these activities on a rotational basis in inverse seniority order with **no** teacher being involuntarily assigned to an administrative activity for consecutive years* (Memorandum of agreement, 2014).

As manifestations of partly negative meaning of pronoun no in English considers it appropriate to examine cases of its use as a part of cliché and widespread within the written business communication terms **no more (than)**, **no less (than)**, **no later (than)**, **no earlier (than)** , **no later (than)**:

*The hours of rest may be divided into **no more than** two periods, one of which shall be at least 6 hours in length, and the interval between consecutive periods of rest shall not exceed 14 hours* (Memorandum of agreement, 2014);

*The 37 minutes of the extended four (4) days per week shall be used for tutorials, test preparation and/or small group instruction and will have a teacher student ratio of **no more than** one to ten* (Memorandum of agreement, 2014);

*Each spring, but **no later than** April 15th, the principal shall meet to consult with the Chapter Leader on the number of positions for each menu item* (Memorandum of agreement, 2014);

*In single session schools, the day will start **no earlier** than 8:00am and end **no later** than 3:45pm.*

*Teachers identified as being at risk of being excessed at the commencement of the following school year will be informed of this **no later than** June 15, or as soon as is practicable if identified as being at risk of excess after June 15. The deadlines for excessing teachers will continue to be governed by applicable law* (Memorandum of agreement, 2014).

Objections at the site of action denies something that (to whom) directed the action. This element can be denied to the concept of the object, expressed noun. Given the peculiarities of the writing formal business-communication, the prioritized language level of the actual categorical reflection of the “denial” archaism and the individual expression of semantics in the material under study turned out to be grammatical.

The order is characterized by the desire of the speaker to force the listener to act and it is provided with the social role of the speaker-author of the order and his position in

relation to the listener. The objection is reaction to the speech act of the order. Consider the following examples:

For Immediate Release

November 15, 2010

Tea Party Leaders Release Letter Urging House and Senate GOP to Avoid Social Issues

(Washington, D.C.) – Today, a group of Tea Party leaders and activists released the following open letter to Rep. John Boehner (R-OH) and Sen. Mitch McConnell (R-KY). The letter urges Republicans in Congress to avoid social issues and focus instead on issues of economic freedom and individual liberty:

Dear Senator McConnell and Representative Boehner,

On behalf of limited government conservatives everywhere we write to urge you and your colleagues in Washington to put forward a legislative agenda in the next Congress that reflects the principles of the Tea Party movement.

Poll after poll confirms that the Tea Party's laser focus on issues of economic freedom and limited government resonated with the American people on Election Day. The Tea Party movement galvanized around a desire to return to constitutional government and against excessive spending, taxation and government intrusion into the lives of the American people.

The Tea Party movement is a non-partisan movement, focused on issues of economic freedom and limited government, and a movement that will be as vigilant with a Republican-controlled Congress as we were with a Democratic-controlled Congress.

This election was not a mandate for the Republican Party, nor was it a mandate to act on any social issue, nor should it be interpreted as a political blank check.

Already, there are Washington insiders and special interest groups that hope to co-opt the Tea Party's message and use it to push their own agenda – particularly as it relates to social issues. We are disappointed but not surprised by this development. We recognize the importance of values but believe strongly that those values should be taught by families and our houses of worship and not legislated from Washington, D.C.

We urge you to stay focused on the issues that got you and your colleagues elected and to resist the urge to run down any social issue rabbit holes in order to appease the special interests.

The Tea Party movement is not going away and we intend to continue to hold Washington accountable.

Sincerely,

Christopher R. Barron (Memorandum of agreement, 2014).

Traditionally, the denial particle ***not*** refers to grammatical means of expressing an objection, since, in its mediation, they form negative forms of auxiliary and main verbs. A. Pashlavskaya sees the peculiarity of modern English denial in the obligatory combination of particles with the auxiliary verb *do* in the analytic denial of the verb. In this case, in English, the particle is not a means of implementing the categorical value of the

LINGUISTIC AND SPEECH MEANS OF EXPRESSING NEGATION IN ENGLISH AND UKRAINIAN OFFICIAL AND BUSINESS DISCOURSE

---

objection at the syntactic level. It can stand in different positions to the verb, forming a denial with it. For example: *The products of the territory of one Party imported into the territory of the other Party shall not be subject, directly or indirectly, to internal taxes or other internal charges of any kind in excess of those applied, directly or indirectly, to like domestic products. If sufficient teachers do not choose a particular activity with any of their six choices, the Principal will assign teachers to these activities on a rotational basis* (Memorandum of agreement, 2014).

Conclusions. Within the English and Ukrainian languages are numerous objections classification based on different criteria. These classifications reflect the attempts of scientists to systematize and specify objections phenomenon in language. The most common languages are in compared classification objections to the lexical and syntactic principles can be seen as a manifestation of typological affinity of these languages.

References:

1. Bessonova, O. L. (2002). *Otsenochnyi tezaurus angliiskogo yazyka: kognitivno-gendernyi aspekt* [Estimated Thesaurus of the English Language: Cognitive-Gender Aspects]. Donetsk: Donetsk National University.
2. Bulakh, N. A. (1957). 'K voprosu o vyrazhenii grammaticheskoi kategorii otritsaniya v indoevropayskikh yazykakh' [The question of the expressiveness of grammatical negation in the Indo-European languages]. *Uchenye zapiski Yaroslavskogo pedagogicheskogo instituta* [Yaroslav Pedagogical Bulletin], issue 3, pp. 27–34.
3. Jespersen, O. (1964). *Negation in English and other Languages*. London: Allen & Unwin.
4. Memorandum of agreement. (2014). *United Federation of Teachers: a union professionals*, [online] Available at: <<http://www.uft.org/files/attachments/moa-contract-2014.pdf>> [Accessed 13 October 2018].
5. Shendels, E. I. (1979). 'Otritsanie kak lingvisticheskoe ponyatie' [Negotiation as linguistic category]. *Uchenye zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta inostrannykh yazykov* [Scientific notes of Moscow State Pedagogical Institute of Foreign Languages], issue 19, pp. 125–142.

УДК 316.774:321]329.09.5

*Кочубей Лариса Олександрівна**<https://orcid.org/0000-0002-8113-9068>**доктор політичних наук, професор,**провідний науковий співробітник**Інституту політичних і етнонаціональних**досліджень ім. І. Ф.Кураса НАН України,**Київ, Україна,**larisa1kochubey@ukr.net*

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Метою статті є дослідити спектр технологій, які використовує проти України Російська Федерація та з'ясувати, які з них сьогодні є особливо дієвими та руйнівними. Для проведення даного дослідження були використані методи: структурно-функціональний, емпіричний та порівняльний. Це дозволило з'ясувати особливості пропагандистських впливів на громадян України та сутність інформаційних технологій, які використовує РФ протягом останніх років. Зроблено висновок, що проблема застосування інформаційно-маніпулятивних технологій Російською Федерацією в процесі захоплення Кримського півострова, «хозяїнування» на Донбасі, претензії на Приазов'я наразі є надзвичайно актуальною з огляду на дуже негативні наслідки їх деструктивного впливу на свідомість громадян як України, так і світу. Особливої уваги потребує розгляд даної теми за умов розгортання гібридних війн. Росія в процесі анексії Криму активно застосовувала вагомий арсенал маніпулятивних інформаційних прийомів і досить часто досягала своїх результатів, а саме: дестабілізувати українське суспільство, унеможливити розвиток нашої держави шляхом демократичної модернізації та проведення ефективних економічних та соціальних реформ.

Зроблено висновок, що сьогодні, у час активного розвитку інформаційного суспільства інформаційно-комунікативні впливи є важливим інструментом, який можна використовувати як для розвитку держави та нації, так і для маніпуляції та дестабілізації супротивника. Доцільним є для України подальший розвиток інформаційних технологій, національної стратегії, ІТ-сфери. А також обмежити усі російські пропагандистські ЗМІ і сконцентруватися на власних національних інтересах. Найкращим захистом від російських маніпуляцій має бути здатність критично мислити та фільтрувати інформацію, яка надходить взагалі з будь-яких джерел.

Ключові слова: інформаційно-комунікативний вплив, маніпулятивна технологія, Україна, РФ.

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Kochubei Larysa, Doctor of Political Sciences, Professor, Leading Researcher of the I. F. Kuras Institute for Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

External informational and communicative influences: challenges for Ukraine

The aim of the article is to investigate the range of technologies used by the Russian Federation against Ukraine and to find out which of them are particularly effective and destructive as for today. The following methods were used for this study: structurally-functional, empirical and comparative. This made it possible to find out the peculiarities of propaganda influences on Ukrainian citizens and the essence of information technologies used by the RF in recent years. It is concluded that the problem of the information-manipulative technologies use by the Russian Federation in the process of the Crimean peninsula annexation, “playing the master” in Donbas, and claims to the Azov Sea are currently extremely relevant from the perspective of the negative effects and their destructive influences on the consciousness of citizens in Ukraine and the world. Moreover, significant attention should be pointed on this topic in the context of the hybrid wars expansion. In the process of the Crimea annexation, Russia actively used a powerful arsenal of manipulative information technologies and often achieved its results, namely: destabilizing Ukrainian society, preventing the development of our state through democratic modernization and conducting effective economic and social reforms.

It is concluded that today, at the time of an active development of the information society, information and communication impacts become an important tool that can be used both for the development of the state and the nation and for the manipulation and destabilization of the enemy. For Ukraine, it is important to develop further information technologies, national strategy, and IT sphere. In addition, it is crucial to restrict all Russian propaganda media and concentrate on its own national interests. The best defence against Russian manipulations should be the ability to think critically and filter information that comes from any other sources.

Key words: information and communicative influence, manipulative technology, Ukraine, The Russian Federation.

Кочубей Лариса Александровна, доктор политических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института политических и этнонациональных исследований им. И. Ф.Кураса НАН Украины

Внешние информационные и коммуникативные влияния: вызовы для Украины

Цель статьи – исследовать спектр технологий, которые использует против Украины Российская Федерация и выяснить, какие из них сегодня являются особенно эффективными и разрушительными. Для проведения данного исследования были использованы методы: структурно-функциональный, эмпирический и сравнительный. Это помогло определить особенности

пропагандистских влияний на граждан Украины и суть информационных технологий, которые использует РФ на протяжении последних лет. Сделано вывод, что проблема использования информационно-манипулятивных технологий Российской Федерацией в процессе аннексии Крымского полуострова, «хозяйствования» на Донбассе, претензии на Приазовье сейчас есть чрезвычайно актуальной с учётом на очень негативные последствия их деструктивного влияния на сознание граждан как Украины, так и мира. Особенного внимания заслуживает рассмотрение данной темы в условиях распространения гибридных войн. Россия в процессе аннексии Крыма активно использовала весомый арсенал манипуляционных информационных приёмов и довольно часто достигала своих результатов, а именно: дестабилизировать украинское общество, сделать невозможным развитие нашего государства путём демократической модернизации и проведения эффективных экономических и социальных реформ.

Сделано вывод, что сегодня, во времена активного развития информационного общества информационно-коммуникативные влияния являются важным инструментом, который можно использовать как для развития государства и нации, так и для манипуляции и дестабилизации противника. Целесообразным является для Украины дальнейшее развитие информационных технологий, национальной стратегии, IT-сферы. А также, прежде всего, ограничить все российские пропагандистские СМИ и сконцентрироваться на собственных национальных интересах. Наилучшей защитой от российских манипуляций должна быть способность критически мыслить и фильтровать информацию, которая поступает вообще с каких либо источников.

Ключевые слова: информационно-коммуникативное влияние, манипулятивная технология, Украина, РФ.

Вступ. Сучасний стан розвитку інформаційно-комунікативних технологій яскраво демонструє ступінь впливу їх складників на життя всього людства. Ці технології не лише дають поштовх науково-технічному прогресу, але і є основою різних негативних явищ на кшталт інформаційної війни як засобу досягнення політичних цілей країн-агресорів. Історія демонструє багато прикладів використання різноманітних методів інформаційної війни, серед яких зокрема: дезінформація, пропаганда, формування стереотипів, викривлення фактів, що у сукупності або окремо впливали на суспільну свідомість, породжували почуття паніки та як наслідок призводили до міжнародних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками досить активно підіймається тема інформаційних впливів у політиці, деструктивних наслідків від маніпулятивних технологій, що пов'язано із необхідністю як теоретичного так практичного осмислення даної проблеми. Зокрема таких авторів, серед яких Г. Почепцов (Pochepctsov, 2014; Pochepctsov, 2015), Є. Магда (Mahda, 2015), М. Закіров

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ)

(Zakirov, 2017) актуалізують для вирішення ряд важливих питань з інформаційної безпеки держави, розкриття сутності пропаганди, перебігу гібридних воєн. Проте, сьогодні дана тема потребує подальшого глибинного дослідження та розвитку у зв'язку з тим, що з'являються нові впливи та політичні події, які потребують комплексного розуміння сутності проблеми та її вирішення. Тому **метою даної статті** є дослідити спектр технологій, які використовує проти України Російська Федерація та з'ясувати, які з них сьогодні є особливо дієвими та руйнівними.

Викладення основного матеріалу. Так, у 2014 р. на території України розпочалось справжнє збройне російсько-українське протистояння, що супроводжувалось агресивною медійною політикою Росії, спрямованою на інформаційне забезпечення сепаратистського руху на сході України.

Уже чотири роки Росія веде активну фазу неоголошеної гібридної війни проти України. Роль ІКТ у процесі розпалювання міжнаціонального конфлікту – інформаційної війни між Росією та Україною – не можна недооцінювати. На даний період часу медіа є потужним інструментом пропаганди РФ. Ця ситуація посилилася на початку 2014 р., коли відбулася анексія Криму, а після нього і спроби відібрати ще дві території України, Донецьку та Луганську області, за які досі ведуться військові операції ООС (раніше АТО).

Загострення російсько-українського протистояння на початку XXI ст. визначило мас-медіа як один із найбільш вагомих засобів ведення інформаційної війни, метою якої стало забезпечення інформаційної підтримки бойових дій, формування політичних настроїв населення, стабілізація чи дестабілізація обстановки у різних регіонах України. Мас-медіа дискурс подій на Донбасі 2013–2015 рр. представлений кількома напрямками, серед яких можна виділити російськоцентричний, україноцентричний, західноцентричний, що з часом розділився на євроцентричний та американоцентричний. Найбільш масштабним за обсягами контенту залишається російськоцентричний дискурс, який використовується в рамках ведення інформаційної війни. Уже традиційне поняття «війна» з військового явища перетворилося на комунікативне. У політичному просторі воюють за людську свідомість.

Найбільш масштабним за обсягами контенту залишається російськоцентричний дискурс, який використовується в рамках ведення гібридної війни зі значними обсягами фінансування та залучення до роботи значної кількості фахівців (Rafalskyi, 2015).

Для впливу пропагандисти з Кремля обрали надійний інформаційно-комунікативний інструментарій – спотворення реальної картини, деморалізація ворога, створення фейків, фінансування, так званих «тролів» (Voiko, 2017). І чим абсурднішою була і є поширена дезінформація, тим сильнішим – ефект. Наприклад, 12 липня 2014 р. на Першому російському телеканалі вийшов сюжет про нібито розп'ятого українськими силовиками хлопчика. Абсолютна брехня була миттєво

розповсюджена іншими російськими ЗМІ та поширена у соцмережах. Пропаганда тиражувала окремий вигаданий факт як закономірність. Таким чином, протягом трьох років Росія вибудовує на світовій арені образ українського солдата-ката (Rosiiski ZMI vzialy intervii...).

Досить активно російські агресори використовують і заборонені технології 25-кадру, що вважаються небезпечними методами психотропної дії. Три роки тому СБУ опублікувало відеофрагмент випуску новин на телеканалі «Росія-24», в якому використовується маніпулятивна технологія. Протягом усього випуску про події в Одесі 2 травня 2014 р. в куті екрана з'являються малопомітні написи: «підпал: «Правий сектор», «людей убивають бандерівці», «нацгвардія – вбивці» (Rosia-24).

У серпні 2017 р. на цьому самому каналі вийшов 4-хвилинний репортаж, в якому про фестиваль «Бандерштат» розповіли як про місце, де пропагують неонацизм та вчать розбирати зброю (Zhurnalistku Rossii-24 vydvorili...). Насадження кліше «кривавих бандерівців» – це створення стереотипу, який інтегрується у вже існуючу картину світу і змінює її.

Ще одним з найбільш поширених заходів здійснення психологічного тиску став так званий «телефонний тероризм», тобто телефонні дзвінки з інформацією про замінування місць масового скупчення людей (торгівельні центри) або об'єкти інфраструктури (вокзали). Такі новини були особливо «популярними» впродовж 2014–2015 рр. (Pochepstov, 2014).

На жаль, навіть викриття неправди і брехні з боку прокремлівських медійників не дає результату. Адже головне у гібридній війні – поширити сумнів, який рано чи пізно у голові «зазомбованих» перетворюється на погляд. Зупинити ці процеси зараз дуже складно, бо вони розпочалися задовго до військового наступу і базувалися на специфіці інформаційного середовища Сходу України. Російські телеканали були і залишаються джерелом політичних новин для 78 % жителів Сходу та Півдня України (Telebachennia yak dzherelo politychnykh novyn...).

Не останню роль у деструктивному інформаційному впливі відіграє медійна неграмотність населення як України, так і Росії.

Ефективність такої інформаційно-пропагандистської кампанії важко переоцінити. За результатами соціопитування Київського міжнародного інституту соціології за три місяці 2014 р., з лютого по травень, чисельність позитивно налаштованих до України громадян скоротилася з 66 % до 35 %, а кількість негативно налаштованих росіян зросла з 26 до 49 % (Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii).

Ще з моменту анексії Криму (а за деякими даними – з часів Євромайдану) Росія потужно використовувала ІКТ як складову своєї гібридної війни проти нашої держави. Відповідно, убезпеченість кіберпростору держави від атак, від використання його проти інтересів національної безпеки та оборони – одне з пріоритетних завдань для країни. Наголосимо, що саме ІКТ, тобто свідомий,

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

цілеспрямований та ефективний вплив на зміст, інтенсивність, напрями політичної комунікації, внаслідок чого кожен з її елементів отримує власну користь, і є на сьогодні потужним інструментом ведення інформаційних воєн у світі (Yak shtucho stvorene slovospoluchennia...).

Російська Федерація повною мірою використовує можливості медіа, маніпулюючи настроями населення. Саме таким чином відбувається поширення сепаратистських настроїв та просування ідеї «Новоросії», а також формування негативного образу української влади та військових, що стало однією з причин відокремлення територій Луганської та Донецької областей.

Інформаційно-комунікативний вплив здійснюється за допомогою радіо, телебачення та Інтернету (блоги, соцмережі, новинні портали та ін.). Новинні ресурси РФ систематично публікують матеріали про «звірства» українських військових. Нижче наведено декілька прикладів. Так, зокрема, на сайті «Новини Донецької Республіки» (від 23. 04. 2018 р.) вийшов матеріал, автор якого повідомив, що «українські силовики за добу 32 рази порушили режим припинення вогню», внаслідок чого є вбиті та поранені серед цивільного населення.

Варто згадати більш демонстративні приклади. Так, на каналі ОРТ у 2014 р. показували сюжет про те, що українські бійці отримали наказ вбивати мирне населення, а воюють за обіцянку отримати винагороду – «клаптик землі та двох рабів».

Тоді ж телеканал РЕН-ТВ масово поширював сфабриковану інформацію про «нову Хатинь», коли в селищах Саурівка і Степанівка Донецької обл. бійці української Нацгвардії нібито влаштовували безчинства і вбивали всіх чоловіків, а жінок гвалтували. Також проросійські ЗМІ постійно створюють сюжети про українську владу у відредагованому вигляді, вириваючи їх з контексту (Feik: "Saurovskaya reznya" Natsgvardiei).

Наприклад, у нас досі триває обговорення проекту Закону України «Про прощення»: пропозиції щодо притягнення до відповідальності військовослужбовців Збройних сил України, які вчинили злочини в інтересах держави-агресора, а також громадян України, що вступили на службу в армію держави-агресора, незаконні збройні формування або військово-комерційні компанії, а також брали участь у бойових діях як найманці, залежно від тяжкості злочину. На сайті «Новини Донецької Республіки» (від 24.04.2018 р.) про це повідомляється так: «Згідно з українським законопроектом «Про прощення» 95 тисяч жителів Донбасу і Криму повинні понести кримінальну відповідальність». На сайті «РІА Новини» (від 24.04.2018 р.) повідомлялося, що «США навмисно спотворюють положення воєнної доктрини Росії».

Російськими спецслужбами здійснювалися також спроби дискредитувати мобілізацію українських військовослужбовців шляхом поширення чуток у соціальних мережах про нібито затримання юнаків як потенційного «гарматного

м'яса» на вулицях з метою їх примусового відправлення до зони АТО (Rossiiskie spetssluzhby pytayutsya diskreditirovat'...).

Також російські ЗМІ постійно повідомляли про «переваги» відокремлення ДНР та ЛНР від України і «звільнення від київської хунти» (обіцянки величезних російських пенсій, майже безкоштовного газу, неймовірного економічного підйому, націоналізації підприємств і кредитних канікул).

До комунікативних стратегій, які Росія здійснює на території України, належать:

- розділення (анексія Криму та сепаратистська діяльність на сході України);

- деморалізація (поширення російськими спецслужбами у соціальних мережах повідомлень про те, що українські юнаки є для української влади винятково «гарматним м'ясом»);

- звинувачення ворога у звірствах (описи сцен жорстокості представників української Нацгвардії щодо мирного населення) (Isakova, 2014).

ІКТ РФ наразі суттєво впливають на мешканців східних областей (Донецька і Луганська обл.), адже на всіх російських телеканалах, у новинних сюжетах показується сфальсифікована інформація, яка має на меті ввести в оману жителів ДНР та ЛНР.

Так, медіа РФ звинувачують українських військовослужбовців і фашизмі та пригніченні прав жителів східних областей. Російські телеканали систематично дезінформують своїх глядачів, випускаючи в ефір сюжети обстрілів з боку українських військових, показуючи їх агресорами, хоча насправді сюжет був взятий з відеогри, з'являються певні нові персонажі, які заявляють, що українські бійці отримали наказ на обстріл мирного населення за певну винагороду.

У соціальних мережах з'являються фальшиві фото, які нібито показують звірства, які відбуваються в Україні. З усіх російських телеканалів звучить інформація про те, як було б добре від'єднатися від України і стати частиною великої та могутньої Російської Федерації. Ідеться про високий рівень заробітної плати та гідну пенсію, стрімкий економічний підйом, низькі ціни на газ і тощо.

Г. Почепцов у своїй книзі «Інформаційні війни» зазначає, що «Сучасні інформаційні війни – це квазіагресивний інструментарій мирного життя, а не лише збройного конфлікту між державами. І постійний розвиток інформаційного простору продукує нові можливості для застосування цього інструментарію» (Pochepcov, 2015). Окрім того, автор наголошує, що саме з появою Інтернету інформаційні війни набрали нових обертів.

З кожним роком проблема застосування Росією комунікативних технологій проти інших країн зростає. Згідно з дослідженнями О. Астахова «Образ Росії в друкованих ЗМІ України напередодні Майдану» (Astakhov, 2017), ще в 1990-х рр. Росія значно домінувала в українському інформаційному просторі.

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ)

У цей показник включаються телепродукція, радіоефіри, шоу-бізнес та друковані ЗМІ. На думку вченого, РФ змогла досягти цього як за допомогою державного фінансування випуску відповідної російської продукції, так і через дії потужного лобі серед українських (за громадянством) політиків і чиновників, які саботували підтримку випуску української продукції.

Ситуація, що склалася в Криму та на Донбасі, відбулася саме через те, що довгі роки в цих регіонах не було достойної альтернативи російській пропаганді, яка тривалий час надходила звідусіль.

Дослідник А. Гервас стверджує, що приблизно з 2000-х рр. в Україні за російські гроші створювалися організації та рухи, які виконували ідеологічну функцію: псевдоветеранські організації, спортивні молодіжні псевдопатріотичні рухи на Сході України, чимало вихідців з яких у 2014 р. стали членами озброєних угруповань сепаратистів, організація так званих історичних реконструкторів. У цьому ж дослідженні автор стверджує, що приблизно в той самий час російські політтехнологи охоплювали велику частку українського ринку реклами, що призвело до нав'язування українцям радянсько-російського менталітету.

Останнім часом досить потужним інструментом маніпуляції стали соцмережі «ВКонтакте» та «Facebook», на яких створюються та популяризуються спільноти, які нав'язують учасникам кліше пропаганди Кремля. Усі спроби української влади обмежити доступ українців до провокативної інформації зводяться нанівець, бо такий контент вже почали створювати навіть деякі жителі України. Згідно з дослідженням Центру медіакомунікацій «Нова Україна» (Telebachennia yak dzhereło politychnykh povyn...), у період з 28 лютого до 4 квітня 2014 р. виявлено факти активного використання російською пропагандою такого інструменту, як інтернет-мем. У вказаний період у проаналізованих ЗМІ було виявлено близько 3 тис. оригінальних новин і статей, у яких вживався штучний інтернет-мем «вежливые люди» – кліше російської пропаганди для позначення окупаційних військ, які висадилися в Криму без розпізнавальних знаків.

Метою інформаційної агресії є не стільки захоплення територій, скільки захоплення свідомості опонентів, досягнення нейтралітету з боку однієї частини населення та отримання підтримки з боку іншої. Також вона є одним з основних, а можливо, навіть головним елементом так званої гібридної війни.

Росія фактично веде відкриту війну з кінця 2013 р., і з кожним днем інтенсивність цієї війни зростає. Для досягнення своїх цілей вона використовує ряд маніпуляційних технологій, які так чи інакше можна доволі легко помітити у кожному випуску російських новин. Розглянемо найяскравіші з них:

– введення нових термінів та прийомів, а також існуючих у суспільстві забобонів, щоб наділити певні явища чи групи людей негативною або позитивною ознакою;

– зловживання статистикою. Якщо у людини хороша пам'ять та гарні ораторські здібності, то вона може задавити будь-які аргументи цифрами. Сьогодні це стає сильною зброєю – особливо в контексті соціології, де відбувається посилення на думку більшості;

– зміна «порядку денного». Маніпулятори обирають з переліку подій ті, які є найбільш корисними для них. Так, через ЗМІ підтримується високий рівень напруги навколо потрібної теми;

– посилення на анонімні джерела. Робиться це для того, щоб надати деяким твердженням більшої достовірності: розкривається інформація, доступна одиницям, що залучає людину в середину процесу;

– надання можливості висловитися експертам. Як і в минулому випадку, це надає твердженням більшої достовірності, адже в очах аудиторії експерти наділені таємним та унікальним знанням – ким би ці експерти не були;

– занурення в легкий транс. Звуковий чи відеоряд присипляє свідомість, через що інформація перестає сприйматися критично;

– залякування альтернативним сценарієм. Типу «зараз все не дуже добре, та може бути ще гірше». Так, Росія в будь-якій халепі посилається на Україну, адже «хай у нас не все добре, та в Україні ще гірше».

Сьогодні техніки маніпуляцій з боку Росії постійно вдосконалюються, тож насамперед важливо не те, що говорять, а те як говорять.

Проблема використання інформаційно-маніпулятивних технологій Російською Федерацією в процесі захоплення Кримського півострова наразі є надзвичайно актуальною з огляду на вкрай негативні наслідки їх деструктивного впливу на свідомість громадян як України, так і світу в умовах розгортання воєн нового типу – гібридних воєн. Відповідно застосування новітніх гібридних засобів проведення актів агресії до іншої держави із залученням потужного арсеналу інформаційних заходів вимагає суттєвого аналізу цієї проблеми задля виявлення первинних ознак інформаційної агресії і запобігання їм у майбутньому.

У книзі Д. Прокоф'єва «Інформаційна війна й інформаційна злочинність» визначається: «інформаційна війна – це дії, започатковані для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, процесам, що базуються на інформації й інформаційних системах супротивника при одночасному захисті власної інформації, процесів, що базуються на інформації й інформаційних системах» (Slyvka).

Основні методи інформаційної війни – блокування або спотворення інформаційних потоків та процесів прийняття рішень супротивника. Найчастіше інформаційні війни ведуться на міжнародному рівні. Вже не один рік інформаційну війну проти України веде Росія. Ця держава постійно провокує гучними заявами український уряд та і просто зневажливо ставиться до українців у своїх

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ)

інформаційних матеріалах. У веденні інформаційної війни Росія застосовує певні ІКТ.

Таким чином, у зв'язку з глобальним поширенням інформаційних технологій у всі сфери нашого життя аналогічна підривна діяльність, якщо вона успішна, може завдати збитків, які можна порівняти з вибухом декількох атомних бомб. Це може деморалізувати й дезорганізувати противника, не застосовуючи при цьому звичайних озброєнь і жодного солдата.

Застосування інформаційних технологій задля маніпулювання настроями громадян у рамках проведення інформаційно-психологічних акцій Росії, націлених на території України, призвело до таких результатів: зміни свідомості більшості населення східних областей і, зокрема, виникнення у донеччан відчуття страху перед радикально налаштованими жителями Західної України – «бандерівцями», страху перед центральною владою в Києві – «хунтою»; страху перед втручанням європейських та американських політиків. Отже, ІКТ є не лише рупором певних політичних сил, але і безпосереднім джерелом підбурювання до насильства стосовно окремої національної меншини, що яскраво ілюструє ситуація інформаційної війни між РФ та Україною.

Значна кількість жителів «ДНР» та «ЛНР» піддаються впливу російської пропаганди і вважають, що від'єднання від України і насправді змінить рівень життя на краще. Отже, можемо спостерігати, що сучасна російська пропаганда досить суттєво впливає на стан сучасної України. Вона спирається на відповідні соціально-психологічні дослідження і методи ведення, розвинені інформаційно-технічні ресурси, адміністративно-політичне забезпечення, охоплення значної частини населення багатьох країн і досить високий рівень фінансування. Сьогодні можна прогнозувати довготривалий і агресивний характер ведення російської пропаганди в міжнародному масштабі, інформаційно-комунікативні методи, які вона використовує не тільки на адресу України, а й інших країн світу, є досить різноманітними та агресивними. Усе це має спрямованість на маніпулювання свідомістю громадян України й громадян інших країн, дестабілізацію ситуації в різних частинах світу, дискримінацію органів влади, внутрішньої та зовнішньої політики, просування власної позиції на підконтрольній їй території.

На інформаційні атаки Російська Федерація витрачає багато сил та ресурсів. До сьогодні продовжується дослідження та виведення нових засобів та способів маніпуляцій. Щодня ми чуємо велику кількість новин (навіть з багатьох українських ЗМІ), які налаштовують споживачів, які не вміють критично мислити, проти України. Через це українське суспільство схильне до розколів, як це сталося на Сході України.

Висновки. Отже, можна зробити висновки, що військовим діям на території України передували роки підготовки та створення сприятливого інформаційного поля. Інформаційно-комунікативні технології, що застосовує Росія, спрямовані

не тільки на українське населення, але також і на російських громадян та західну аудиторію. Це дає змогу російській владі отримувати схвалення своїх громадян на військові дії і відволікати увагу європейської спільноти від подій в Україні.

Росія активно застосовує увесь спектр методів та способів поширення інформації, який пропонує сьогодні науково-технічний прогрес. Вагомим джерелом впливу на маси сьогодні є вже не тільки телебачення, як це було на початку приходу до влади В. Путіна, але й соціальні мережі та блоги. Збільшення кількості та якості каналів передачі інформації закономірно призводить до того, що ними передається також і брехня та пропаганда.

Інформаційно-комунікативний вплив РФ проти України підтримується фінансовими та технологічними засобами могутньої тоталітарної держави, а тому протистояти йому досить непросто. Важливо розуміти, що ліквідація наслідків російської брехні – справа не одного року. Проведення власної пропаганди не може бути ефективним виходом для України, оскільки це всього лише замінює одну маніпуляцію іншою, коли важливо навчити громадян критично мислити та не сприймати будь-яку інформацію, побачену чи почуту в Інтернеті, як достовірну. Основи інформаційної грамотності та інформаційної безпеки – це ті заходи, яким потрібно навчати та прищеплювати громадянам, починаючи зі школи.

References:

1. Astakhov, O. (2017). 'Образ Росии в друкovanykh ZMI Ukrainy naperedodni Maidanu. Rostov-na-Donu' [The image of Russia in print media of Ukraine on the eve of the Maidan. Rostov-on-Don]. // *Problemy nacional'noj strategii* [Problems of the national strategy], no. 4 (43), pp. 94–108.

2. Boiko, M., (2017). Heorhii Pocheptsov: 'Viina chetvertoho pokolinnia – tse viina kultur' [Heorhii Pocheptsov: The Fourth Generation War is the War of Cultures]. *DetectorMMedia*, [online] Available at: <<http://detector.media/withoutsection/article/123918/2017-03-09-georgii-pocheptsov-viina-chetvertogo-pokolinnya-tse-viina-kultur/>> [Accessed 20 November 2018].

3. Feik: "Saurovskaya reznya" Natsgvardiei [Fake: 'Saurov Massacre' by National Guard]. (2014). *StopFAKE.org*, [online] Available at: <<http://www.stopfake.org/fejk-saurovskaya-reznya-natsgvardiej/>> [Accessed 27 November 2018].

4. Isakova, T. O. (2014). 'Informatsiino-komunikatyvni tekhnolohii rozpaliuvannia mizhnatsionalnykh konfliktiv: dosvid porivnialnoho analizu' [Information and communication technologies of incitement of inter-ethnic conflicts: the experience of comparative analysis]. *Stratehichni prioriteti* [Strategic priorities], no. 4(33), pp. 113-118.

5. *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiolohii* [Kyiv International Institute of Sociology], [online] Available at: <<http://www.kiis.com.ua/?cat=search&lang=ukr&searchstring=%EF%EE%E7%E8%F2%>>

ЗОВНІШНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

E8%E2%ED%EE+%ED%E0%EB%E0%F8%F2%EE%E2%E0%ED%E8%F5&start=30> [Accessed 29 November 2018].

6. Mahda, Ye. (2015). *Hibrydna viina. Vyzhyty i peremohty* [Hybrid War. Survive and win]. Kyiv: Vivat.

7. Pocheptsov, H. (2014). 'Rosiiia i Ukraina u spivstavlenni yikh komunikatyvno-propahandystskykh mozhlyvostei' [Russia and Ukraine in comparing their communicative-propaganda capabilities]. *MediaSapiens*, [online] Available at:<<http://osvita.mediasapiens.ua/material/33291>> [Accessed 21 November 2018].

8. Pocheptsov, H. (2015). *Suchasni informatsiini viiny* [Modern information wars]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy.

9. Rafalskyi, O.O. ed. (2015). *Politychni aspekty kryzy na Donbasi: diahnostyka stanu ta napriamy vrehuliuvannia. Analitychna dopovid* [Political aspects of the crisis in the Donbass: diagnosis of the state and directions of regulation. Analytical Report]. Kyiv: I. F. Kuras Institute for Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

10. *Rosiiia-24*, [online] Available at:<http://live.russia.tv/index/index/channel_id/3> [Accessed 26 November 2018].

11. 'Rosiiiski ZMI vzialy interviiu u rozpiatoho v Sloviansku khlopchyka' [The Russian media interviewed the Slavic boy who was crucified]. (2014). *UaReview*, [online] Available at:<<http://uareview.com/slovyansk-hlopchyk/>> [Accessed 23 November 2018].

12. 'Rossiiskie spetssluzhby pytayutsya diskreditirovat' mobilizatsiyu v Ukraine – SNBO' Russian special services are trying to discredit mobilization in Ukraine – the NSDC]. (2014). *Segodnia* [Today], [online] Available at:<<http://www.segodnya.ua/ukraine/rossiyskie-specsluzhby-pytayutsyadiskreditirovat-mobilizatsiyu-v-ukraine-snbo-541015.html>> [Accessed 25 November 2018].

13. Slyvka, V. *Informatsiina viina proty Ukrainy: mif chy realnist?* [Informational war against Ukraine: myth of reality?], [online] Available at:<<http://intkonf.org/slivka-vv-informatsiyna-viyna-proti-ukrayini-mif-chi-realist/>> [Accessed 26 November 2018].

14. Stratehiia zabezpechennia kiberbezpeky v hibrydnoi viini [Cybersecurity strategy in the hybrid war]. (2018). *Lexinform*, [online] Available at:<<https://lexinform.com.ua>> [Accessed 28 November 2018].

15. Szwed, R. ed. (2016). *Framing of the Ukraine–Russia conflict in online and social media*. Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence.

16. Telebachennia yak dzherelo politychnykh novyn – zahalnonatsionalne opytuvannia [Television as a source of political news – a nationwide poll]. (2014). *Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva*, [online] Available at:<http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/telebachennja-jak-dzherelo-politichnihnovin---zagalnonacionalne-opytuvannja.htm> [Accessed 27 November 2018].

17. Yak shtuchno stvorene slovopoluchennia infikovalo ukrainski ZMI [How artificially created the phrase was infected by Ukrainian mass media]. "Nova Ukraina"

Institut stratehichnykh doslidzhen ["New Ukraine" Institute for Strategic Studies], [online] Available at:<<http://newukraineinstitute.org/new?id=396>> [Accessed 28 November 2018].

18. Zakirov, M. (2017). 'Suchasni informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii yak faktor evoliutsii sotsialno-politychnykh vidnosyn' [Modern information and communication technologies as a factor of the evolution of socio-political relations]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of the National Library of Ukraine named after. V. I. Vernadsky], issue 46, pp. 11–30.

19. 'Zhurnalistku Rossii-24 vydvorili posle Bandershtata' [Journalist of Russia-24 expelled after Bandershtat]. (2017). *Korrespondent.net*, [online] Available at:<<http://korrespondent.net/ukraine/3877498-zhurnalistku-rossyy-24-vydvoryly-posle-bandershtata>> [Accessed 24 November 2018].

© Кочубей Л. О., 2019

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

УДК 316.7; 327

Ручка Анатолій Олександрович
доктор філософських наук, професор,
Інститут соціології НАН України,
Київ, Україна,
old.soc@gmail.com

Танчер Віктор Володимирович
<https://orcid.org/0000-0002-6945-4233>
доктор філософських наук, професор,
Київський національний університет культури і мистецтв,
Київ, Україна,
vtancher@gmail.com

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Глобалізація світового розвитку актуалізує нові вимоги до міжнародної співпраці. На перший план висувуються запити на компетенції, що забезпечуватимуть успішність міжкультурної комунікації. Становлення глобальної культури, полікультурність сучасних соціумів і крос-культурні практики потребують наявності низки ключових компетентностей, серед яких спілкування різними мовами, обізнаність в інформаційній царині, вміння навчатися тощо. Зокрема, данні соціологічного моніторингу ІС НАНУ свідчать про кореляцію між рівнем компетентності та культурною активністю громадян України в сфері вільного часу. Крос-культурна компетентність є важливим ресурсом міжнародного співробітництва. Вона пов'язана з повагою до культурних різноманітностей, плюралізмом і толерантністю, які формуються в процесі міжкультурного навчання. Стабільність та прогрес міжнародної співпраці у царині культури залежатимуть від розвинення означених компетентностей.

Ключові слова: компетенції, глобалізація, міжкультурна комунікація, полікультурність соціумів, мультикультуралізм, крос-культурний моніторинг, міжкультурне навчання, культурна толерантність.

Ruchka Anatolii, Doctor of Philosophy, Professor, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Tancher Victor, Doctor of Philosophy, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

Competency as intercultural communication factor in a globalized world

The globalization of world development actualizes new requirements for international cooperation. At the forefront are the requests for competencies that

will ensure the success of intercultural communication. The formation of a global culture, the multiculturalism of modern societies and cross-cultural practices require a number of key competences, including communication in different languages, awareness in the information area, ability to study, etc. In particular, the results of the sociological monitoring of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences indicate a correlation between the level of competence and the cultural activity of Ukrainian citizens in the field of leisure time. Cross-cultural competence is an important resource of international cooperation. It relates to respect for cultural diversity, pluralism and tolerance, being formed in the process of intercultural learning. The stability and progress of international cooperation in the field of culture will depend on the development of the identified competencies.

Key words: competence, globalization, intercultural communication, multicultural societies, multiculturalism, cross-cultural monitoring, intercultural learning, cultural tolerance.

Ручка Анатолий Александрович, доктор философских наук, профессор, Институт социологии НАН Украины, Киев, Украина

Танчер Виктор Владимирович, доктор философских наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина.

Компетентность как средство межкультурной коммуникации в глобализованном мире

Глобализация мирового развития актуализирует новые требования к международному сотрудничеству. На первый план выдвигаются запросы на компетенции, обеспечивающие успешность межкультурной коммуникации. Становление глобальной культуры, поликультурность современных социумов и кросскультурные практики нуждаются в наличии ряда ключевых компетенций, среди которых возможность общения на иностранных языках, грамотность в информационной сфере, способность к обучению и т. д. В частности данные социологического мониторинга ИС НАНУ показывают, что имеет место корреляция между уровнем компетентностей и культурной активностью граждан Украины в сфере свободного времени. Кросскультурная активность является важным ресурсом международного сотрудничества. Она связана с уважительным отношением к культурным различиям, плюрализмом и терпимостью, которые формируются в процессе меж культурного обучения. Стабильность и прогресс международного сотрудничества в области культуры зависят от развития обозначенных компетенций.

Ключевые слова: компетентности, глобализация, межкультурная коммуникация, поликультурность социумов, кросскультурные исследования, межкультурное обучение, культурная толерантность.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Вступ. Швидкі глобальні перетворення та новітні виклики світовому розвитку висувають нові вимоги до умов співпраці на міжнародному полі. За сучасних обставин людський капітал, котрий формувався раніше, за інших історичних умов, у наш час вже не може адекватно реалізуватися. Про це свідчать сучасні практики міжнародного співробітництва, бізнесу, ринку праці, вимог менеджменту до людських ресурсів. Актуальні життєві ситуації ставлять перед людиною багато питань, невідомих раніш, вимагають компетентних відповідей і рішень, реалізації програм вдосконалення людської життєдіяльності в нових суспільно-історичних умовах, зокрема в гуманітарній царині в глобальному, міжнародному вимірі. Нові виклики потребують нових компетенцій та культурної активності людей.

Кожному соціуму конче потрібні особистості, які вміють вирішувати нагальні кризові проблеми, які володіють сформованими компетенціями щодо правильного оцінювання обставин і формулювання завдань розв'язання проблемних ситуацій. При цьому передбачається, що компетентні особи мають бути моральними, відповідальними, здатними до співпраці такими, які можуть приймати креативні рішення, зокрема в міжнародному, міжкультурному співробітництві.

Мета статті – висвітлити стан і перспективи вивчення формування необхідних для успішного міжнародного співробітництва культурних компетенцій.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Компетентнісна проблематика в соціологічних дослідженнях тільки починає розвиватися. Ще існує чимало питань щодо методик емпіричних досліджень компетентностей та їхніх релевантних індикаторів. Втім, українські соціологи з ІС НАНУ Н. Костенко і Л. Скокова зробили якісне дослідження, у якому тестували шкалу культурної компетентності, зокрема з'ясовували сприйняття в Україні інших культур, проаналізували міжкультурну взаємодію тощо (Kostenko, Skokova, 2012). Проте актуальна оцінка рівня культурної компетентності, його динаміки в часі та значення для розвитку міжнародного співробітництва ще чекає свого систематичного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна і міжкультурна взаємодія розгортається в наш час на тлі процесу глобалізації світу культури.

Як відомо, глобалізація означає посилення взаємозалежності, послаблення кордонів, які склалися історично, стискання як часу, так і простору. Ця взаємозалежність, взаємозумовленість відбувається на всіх соціальних рівнях та в усіх сферах – економічній, культурній, політичній, науковій, екологічній тощо. Водночас, процес глобалізації здійснюється через створення глобальної мережі культурних кодів, символів та значень. Інтернет, мода, реклама, кінематограф, природні катаклізми, політичні події, наукові відкриття, курси валют – усі ці різноякісні явища, повідомлення й знаки існують одночасно для усіх, сприймаються усіма однаково та мають відповідний вплив. Завдячуючи глобальним

засобам масової інформації й мережевій спільності всі живуть у одній системі подій та одній системі смислів (Tancher, 2018).

Таким чином, глобалізація постає як комплекс взаємопов'язаних процесів: економічних, культурних, технологічних, політичних. Наслідком таких процесів є необмежений плин інформації, образів, ідей, товарів, капіталів, стилів життя, загроз та ризиків через кордони. У поєднанні із виникненням соціальних мереж і політичних інституцій, що обмежують вплив національних держав на життєдіяльність своїх суспільств, – усе це сприяє створенню глобальної культури сучасного світу. За таких умов, культурні процеси, які є дуже важливими для соціального функціонування й визначення ідентичності членів соціумів, слабке контролювання на політичному рівні національними державами. Наднаціональні, глобальні впливи стають більш потужними і визначальними. Звідси виникають не досліджувані раніше проблеми, що постають перед політиками, соціологами культури, керівниками культурного розвитку. Сучасна соціально-політична аналітика свідчить, що в полікультурному (мультикультурному) світі, котрий вступив у період швидкої глобалізації, одразу проявилися проблеми, суперечності і конфліктні зони в царині соціально-культурних відносин, які стали предметом розгляду, темами аналітичних розвідок і дискусій соціальних дослідників. Культурні взаємовпливи, уніфікація культурного споживання, універсалізація норм і цінностей, гібридизація культур тощо виступають помітними наслідками глобалізації, що стрімко набуває визначального чинника сучасного суспільного розвитку. У цьому сенсі можна прийняти визначення глобалізації як процес посилення інтенсивності й глибини взаємодії та взаємозалежності між культурними світами (національно-державними утвореннями, цивілізаційними моделями) у глобальній світ-системі, а це, насамперед, актуалізує проблематику правильного витлумачення таких процесів, компетентних відповідей, прийняття адекватних рішень. Тобто нові виклики часу очікують компетентної культурної активності людей.

Зараз українському соціуму конче потрібні такі люди, які можуть переважно самостійно вирішувати проблемами. Йдеться, таким чином, про людей, які володіють сформованими компетентностями щодо грамотного оцінювання стану життєвих обставин, адекватного формулювання завдань із розв'язання важких проблемних ситуацій. При цьому передбачається, що компетентні люди повинні бути високоморальними, здатними до співробітництва, критично налаштованими, тими, які можуть приймати креативні рішення. Визначено, що компетентність – це атрибут професіоналізму, якій у своїй основі має солідну професійну (функціональну) підготовку в межах професійної діяльності людини. Проте компетентність не можна редукувати тільки до реалізації професійної підготовки. *Компетентність – це своєрідний конгломерат.* До його складу належить ціла низка інших компонентів поза професійного характеру. І вони, як свідчить практика, конче

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

потрібні сучасній молоді. Йдеться, передусім, про соціальну, мовну, крос-культурну, діджитальні, креативні та інші компетентності (Ruchka, 2017).

Отже, компетентності не можна зводити до якогось (одного) окремого компонента, який сам по собі є необхідним для виконання певної життєдіяльності. Компетентність – це не тільки якісь посадові чи професійні повноваження, якість спеціалізоване знання, якісь кваліфікації, уміння, здібності. *Компетентність є сукупністю (єдністю) певних компонентів, таких як знання, уміння, кваліфікація, повноваження, настанови, ціннісно-сміслові позиції, які разом забезпечують досягнення запланованих результатів (цілей, цінностей).* У такому ключі компетентність може виступати відносно усталеною характеристикою окремих людей, окремих соціально-професійних категорій, окремих організацій, спільнот, угруповань, соціально-культурних середовищ, населення країни в цілому.

Значимість компетентності, таким чином, можна розглядати на трьох рівнях: *micro* (індивід), *mezzo* (організація), *macro* (суспільство). Особливо цінними є ті компетентності, реалізація яких на практиці приносить користь водночас як у сфері особистого чи професійного життя, так і суспільству в цілому. У соціологічній літературі компетентності визначаються як **ключові** компетентності. У цьому відношенні, до речі, Рада і Парламент Європи прийняли в 2006 р. Європейські рамки ключових компетентностей, котрі формуються в процесі неперервного навчання протягом всього життя. У цих рамках визначаються компетентності, які необхідні громадянам (європейцям) для їх самореалізації, активної громадянської позиції і набуття шансів на ринку праці в сучасному суспільстві. При цьому підкреслюється, що системи освіти в країнах ЄС повинні підтримувати формування таких компетентностей у всіх молодих людей. Водночас різні програми та інститути повинні й дорослим створювати можливість навчання та отримання означених компетентностей і умінь.

Європейські рамки компетентностей охоплюють вісім ключових компетентностей, які передбачають реалізацію наступних знань і умінь: *спілкуватися рідною мовою, спілкуватися чужою мовою, бути обізнаним в інформаційній сфері, володіти математичними і основними науково-технічними знаннями і навичками, вміти навчатися, вміти користуватися соціальними і громадськими можливостями, бути ініціативними і підприємливими; бути культурно усвідомленими і креативними* (Pro osnovni kompetentsii dlia navchannia ...).

Усі означені ключові компетентності є однаково важливими, адже кожна з них має позитивно сприяти успішній життєдіяльності.

Загалом будь-які компетентності людини можуть здійснюватися в декількох узагальнюючих аспектах: *когнітивному, поведінковому і мотиваційному.* Когнітивний аспект пов'язаний зі знаннями, пізнавальним процесом, охоплює логічне, інтуїтивне, креативне мислення. Поведінковий аспект пов'язаний з умінням,

навичками, кваліфікаціями, здібностями людей, які мають прояв у ефективних діях, спрямованих на досягнення певних цілей. Мотиваційний аспект ґрунтується на мотивації життєвої чи професійної активності людей, їхніх настановах і готовності до реалізації певних цілей. Суттєве значення тут мають інтерналізовані ціннісно-сміслові позиції, що постають у вигляді стандартів життєвої активності, зокрема й її мотивації.

Якщо зауважити, що компетентність високого рівня завжди ґрунтується на поєднанні когнітивного, мотиваційного і поведінкового аспектів, то тоді можна дійти наступних висновків. Володіння тільки певним знанням ще не означає, що людина є достеменно компетентною. Але присутність певного знання в даному відношенні є обов'язковим, бо воно є науково обґрунтованою основою практичних умінь у певній ситуації. Зі свого боку, уміння виступають як кваліфікації та здатності, що зумовлюють ефективне використання знань задля виконання поставлених завдань і розв'язання існуючих проблем. Проте тому чи тому може сприяти (або ні) мотиваційна сторона компетентності, яка на підставі ціннісно-сміслового тлумачення визначає зацікавленість певним знанням і готовність до його практичного застосування (через реалізацію умінь, здібностей, кваліфікацій). Це означає, що даний мотиваційний аспект, який є в цілому суб'єктивною складовою життєвої активності людей, грає сьогодні, мабуть, вирішальну роль як у формуванні, так і реалізації їхньої компетентності.

У сучасних соціумах будь-яка життєва компетентність може розглядатись як культурна компетентність. Оскільки в межах певної культури життєва компетентність повинна враховувати відповідні цінності і зразки, що історично вироблені в даній культурі для розв'язання типових життєвих проблем. Зрозуміло, типові життєві проблеми та технології їх розв'язання з часом змінюються. Наприклад, ті ключові компетентності, які прийняв у 2006 р. Європейський Парламент, спрямовані на розв'язання проблемних ситуацій, які виникають у зв'язку з викликами постмодерного, інформаційного суспільства. Усі зазначені ключові компетентності вважаються (в європейських рамках) однаково важливими, бо кожна з них може сприяти нормальному життю в суспільстві знань. Сфери ключових компетентностей перетинаються одна з одною, частково співпадають між собою, й тому вони переважно взаємодоповнюють одна одну. Так, уміння в сфері інформаційних і комунікативних технологій є необхідною умовою процесу навчання; вміння навчатися сприяє підвищенню компетентності в інших сферах людської активності. Деякі елементи чи характеристики притаманні усім ключовим компетентностям. Це стосується розвитку критичного мислення, креативності, ініціативності, розв'язування проблемних ситуацій, оцінок ризиків, конструктивного керування емоціями. Досягнення нормативного рівня ключових компетентностей, а також їх складових, можна дійсно розглядати як ресурс підвищення людського капіталу, його креативного розвитку в цілому.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

У широкому (антропологічному) розумінні означені ключові компетентності є культурними. За своїм походженням вони є *культурними артефактами* або *ментефактами*. У вузькому розумінні культурна компетентність визначається як комплекс набутих рис, здатностей, знань, умінь і ціннісних орієнтацій, які дають людині вільно приймати участь у культурі, проявляти відповідну культурну активність. Отже, культурна компетентність у цьому випадку передбачає, що людина має не тільки знання та систематичні уявлення про цю (напр., вітчизняну) культуру, але вона також здатна прийняти, засвоїти через інтерналізацію її цінності, норми і смисли. Розвиток культурної компетентності щільно пов'язаний із формуванням культурної ідентичності людей.

При операціональному використанні поняття культурної компетентності можна аналітично виділяти її «активні» і «пасивні» аспекти. Перші пов'язані з активною культурною партиципацією (участю), культурною експресією (чуттєвістю), проявом нормативної культурної ідентичності. Інші обмежуються, зазвичай, набуттям тільки певної сукупності знань про культуру, пасивною культурною участю, коли люди виступають переважно як глядачі, слухачі, споживачі. Зрозуміло, що за умов глобалізації, швидкої зміни соціокультурних реалій культурна компетентність наповнюється не тільки новим змістом. Вона стає також схильною до плюралізації, мультиплікації нових своїх різновидів. Так, з'являються мережева компетентність, компетентність у сфері пропозицій медіа та культурного споживання, компетентність у сфері адаптації до сучасних змін, еко-культурна компетентність тощо.

Щодо форм культурної активності, то їх можна певним чином кваліфікувати відповідно ментальних і поведінкових контактів, які здійснює людина з існуючою культурною. Вона, по-перше, може читати пресу, слухати радіо, спостерігати культурні явища тощо. По-друге, вона також може аналізувати, наприклад, літературні твори, міркувати про художні твори, дискутувати на різні теми тощо. По-третє, людина може приймати участь як аматор у культурних заходах, наприклад, співати або танцювати в клубі перед публікою. По-четверте, разом з іншими людина може просувати, пропагувати якусь культурну тематику, моду, художні рухи тощо. По-п'яте, за власною ініціативою людина може поширювати серед широкого загалу якісь культурні проекти та ін. По-шосте, людина може активно брати участь, наприклад, у художній самодіяльності, займатися спортом, хобі та ін. По-сьоме, сьогодні людина може активно і творчо приймати участь у мережевій комунікації, висловлюючи свої оцінки і судження щодо культурних явищ і подій.

Зрозуміло, що людина усе перераховане може робити одночасно. Але найчастіше люди віддають перевагу певним ментальним і поведінковим контактам з культурою. У нашому випадку перспективним є порівняння змістовних форм культурної активності (занять людей у вільний від основної та домашньої

роботи час) між громадянами з відносно високим і низьким рівнем життєвої компетентності.

Нижче наведені дані, які засвідчують профілі культурної активності двох угруповань українських громадян у залежності від рівня їхньої життєвої компетентності – компетентних і малокомпетентних.

Таблиця 1

Профілі культурної активності двох угруповань українських громадян

Форма культурної активності	Компетентні громадяни (n=681)	Малокомпетентні громадяни (n=596)
<i>Просоціальні повсякденні комунікації</i>	53,9 %	35,9 %
<i>Когнітивно-інформаційні заняття</i>	33,9 %	26,7 %
<i>Практики рекреації та відпочинку</i>	32,3 %	20,0 %
<i>Релігійні практики</i>	25,3 %	21,3 %
<i>Культурно-розважальні заняття</i>	21,6 %	8,6 %

Як бачимо, різні рівні життєвої компетентності обумовлюють різний рівень означених форм культурної активності наших людей. Згідно усіх блоків культурної активності у вільний від основної та домашньої роботи час компетентні респонденти випереджають малокомпетентних. При цьому, з блоку «Просоціальні повсякденні комунікації» це випередження є статистично значимим ($t=4,30$). Те саме стосується блоків «Культурно-розважального заняття» ($t=2,50$) і «Практики рекреації та відпочинку» ($t=2,54$). Отже, компетентні громадяни суттєво випереджають малокомпетентних за соціальними повсякденними комунікаціями, практиками рекреації та відпочинку і культурно-розважальним заняттям. Щодо когнітивно-інформаційних занять і релігійних практик, їх рівень у компетентних і малокомпетентних громадян практично однаковий.

Водночас отримані соціологічні дані показують, що в межах культурно-розважального блока занять компетентні статистично значуще випереджають малокомпетентних за такими заняттями як відвідування кінотеатрів ($t=2,46$), прослуховування музики ($t=5,0$), хобі ($t=1,97$), відвідування торговельно-розважальних центрів ($t=3,87$), відвідування кафе, барів, дискотек ($t=4,18$). Випередження компетентних громадян за такими заняттями цього блоку як відвідування концертів і театрів ($t=1,77$), відвідування музеїв, художніх виставок, галерей ($t=1,02$), електронні комп'ютерні ігри ($t=1,62$), відвідування ресторанів, нічних клубів ($t=1,38$) не є статистично значущим.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

У межах блоку практик рекреації та відпочинку компетентні статистично значуще випереджають малокомпетентних за такими практиками як активні заняття фізкультурою та спортом ($t=308$), турбота про зовнішній вигляд ($t=1,95$) рибальство, мисливство і відпочинок на природі ($t=2,47$), поїздка на відпочинок, курорт, подорож ($t=3,88$). А от випередження компетентних громадян за відпочинку вдома не є статистично значимим ($t=1,02$). Що стосується когнітивно-інформаційних занять, то тут компетентні статистично суттєво випереджають малокомпетентних за таким заняттям, як користування Інтернетом ($t=6,85$). За іншим заняттям цього блоку – читання газет, журналів ($t=0,43$), фахової літератури ($t=1,39$), художньої літератури ($t=1,38$), перегляд телепередач ($t=0,61$) – випередження компетентних не є статистично значимим.

Отже, в цілому, громадяни з відносно високим рівнем життєвої компетентності випереджають малокомпетентних за 11-ма заняттями із 23-х, що становить 47,8 % випадків. У 52,2 % випадків компетентні й малокомпетентні громадяни мають практично однаковий рівень культурної активності у вільний від основної та домашньої роботи час. Це означає, що відносно високий рівень життєвої компетентності може справді виступати значущим каталізатором культурної активності наших громадян у сфері вільного часу (Kostenko, Skokova, 2012).

Таку кореляцію рівня компетенції з культурною активністю можна з великою вірогідністю поширити на міжкультурну комунікацію, тобто – чим краще ми ознайомлені з іншими культурами, тим легше і успішніше міжкультурне співробітництво.

За умов сьогоденної культурної різноманітності, коли загострюються питання захисту національно-культурної ідентичності та, водночас, просування різноманітних форм культурної глобалізації, особливого значення набуває міжкультурна компетентність. Ця компетентність пов'язується з процесом формування у людини розуміння культури Інших. Вона базується на усвідомленні того, що різноманітність (різноманітність) – це об'єктивна характеристика світової культури і рушійна сила її розквіту. Отже, міжкультурна компетентність – це не тільки чинник адаптації до різноманітності, уникнення виключення та маргіналізації Інших, заохочення толерантності та солідарності в сучасних суспільствах. Полікультурність виступає також ресурсом розвитку, який може перетворитися в людський капітал, слугуватиме підмурком для творчості, креативу, оригінального розв'язування життєвих проблем завдяки перенесенню тих чи тих елементів із одних культурних контекстів у інші.

Розвинута міжкультурна компетентність містить у собі повагу до чужих точок зору, традицій, культур, а також бажання вирішувати мирним шляхом будь-які конфлікти. Люди з такою компетентністю володіють, зазвичай, здатністю бачити себе на місці інших людей, навіть асоціюватися з ними, приймати як свої їхні переконання і погляди. У сучасних суспільствах таких людей незрівнянно більш,

ніж у колишніх (суто традиційних) соціумах. Адже, з одного боку, люди сьогодні досить часто міняють соціальні ролі, а з другого, – сучасний культурний обмін, діалог культур, культурна взаємодія породжують здатність людей до вживання в чужі культури, проникнення в чужі погляди, вірування, переконання. Усе це сприяє так чи так формуванню толерантної крос-культурної компетентності.

Визначальну роль у цьому процесі мусить відіграти міжкультурне навчання, розвиток міжкультурного комунікативного потенціалу. Таке навчання сприятиме відкритості до інших, толеруванню відмінностей, взаєморозумінню, рівним можливостям та антидискримінації. Адже це є одним з основоположних принципів Європейського союзу.

Висновок. Отже, якщо полікультурність (багатокультурність) є властивістю не тільки окремих соціумів, але й цілого світу, то сьогодні належить підвищувати не тільки культурну компетентність, але й крос-культурну також, тобто виробляти здатність розрізняти і розуміти різні культурні коди, культурні спадщини, різноманітні культурні втілення. Це потрібно для того, щоб налагоджувати комфортну, взаемокорисну міжкультурну комунікацію, протидіяти ексклюзії (виключенню) та маргіналізації Інших, усувати міжкультурну напругу загалом.

References:

1. Kostenko, N., Skokova, L. (2012). 'Testuvannia shkaly kulturnoi kompetntnosti (CQS): ukrainska audytoriiia' [Testing of the cultural competence scale: Ukrainian audience]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing], no. 4, pp. 231–234.
2. Pro osnovni kompetentsii dlia navchannia protiahom usoho zhyttia: Rekomendatsiia 2006/962/IeS vid 18 hrudnia 2006 roku [Main recommendations on key competences for lifelong learning: Recommendation 2006/962| EU (2006, December 18)]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, [online] Available at:<<http://zakon2.rada.gov.ua/law/show/994-975>> [Accessed 25 October 2018].
3. Ruchka, A. O. (2017). 'Kompetentnist yak resurs zhyttievoi aktyvnosti' [Competences as resource of live activity]. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society: monitoring of social changes], issue 4(18), pp. 264–276.
4. Tancher, V. V. (2018). 'Polikulturnist suchasnykh sotsiumiv: trendy ta vyklyky' [Polyculturalism of modern socium: trends and challenges]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 219–230. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.142003>.

СОДЕРЖАНИЕ

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Ваврынюк Анджей Антони <i>Дети как жертва вооруженных конфликтов на рубеже XX–XXI вв. Описание проблемы</i>	7
Гаврилюк Карина Карленовна <i>Политический кризис в современной Украине: причины возникновения и факторы развития</i>	20
Деревянко Игорь Петрович <i>Европейский вектор Украины в освещении польской прессы (1994–1999)</i>	30
Ликарчук Дарья Сергеевна <i>Европейский Союз и Украина: перспективы и проблемы адаптации</i>	41
Мищенко Алла Борисовна <i>Доверие граждан к политике правого направления в странах Европы: интеграционный аспект</i>	50
Наконечный Владимир Михайлович <i>Польско-украинские отношения 1930–1940-х гг. в освещении Юлиана Тарновича</i>	60
Олийнык Николай Андреевич <i>Рим и Боспор: военные контакты на фоне взаимоотношений между двумя державами в I–II ст. н. э.</i>	74
Семчинский Константин Валерьевич <i>Агрессия Российской Федерации против Украины в контексте российской геостратегии на постсоветском пространстве</i>	89
Шевель Инна Петровна <i>Дипломатическая толерантность как выражение нового культурного общения в международной практике</i>	100

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Карасева Наталия Анатольевна <i>Креативные индустрии как элемент стратегии постиндустриального развития</i>	110
Ревенко Анатолий Дмитриевич <i>Экономический эффект Brexit: кто будет иметь более сильную переговорную позицию?</i>	121

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Важна Катерина Анатольевна**
Понятие и характеристика государства как субъекта международного публичного права **132**
- Ластовский Валерий Васильевич**
Каноническое право: характер соотношения с государственным и международным правом **143**

РЕГИОНАЛЬНЫЕ СТУДИИ

- Бурова Ольга Игоревна**
Джентрификация как феномен современного мира **154**
- Миколайчак Александр,
Дымчик Рафал**
Украинские монахи и паломники на Святом Афоне **165**
- Моравець Норберт,
Ластовский Валерий Васильевич**
Фортификационные объекты конца XVII–XVIII вв. на территории Украины в контексте международных отношений: историографические аспекты (часть I) **178**
- Сирый Евгений Владимирович**
Теоретическое описание концептуального поля социальной напряженности в разработке методики ее исследования **193**
- Шевель Инна Петровна,
Кравцова Наталья Александровна**
Крымскотатарский вопрос в межгосударственных отношениях Турции и Украины **205**
- Шевченко Марина Ивановна**
Культурная политика Украины в условиях Евроинтеграции: дилеммы и вызовы **215**

ОБЩЕСТВЕННЫЕ КОММУНИКАЦИИ

- Диброва Валентина Анатольевна**
Лингвистические и языковые средства выражения отрицания в английском и украинском официальном и деловом дискурсе **226**
- Кочубей Лариса Александровна**
Внешние информационные и коммуникативные влияния: вызовы для Украины **234**

*Ручка Анатолий Александрович,
Танчер Виктор Владимирович*

Компетентность як средство межкультурной коммуникации в глобализованном мире **247**

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ**

Збірник наукових праць

Випуск 3

Головний редактор	Ластовський В. В.
Відповідальний та технічний редактор	Білецька О. О.
Редактори	Тимофєєва К. О. Барабаш С. М.
Дизайн і технічне оформлення	Юрченко Н. А.
Комп'ютерна верстка	Кузнєцова А. В.

Підписано до друку: 15. 02. 2019 р.

Формат 70x108 1/16

Ум. др. арк. 14,17. Обл. др. арк. 17,01.

Наклад 300 примірників

Замовлення № 3715.

Видавничий центр КНУКіМ

Видавець Київський національний університет культури і мистецтв

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК №4776 від 09.10.2014